

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

М. М. Слюсаревський, О. Є. Блинова

ПСИХОЛОГІЯ МІГРАЦІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів

Кіровоград – 2013

УДК 159.98:314.74](075.8)
ББК 88.5я73
С 498

Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-12198 від 30.07.2013 р.)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 12/12 від 18 грудня 2012 р.

Рецензенти:

В. В. Клименко, доктор психологічних наук, професор;
В. Г. Панок, доктор психологічних наук;
О. В. Полунін, доктор психологічних наук

Слюсаревський М. М.

С 498 **Психологія міграції** : навчальний посібник / М. М. Слюсаревський, О. Є. Блинова ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград : ТОВ “Імекс ЛТД”, 2013. – 244 с.

ISBN

У навчальному посібнику розкрито соціально-психологічну сутність феномена міграції, висвітлено найважливіші питання міграційної поведінки людини, проаналізовано міграційні процеси в сучасному глобальному світі та проблеми соціальної ідентифікації мігрантів. Показано роль кризи особистісної та соціальної ідентичності у формуванні міграційної готовності та здійсненні міграційної поведінки. Розглянуто соціально-психологічні механізми міжкультурної адаптації мігрантів і психологічні чинники акультурації мігрантів у країні перебування. Окрему увагу приділено особливостям психологічної допомоги людині в ситуації вимушеної або нелегальної міграції, специфіці й основним напрямам психотерапевтичної роботи з мігрантами та їхніми сім'ями.

Для студентів вищих навчальних закладів, що отримують підготовку за напрямом “Психологія”, та їхніх викладачів. Може бути використаний і в межах напрямів підготовки студентів з інших соціально-політичних наук, а також стане в пригоді практичним психологам, працівникам соціальної сфери, правоохоронних органів, фахівцям з міжнародних відносин та зовнішньої політики, науковцям.

УДК 159.98:314.74](075.8)

ISBN

ББК 88.5я73

Видано державним коштом. Продаж заборонено

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2013

© Слюсаревський М. М., Блинова О. Є., 2013

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Розділ 1. Методологічні основи та система методів дослідження міграційних процесів	
Міждисциплінарний підхід у дослідженні міграційних процесів.....	9
Система методів пізнання міграційних процесів. Категорія “метод” у системі суміжних понять.....	12
Системний підхід до соціально-психологічного аналізу міграції.....	14
Соціально-психологічні методи дослідження міграційних процесів.....	17
<i>Контрольні запитання</i>	27
<i>Рекомендована література</i>	28
Розділ 2. Соціально-психологічна сутність міграції	
Загальне поняття про міграційні процеси (визначення міграції, види та функції міграції).....	31
Соціально-психологічні чинники та закономірності міграції... ..	43
Динаміка міграційних процесів.....	57
<i>Контрольні запитання</i>	64
<i>Рекомендована література</i>	65
Розділ 3. Міграційні процеси у глобальному полікультурному світі	
Міграційні процеси в контексті міжкультурної взаємодії.....	67
Міграція і культурна психологія.....	80
Мігранти: маргінальність як культурне порубіжжя.....	94
Толерантність у міжетнічній взаємодії мігрантів.....	103
Міграція в структурі соціальної мобільності.....	112
<i>Контрольні запитання</i>	119
<i>Рекомендована література</i>	119

Розділ 4. Проблеми особистісної та соціальної ідентифікації мігрантів

Загальні уявлення різних наукових шкіл про особистісну та соціальну ідентичність	123
Роль етнокультурної ідентичності в детермінації міграційної поведінки	145
<i>Контрольні запитання</i>	155
<i>Рекомендована література</i>	156

Розділ 5. Соціально-психологічна адаптація мігрантів в іншокультурному середовищі

Психологічні основи акультурації мігрантів	161
Основні теорії міжкультурної адаптації	171
Індивідуальні та групові чинники адаптації	175
Характеристика основних стратегій акультурації	178
Особистісні характеристики мігрантів та їхній вплив на адаптацію	188
<i>Контрольні запитання</i>	197
<i>Рекомендована література</i>	198

Розділ 6. Психологічна допомога мігрантам

Психологічні основи профілактики і подолання негативних наслідків міграції. Психічне здоров'я мігрантів	201
Методи діагностики психологічного благополуччя мігрантів	207
Навчальні програми з підвищення соціокультурної компетентності мігрантів	210
Організація психологічної та соціальної допомоги трудовим мігрантам	216
Соціально-психологічний супровід сімей трудових мігрантів	229
<i>Контрольні запитання</i>	237
<i>Рекомендована література</i>	237
<i>Додаток. Пам'ятка трудовому мігрантові</i>	241

ВСТУП

Міграційна проблематика – одна з найактуальніших у світі: можна сказати, що немає людини, яка б не була знайома з міграцією. Проте фахівці визнають чималу складність управління міграційними процесами, а вітчизняні та зарубіжні вчені зазначають, що не існує ані єдності в розумінні її сутності, ані єдиних підходів до її вивчення.

Україна та інші країни пострадянського простору ввійшли в систему вільних пересувань та почали стикатися з новими для них видами міграцій – етнічні мігранти, репатріанти, вимушені мігранти і біженці, нелегальні мігранти.

Минули часи, коли передбачалося, що людина все своє життя проживе в одній культурі, релігійній традиції, одній державі. На думку В. О. Іонцева, представником нашої епохи може вважатися кочовик, а в суспільстві майбутнього всі люди незалежно від своєї культури будуть мігрантами. Цьому сприяє відкриття ринків національних держав для міжнародної торгівлі, іноземних інвестицій і технологій, які у сукупності із глобалізацією і транснаціоналізацією капіталу суттєво впливають на світові міграційні процеси. У пошуках кращого життя, нової роботи або навчання мільйони людей щорічно змінюють країну проживання.

Міграція стає невід'ємною частиною існування людства. У світі нині налічується близько 175 млн мігрантів (3 % населення планети), хоча ці дані є певною мірою умовними, оскільки не враховують нелегальну (неофіційну) міграцію. Масштабні міграційні процеси в сучасну епоху потребують пильної уваги фахівців та громадськості. Тож учені різних галузей знань пропонують свої розробки та шляхи прикладного вирішення проблем, пов'язаних з міграцією. Однак, незважаючи на величезні обсяги міграції практично в усіх країнах світу, вивченням психології міграційної поведін-

ки людей займаються явно недостатньо, відчувається брак психологічних досліджень феноменології міграції.

Особливості міграційних процесів розглядають переважно в аспекті психологічної адаптації мігрантів до нового культурного середовища, розуміючи адаптацію як процес модифікації психологічних характеристик людини, що проявляється у зміні ціннісних орієнтацій, рольової поведінки, соціальних настановлень тощо. У рамках такого підходу досліджуються деякі аспекти психологічної готовності до міжкультурної взаємодії, описуються наслідки переміщення для групової та індивідуальної ідентичності, стратегії акультурації мігрантів, психологічні особливості мігрантів, специфіка та основні напрями психотерапевтичної роботи з ними.

Дослідження українських та російських науковців, у яких розглядаються психологічні наслідки трансформації способу життя, пов'язаної з міграцією, здебільшого також присвячені питанням акультурації, проблемам соціокультурного шоку та його подолання. Фахівці в галузі психології міграції спираються у своїх розробках на соціокультурний підхід (В. В. Гриценко, Н. М. Лебедева, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. М. Павленко, Г. У. Солдатова, Т. Г. Стефаненко, Л. А. Шайгерова, О. І. Шлягіна та ін.). Проте цих розробок уже недостатньо.

Сучасні явища та проблеми, що тісно пов'язані з міграційними процесами, є досить складними і різноманітними. Серед них – діалог культур, еволюція національної (етнічної) ідентичності в умовах інтенсивної міжкультурної взаємодії і становлення транснаціональних ідентичностей, асиміляція та інтеграція як базові акультураційні стратегії. З огляду на це важливими видаються питання меж національної ідентичності, психологічних засад розмежування “Ми” та “Вони”, динаміки міграційних процесів у сучасній Україні, толерантності та маргінальності, міжкультурного діалогу.

Ким ми відчуваємо себе насамперед: українцями, європейцями чи громадянами світу? До чого призведуть міграційні процеси в Україні та світі? Над такими питаннями нині неможливо не замислюватися. Розуміння психологічних основ міграції має сприяти подоланню вузькості та фрагмен-

тарності мислення сучасного покоління, яке вирізняється високим рівнем соціальної мобільності, для якого міграційні пересування дедалі більше стають стратегією життєтворчості, способом життя, виявлення людської сутності, самоактуалізації.

Сьогодні можна говорити про брак висококваліфікованих фахівців, здатних глибоко аналізувати міграційні процеси, специфіку роботи з мігрантами, формувати міграційну політику. Українці необхідні як підготовка нових, так і підвищення кваліфікації вже працюючих у цій галузі фахівців, передусім викладачів вищої школи. Для цього потрібні не лише наукові публікації, а й відповідні навчальні матеріали для студентів і викладачів.

У запропонованому навчальному посібнику висвітлено найважливіші питання, що стосуються міграційних процесів у сучасному світі. Розглядаються мотиваційні чинники міграційної поведінки, проблеми міграційної готовності, ідентифікації та ідентичності особистості у міжкультурній взаємодії, психологічної та соціально-психологічної адаптації мігранта в іншокультурному середовищі, психологічної допомоги людині в ситуаціях вимушеної або нелегальної міграції.

Навчальний посібник розраховано на студентів напряму підготовки “Психологія”, його також може бути використано в процесі підготовки студентів за іншими напрямами галузі знань 0301 “Соціально-політичні науки”.

Посібник має на меті реалізацію таких навчальних завдань:

– засвоєння студентами соціально-психологічних знань про міграційні процеси в сучасному світі;

– розширення світогляду студентів щодо глобалізаційних процесів, базових моделей мультикультурної взаємодії, міграційних процесів у структурі соціальної мобільності особистості;

– формування вмінь та навичок надання професійної психологічної допомоги людині в кризових життєвих ситуаціях;

– розвиток міждисциплінарних зв'язків – інтегроване застосування соціологічних, політологічних, соціально-

психологічних знань у поєднанні з проблематикою кроскультурної психології та етнопсихології.

Кожний розділ посібника завершується запитаннями для перевірки і самоконтролю знань студентів та списком рекомендованої літератури, що створює умови для ефективного зворотного зв'язку, дає змогу мотивувати студентів не лише до аудиторної, а й до самостійної роботи.

Сподіваємося, посібник стане в пригоді й широкому колу науковців, працівників соціальної сфери, правоохоронних органів, фахівців з міжнародних відносин та зовнішньої політики, одне слово, всім, кому так чи інакше доводиться вирішувати складні проблеми, спричинені міграційними процесами.

Розділ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА СИСТЕМА МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

- Міждисциплінарний підхід у дослідженні міграційних процесів
- Система методів пізнання міграційних процесів. Категорія “метод” у системі суміжних понять
- Системний підхід до соціально-психологічного аналізу міграції
- Соціально-психологічні методи дослідження міграційних процесів

Міждисциплінарний підхід у дослідженні міграційних процесів

Починаючи з другої половини ХХ ст. міграційні процеси набули величезних масштабів, охоплюючи всі соціальні верстви і групи, видозмінюючи сфери суспільної життєдіяльності. Міграція є одним із головних чинників перетворення і розвитку в усіх регіонах світу. Її безпосередній вплив відчувається на соціальних відносинах, культурі, національній політиці, міжнародних зв'язках. Міграція неминуче призводить до культурно-етнічної диверсифікації всередині окремих держав і до розмивання традиційних кордонів.

Вивчення міграційних процесів характеризується міждисциплінарністю, що сприяє більш повному та глибокому розкриттю закономірностей і механізмів міграційних процесів у суспільстві, зближуючи предметні поля філософії, психології, культурології, соціології. Дуглас Массей та його колеги чітко сформулювали проблему неузгодженості поглядів на міграцію представників різних наукових дисциплін: “Фахівці із суспільних наук вивчають міграцію не з позиції загальної парадигми, а з позиції різних теоретичних поглядів, які розділені між дисциплінами, регіонами й ідеологіями. В результаті дослідження міграції звужуються, стають неефективними і характеризуються повторами, пустою порожнім спілкуванням і спорами довкола принципів питань. Накопичення знань відбудеться лише тоді, коли дослідники приймуть спільні теорії, концепції, інструменти і критерії”¹.

Переважає більшість наукових досліджень міграційних процесів належить до соціологічних, економічних та демографічних галузей знань. У соціологічних дослідженнях спрямованість та інтенсивність міграційних потоків вважається показником рівня життя, особистої та громадської безпеки в тій чи іншій країні, а міграційна політика – відображенням стану розвитку суспільства. Для держав із нестабільною внутрішньою та зовнішньою ситуацією існує загроза порушення суспільної рівноваги в результаті міграції, тоді як економічно сильні країни сприймають її як джерело збагачення та урізноманітнення суспільного буття. Зокрема, багато економічно розвинених країн через запровадження різноманітних програм стимулюють приплив висококваліфікованих фахівців різних галузей та забезпечують їм усебічну підтримку при влаштуванні. Хоч би як вrostали емігранти в іншомовне середовище, хоч би як перепліталися їхні культури, еміграція завжди призводить до втрати життєвих сил у залишеній країні і, навпаки, збагачує країну, в яку спрямовується потік емігрантів.

¹ *Massey D. S. An evaluation of international migration theory: the North American case / Douglas S. Massey // Population and Development Review. – Vol. 20 (4). – 1994. – P. 700.*

Аналізуючи міждисциплінарний підхід у дослідженнях міграції, І. Молодикова зазначає: “У переважній кількості робіт рішення щодо міграції інтерпретуються у межах певних політичних або економічних конструкцій, які впливають на мігранта та його бажання виїхати. В західній літературі існує ще раціональний підхід, який розглядає індивіда як суб’єкта власного волевиявлення. Тут питання добровільності прийняття рішення має розглядатися окремо, оскільки навіть економічні або сімейні міграції мають не завжди добровільний характер, і навпаки”². У західній соціологічній, етнографічній та історичній літературі аналіз стратегій вибору мігранта через його суб’єктивне сприйняття проводиться за допомогою якісних досліджень, які використовують глибинні інтерв’ю, історії життя тощо. Існує цілий напрям досліджень – наративні інтерв’ю. Публікується величезна кількість історій, персональних щоденників, фотокіноматеріалів; наративи поділяються на гендерні, етнічні, вікові, територіальні, статусні. Цей напрям суттєво поглиблює розуміння механізмів прийняття рішень і процесу адаптації мігрантів. Загалом навіть окремі спроби аналізу мотивації та поведінки людини, зроблені у межах соціології та етнології, оцінюються як дуже позитивна наукова подія.

Психологічний аналіз міграції спрямований на вивчення аспектів, пов’язаних безпосередньо з людиною. До них, зокрема, належать: індивідуальна мотивація міграції; особистісні чинники, що впливають на психологічну і соціально-психологічну адаптацію в інших етнічних і культурних умовах; соціальні взаємодії, що зумовлюють почуття безпеки або провокують тривогу; поінформованість щодо працевлаштування в іншій країні, в тому числі довіра чи недовіра до засобів масової інформації; референтні групи мігранта; психічне здоров’я мігрантів тощо.

² Молодикова И. Введение: Западные подходы и исследования миграции – возможные сравнения с российской исследовательской школой // Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинар. учеб. пособие / под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – М. : Центр миграц. исслед., 2007. – С. 28.

Система методів пізнання міграційних процесів. Категорія “метод” у системі суміжних понять

З метою загальної характеристики системи методів пізнання міграційних процесів вважаємо за потрібне визначити основні категорії, на які спирається наукове дослідження.

Метод (від грец. *methodos* – шлях до...) – це спосіб досягнення результатів у пізнанні предмета та об'єкта вивчення. Визначення предмета і вибір відповідного методу завжди пов'язані з концептуальною позицією дослідника. Тобто метод можна розглядати як практичну реалізацію концептуальних принципів, сукупність яких є методологічною базою дослідження. У методах конкретизується методологія, котру розуміють як систему принципів наукового дослідження.

Своєю чергою методи конкретизуються у різних варіантах процедур, правил збирання і аналізу даних про об'єкт і предмет.

За мірою загальності методи поділяються на *всезагальні*, *загальні* та *спеціальні*. *Всезагальні методи* – це пізнавальні прийоми, що застосовуються в будь-якій галузі знань (наприклад: методи наукового аналізу і синтезу, діалектичний метод, моделювання, класифікація). *Загальні, або загальнонаукові*, методи застосовуються у багатьох науках (наприклад: спостереження, експеримент, математичні методи). *Спеціальні (конкретнонаукові)* – це методи, придатні до окремих галузей знання (наприклад: психодіагностичне тестування, соціометрія тощо).

Категорія “метод” взаємопов'язана з певною множинністю понять, які розкривають зміст пізнавального процесу. Поняття “методологія” відображає стратегічний рівень наукового пізнання, “методика” – оперативний рівень. Поняття “метод” у цій системі є проміжним, тактичним рівнем.

Слід уточнити наукові поняття, які в сукупності надають можливість цілісного розуміння процесу наукового пізнання на всіх його рівнях.

Принцип (лат. *principium* – першооснова) – це правила дій і норма поведінки у певній сфері буття та діяльності. **Науковий**

принцип – це конкретизація світоглядних позицій і переконань, а також загальних принципів у процесі наукового пізнання (наприклад: принцип детермінізму, принцип єдності свідомості й діяльності, принцип розвитку, принцип особистісного підходу). Наукові принципи, з одного боку, є вихідними умовами, які визначають напрям і характер наукового пошуку, а з іншого – пояснювальними моделями для наукових фактів. Принципи визначають підхід до пояснення всіх психічних явищ, властивостей і станів. Вони спрямовані на розкриття психології людини як суб'єкта пізнання, спілкування і діяльності, як особистості.

Сукупність тих чи інших принципів, які визнає дослідник, складає його наукову концепцію.

Концепція (лат. *conceptus* – думка) – це специфічна система аргументованих поглядів, що оформлює те чи інше розуміння реальності, яка вивчається, та зумовлює стратегію її вивчення. Суження, котрі складають концепцію, мають бути аргументованими, тобто логічно обґрунтованими, або мати посилання на наукові авторитети. У науковій концепції відображається головна ідея дослідження – *що і навіщо* вивчається, тобто вказується на предмет і цілі дослідження, а також можливі способи або методи дослідження. Наукова концепція спирається на певні наукові теорії.

Теорія (грец. *theorie* – розглядання, спостереження, дослідження) – це узагальнене вірогідне знання у певній сфері дійсності, яке оформлене знаковими засобами (словами, символами) та виконує функцію опису, пояснення та передбачення фактів і закономірностей у даній галузі.

Концептуальні основи й теоретичні погляди дослідника, а також завдання дослідження визначають вибір того чи іншого підходу до вивчення об'єкта і предмета. **Науковий підхід** у широкому значенні – це втілення певних концептуальних позицій і принципів, тобто методологічний зміст дослідження, а у вузькому – це процедурна стратегія дослідження, його методична форма. Ця стратегія вибудовується залежно від предмета і завдань дослідження, саме вона визначає хід дослідницького процесу, в тому числі вибір конкретних методів і методик на етапах збирання, обробки та інтерпретації даних про об'єкт, що вивчається.

Таким чином, поняття “методологія” порівняно з поняттям “метод” є більш широким і загальним. Метод є конкретизацією ме-

тодології. У ньому зафіксовані можливе коло об'єктів і предметів дослідження, основні процедурні вимоги до роботи з об'єктом, а також результати, які передбачаються. Методику можна схарактеризувати як сукупність відомостей про доцільне використання методу в конкретних умовах. Важливим компонентом методики, який визначає її специфіку, виступає процедура. **Процедура** (лат. *procedere* – просуватися) – це послідовність певних дій. Щодо психологічних досліджень мають місце увазі дії на етапі збирання даних про об'єкт, емпіричні дії стосовно досліджуваного об'єкта, тобто це офіційно встановлений порядок дослідницьких дій.

У психології застосовується велика кількість методів та їхніх модифікацій, і далі виникають нові. Крім створення нових методів, відбувається постійна корекція відомих методичних процедур збирання та обробки даних залежно від конкретних умов їх застосування. Разом із тим ефективно проведення психологічних досліджень потребує чіткої орієнтації в усій багатоманітності методів. Цьому питанню присвячено численну наукову літературу, тому зупинимося лише на найбільш відомих методах, які можуть бути застосовані у соціально-психологічних дослідженнях міграційних процесів.

Системний підхід до соціально-психологічного аналізу міграції

Аналіз сучасного стану проблеми міграції у психології показує, що в її розумінні існують серйозні теоретичні розбіжності. Дослідження соціально-психологічних феноменів передбачає комплексний різнобічний підхід з урахуванням динамічних змін явища, що вивчається.

Найбільшою мірою відповідає цим вимогам *системний підхід*. Крім того, міграційні процеси вивчаються з погляду їхньої динаміки, тобто методологічною базою виступає також *генетичний підхід*. Він потребує насамперед визначення об'єкта і предмета пізнання. На думку С. Д. Максименка, якщо в об'єкті пізнання відображається суб'єктивне існування явищ, що вивчаються, їхніх властивостей, зв'язків та відношень, то у понятті предмета вира-

жаються та фіксуються ті властивості, зв'язки та закони розвитку цього явища, які вже введені у наукове пізнання та відображені у певних логічних формах.

Існують кілька видів системного підходу: *комплексний, структурний, цілісний*. *Комплексний підхід* передбачає наявність сукупності компонентів об'єкта або методів дослідження, які застосовуються. При цьому не береться до уваги ні повнота складу компонентів, ані відношення між ними, ані відношення компонентів із цілим. *Структурний підхід* передбачає вивчення складу (підсистем) та структур об'єкта. За такого підходу ще немає співвіднесення підсистем (частин) та системи (цілого). За *цілісного підходу* вивчаються відношення не тільки між частинами об'єкта, а й між частинами та цілим.

Методологічні засади застосування системного підходу у психології розроблені в працях Б. Г. Ананьєва, Г. О. Балла, Г. С. Костюка, Б. Ф. Ломова, С. Д. Максименка, С. Л. Рубінштейна та ін. Системні описи є засобом вирішення багатьох теоретичних та прикладних завдань психологічної науки. Зокрема, системний підхід надає можливість інтеграції та систематизації психологічних знань, скорочення обсягу описів, виявлення інваріантів психологічних знань, сталих закономірностей та законів, подолання недоліків локального підходу, зменшення суб'єктивізму в інтерпретації психічних явищ. До того ж системний підхід дозволяє визначити прогалини у знаннях про даний об'єкт, виявити їхню неповноту, сформулювати завдання наукових досліджень, надати цілісності описові предмета вивчення.

Загальними завданнями системних досліджень є *аналіз і синтез систем*. У процесі аналізу система виокремлюється із середовища, визначаються її склад і структура, функції, інтегральні характеристики (властивості), системотвірні чинники, взаємозв'язки із середовищем. У процесі синтезу будується модель реальної системи. Системні дослідження відображають статичку і динаміку систем, процеси, стани, поведінку й розвиток. Системні описи є сукупністю знакових, символічних та образних компонентів, які згруповані та впорядковані відповідно до структури об'єкта. Ця впорядкованість відображається в термінах *стадійності, періодичності, фазовості* тощо.

Соціально-психологічна сутність міграції як системи передбачає її дослідження в декількох площинах:

1) міграція вивчається як частина своєї видородової макроструктури, закономірностям якої вона підпорядковується: по-перше, як частина всезагального процесу глобалізації світу, як потужний чинник становлення мультикультурного (полікультурного) суспільства, що висуває серйозні вимоги до соціальної та особистісної ідентифікації людини, по-друге, як специфічний вид соціальної мобільності особистості;

2) міграція досліджується як система, що має специфічні соціально-психологічні особливості. Системотвірним елементом виступає криза соціальної та особистісної ідентичності людини у нестабільному середовищі, тому аналізуються цілісність і взаємозв'язки компонентів системи у процесі функціонування та розвитку, структура й динаміка соціальної ідентичності людини, яка планує та реалізує міграцію;

3) міграція як соціально-психологічний феномен та соціальна ідентичність, що її детермінує, аналізується виходячи з основних її складових, які своєю чергою теж мають системну будову. Досліджуються особливості прояву і трансформації різних видів соціальної ідентичності осіб, які здійснюють виїзд за кордон;

4) міграція як соціально-психологічна система розглядається з боку її динаміки, тобто закономірних етапів від “розмитого” почуття невдоволення людини якістю свого життя у певному регіоні до формування міграційної готовності та процесів адаптації мігранта в країні перебування;

5) міграція характеризується за її зовнішніми впливами, тобто об'єктивними та суб'єктивними наслідками на рівні особистості, сім'ї, професійної групи, суспільства в цілому;

6) розроблення соціально-психологічних засад профілактики та подолання негативних наслідків міграції, програм психологічної допомоги мігрантам.

Соціально-психологічні методи дослідження міграційних процесів

Кількісні та якісні підходи до дослідження міграції

За допомогою кількісних методів виявляють закономірності, за яких із складної сукупності окремих випадків виводяться загальні ознаки. Тобто одиничне та особливе у предметі дослідження і ситуації не враховуються. При використанні якісних методів мова йде про структурні опис та пояснення динаміки тих соціальних процесів, які є характерними для сфери суспільної реальності, що вивчається, тобто про одиничне та особливе у предметі дослідження. Якісні та кількісні методи мають доповнювати одні одних, їх поєднання дає можливість цілісного вивчення явища.

Кількісні методи

Опитування – метод безпосереднього або опосередкованого збирання інформації за допомогою усного або письмового звертання дослідника до певної сукупності людей (респондентів) із запитаннями, що передбачає подальшу реєстрацію та статистичну обробку отриманих відповідей, а також їх теоретичну інтерпретацію. Опитування може бути різноманітним: анкетування, інтерв'ю, поштове, телефонне, експертне тощо. Загалом виокремлюють два головні класи опитування: інтерв'ю та анкетування.

Інтерв'ю – це бесіда, яка проводиться за певним планом та передбачає прямий контакт інтерв'юера з респондентом. Запис відповідей здійснюється або інтерв'юером (асистентом), або за допомогою технічних засобів.

Існують різні види інтерв'ю. За змістом розрізняють *документальні інтерв'ю* (вивчення подій минулого, уточнення фактів) і *інтерв'ю думок*, мета яких – виявлення оцінок, поглядів, суджень; окремо можливо виділити *інтерв'ю зі спеціалістами-експертами*.

За технікою проведення виокремлюють *вільні* (нестандартизовані) та *формалізовані* (стандартизовані) інтерв'ю. Вільні інтерв'ю – це тривала бесіда (до кількох годин) без деталізації запитань, але за загальною програмою. Стандартизовані інтерв'ю

передбачають докладну розробку всієї процедури, яка містить загальний план бесіди, послідовність і конструкцію запитань, варіанти можливих відповідей.

Залежно від особливостей процедури інтерв'ю може бути *інтенсивним* (“клінічним”, тобто глибоким, яке триває іноді годинами) та *сфокусованим* на виявлення вузького кола реакцій респондента.

Так звані *неспрямовані* інтерв'ю мають “терапевтичний” характер. Ініціатива бесіди належить респондентові, інтерв'ю допомагає йому висловитися. *Наративне інтерв'ю* – це вільна оповідь про своє життя, яка спрямовується інтерв'юером. Текст такої оповіді аналізується за допомогою якісних методів.

За способом організації можна виокремити *групові* та *індивідуальні* інтерв'ю. Перші – це спланована бесіда, під час якої дослідник намагається організувати дискусію в групі. Наприклад, техніки “фокус-груп”, коли інтерв'юер виступає ініціатором і ведучим групової дискусії за певною проблемою. До індивідуальних належать, зокрема, телефонні інтерв'ю. Це специфічний метод швидкого “зондування” думок, синтез анкетування та інтерв'ювання, який застосовується в межах певного міста або села.

Анкетування передбачає суворо фіксовані порядок, зміст та форму відповідей. При цьому відповіді реєструються респондентом або самостійно, за відсутності дослідника (заочне опитування), або у присутності особи, яка проводить анкетування (пряме опитування). Анкетні опитування класифікують передусім за *змістом і конструкцією запитань*. Розрізняють *відкриті* опитування, коли респонденти висловлюються у вільній формі; у *закритому* опитуванні всі варіанти відповідей заздалегідь розроблені та запропоновані респондентові. *Напіввідкриті* (або *напівзакриті*) анкети комбінують обидві процедури. *Експрес-опитування* застосовується при обстеженні громадської думки та містить три-чотири запитання та декілька пунктів, пов'язаних із демографічними та соціальними характеристиками опитуваних.

Групове анкетування відрізняється від *індивідуального*. У першому випадку анкетують 30–40 осіб: дослідник інструктує їх та потім збирає заповнені анкети; у другому – він звертається до кожного респондента особисто.

Для класифікації анкет також використовують критерії, пов'язані з темою опитування: анкети, в яких визначається *певна подія*; анкети для вивчення *ціннісних орієнтацій і думок*.

Серед методів отримання первинної інформації існують такі, що не є специфічно психологічними. До них належить спостереження – загальнонауковий метод, який широко використовується у природничих науках; у соціальній психології при вивченні міграційних процесів його застосування є досить трудомістким.

Спостереження – це метод цілеспрямованого, планомірного, певним чином фіксованого сприйняття об'єкта, який вивчається. Головні вимоги до наукового психологічного спостереження: 1) цілеспрямованість; 2) вибірковість; 3) плановість; 4) системність; 5) організованість; 6) фіксованість; 7) адекватність; 8) повнота.

Наявність усвідомленої мети створює відповідне настановлення на об'єкт і предмет спостереження. Спостерігач уже знає, що саме він має помітити в певній ситуації. Цілеспрямованість спостереження обумовлює його вибірковий характер, виокремлюючи головне, суттєве для дослідника. Цілеспрямованість та тісно пов'язані з нею плановість і системність спостереження оформлюються в його організованість. Під організованістю розуміється певна упорядкованість дій дослідника, яка підвищує раціональність та ефективність сприйняття і реєстрації явища, яке спостерігається.

Як науковий метод спостереження містить і момент *фіксації даних*. Фіксуються не тільки факти реальності, а й об'єктивні та суб'єктивні умови, обставини, феномени й навіть міркування і гіпотези, які виникають у дослідника під час проведення спостереження. З метою уніфікації даних для наступної кількісної обробки рекомендується використовувати спеціальні бланки, в яких зафіксовані параметри об'єкта. До цього слід додати вимоги повноти і адекватності отриманого матеріалу предметові дослідження.

Цілеспрямоване наукове спостереження використовується у таких основних випадках: 1) орієнтування у проблемі (отримання матеріалу, який сприяє проясненню проблеми, уточненню питань, формулюванню гіпотез); 2) збирання даних про об'єкт і предмет дослідження, коли застосування інших методів є складним; 3) доповнення, уточнення та контроль результатів, отриманих за допомогою інших методів; 4) ілюстрація запропонованих теорій, гіпотез

або міркувань. Характерною рисою наукового спостереження є поєднання опису явища з його тлумаченням, тобто поясненням та узагальненням.

Головна перевага спостереження як дослідницького методу полягає в тому, що збирання інформації, як правило, не впливає на хід подій і не заважає природній поведінці учасників спостереження. Проте слід пам'ятати про етичні проблеми, пов'язані з тим, що люди можуть не знати про те, що за ними ведеться спостереження. До недоліків методу можна віднести: 1) пасивну роль спостерігача; 2) складність формалізації та, відповідно, кількісного аналізу даних; 3) трудність встановлення точних причин явищ, які спостерігаються, через неможливість урахування всіх чинників; 4) упередженість спостерігача, яка зумовлена певними закономірностями соціальної перцепції (“ефект ореолу”, “каузальна атрибуція”, “контрастні уявлення”, ефекти “первинності” та “новизни”, явища ідентифікації, емпатії, референтності тощо).

Виокремлюють кілька видів спостереження.

За мірою формалізації: 1) структуровані (контролюються та проводяться за планом); 2) неструктуровані (не контролюються, визначено лише об'єкт спостереження).

За розташуванням спостерігача: 1) включені (психолог є частиною групи, за якою проводиться спостереження, та бере участь у діяльності цієї групи); 2) невключені (спостереження ззовні: психолог не контактує безпосередньо з членами групи, за якою проводиться спостереження).

За місцем проведення і умовами організації: 1) польові (проводяться у природних умовах, в реальній життєвій ситуації); 2) лабораторні (об'єкт спостереження перебуває у спеціально створених умовах).

За регулярністю проведення: 1) систематичні (регулярна фіксація дій); 2) випадкові.

До перелічених видів спостереження можна ще додати такі пари: об'єктивне – самоспостереження; індивідуальне – колективне; повне – неповне; констатувальне – оцінкове; відкрите – приховане.

Експеримент – це емпіричне дослідження впливу окремого чинника (або декількох) на змінну, котра цікавить дослідника. Ін-

формація, отримана в експерименті, має не тільки описовий, а й пояснювальний сенс, тобто розкриває причиново-наслідкові зв'язки між властивостями явища, яке вивчається. Цей метод має важливий позитивний момент: в експериментальній ситуації дослідник управляє нею і здатний виявити чинники взаємовпливу.

Експерименти бувають кількох видів.

За специфікою мети дослідження: науково-дослідні; практичні; науково-практичні.

За логічною структурою доведення гіпотези: паралельні (порівнюються одночасно контрольна та експериментальна групи); послідовні (порівнюються стани об'єкта в різні періоди часу, тобто до і після введення незалежної змінної).

За умовами експерименту: польові (проводяться у природних умовах і мають за мету не стільки перевірку наукової гіпотези про причиновий зв'язок між змінними, скільки оцінку ефективності різних програм або методів впливу); лабораторні (націлені на перевірку теоретичної гіпотези і здійснюються в умовах максимального контролю над рівнем впливу незалежної змінної та ізоляції цього впливу від сторонніх зовнішніх змінних).

Існують й інші підстави для класифікації експериментів. Наприклад, Р. Готтсданкер пропонує розрізняти два типи польових експериментів: експерименти, які дублюють реальний світ, та експерименти, які покращують його.

Аби висновки експерименту можна було поширити на більшу сукупність людей, дослідникові необхідно дотримуватися таких принципів: 1) контроль над рівнем незалежної змінної; 2) ізоляція основного ефекту від впливу сторонніх чинників; 3) багаторазове відтворення отриманих результатів для нівелювання випадкових змін результатів.

В експерименті застосовують *незалежні* (чинники, під впливом яких змінюється залежна змінна; напрямок та інтенсивність цього впливу контролюються дослідником) та *залежні* (чинники, які змінюються під впливом незалежної змінної) *змінні*.

Об'єктом соціально-психологічного експерименту може бути окрема особистість або група людей. Об'єкт дослідження конкретизується поняттями "*експериментальна група*" (на яку безпосередньо впливають незалежні змінні) і "*контрольна група*" (за

певними параметрами вона аналогічна експериментальній групі, на яку не впливає експериментальний чинник). Зіставлення характеристик двох груп до і після експерименту дозволяє оцінити його наслідки і підвищує чистоту експерименту. Про основні вимоги до організації та проведення експериментів у психології можна дізнатися з численної літератури (див. список у кінці розділу).

Аналіз документів – один із найпоширеніших ефективних методів збирання первинної інформації, який певною мірою застосовується у кожному дослідженні.

Розрізняють кілька видів документів.

За статусом: офіційні (закони, постанови, протоколи, матеріали статистичної звітності, архіви і т. ін.); неофіційні (приватні щоденники, аматорські відеофільми тощо).

За мірою персоніфікації: особисті (авторські документи, ділові характеристики, історії хвороби тощо); безособові (не мають конкретних авторів і не належать певній людині).

За ситуацією створення: спровоковані дослідником (створюються для цілей дослідження на вимогу психолога); неспровоковані (природні) – всі інші види документів, що існують у нашому повсякденному житті.

За видами матеріальних носіїв: письмові (всі види друкованих та рукописних джерел); іконографічні (відео-, кіно-, фотодокументи, картини тощо); фонетичні (радіо- та інші аудіозаписи).

Неформалізований аналіз як метод дослідження документів передбачає сприйняття тексту в контексті дослідницького завдання. Тобто психолог формулює завдання, висуває гіпотезу, а потім шукає в тексті підтвердження або спростування гіпотези. Цей вид аналізу є передумовою формалізованого вивчення документів. Визначають три основні види *формалізованого аналізу* документів: *контент-аналіз, або аналіз змісту* (від англ. content – зміст); *аналіз статистичної інформації; інформативно-цільовий аналіз текстової інформації*.

При проведенні контент-аналізу дослідник визначає категорії аналізу, тобто ключові поняття (сміслові одиниці), які відповідають основним поняттям та їхнім емпіричним індикаторам, що зафіксовані у програмі дослідження. Категорії аналізу мають бути доречними, вичерпними, взаємовиключними, надійними. Після ви-

значення системи категорій аналізу вибирається відповідна одиниця аналізу тексту. За одиницю можуть бути прийняті слово, речення, тема, ідея, автор, соціальна ситуація тощо. Потім встановлюється одиниця рахунку, тобто кількісна міра, яка дає змогу реєструвати частоту (регулярність) появи ознаки категорії аналізу в тексті. Одиницями рахунку можуть бути число рядків, кількість друкованих знаків, сторінок, абзаців, авторських аркушів і т. ін.

Складність інструментарію контент-аналізу, незважаючи на цінність його результатів, є причиною нечастого використання цього методу сучасними дослідниками міграції.

Соціометрію як метод прикладного дослідження запропонував та обґрунтував Дж. Морено. Об'єктом соціометричного аналізу виступають реально існуючі малі соціальні групи, які мають достатній досвід спільної діяльності. Предметом соціометрії є емоційні стосунки людей у групах (симпатії, антипатії, нейтральне ставлення). За Морено, емоційні стосунки людей лежать в основі структури соціальної групи і не виявляються за допомогою простого спостереження. Соціометрія – найбільш відомий спосіб аналізу міжособистісних стосунків у групі, її проведення не потребує великих витрат часу. Надійність процедури залежить від правильного вибору критеріїв соціометрії, що має визначатися програмою дослідження і попереднім ознайомленням зі специфікою групи.

Прикладна соціометрія дістала значного поширення серед соціальних психологів багатьох країн світу при вивченні різних проблем, у тому числі проблем міграції. Наприклад, у змішаних групах, що складаються з мігрантів, які приїхали на нове місце та оселилися компактно, і представників місцевого населення, спостерігаються доволі непрості взаємини. Тож членам такої групи дослідники пропонують указати, кого вони вважають найбільш чи найменш толерантними стосовно представників інших національностей. Дана методика дозволяє виявити міру адаптації в різномірних за етнічним, соціальним, гендерним, віковим складом групах.

Якісні методи

Групове неформалізоване інтерв'ю (фокусоване інтерв'ю, фокус-група) є груповим обговоренням певних питань представни-

ками цільової аудиторії. “Фокус” у такій групі – на суб’єктивному досвіді людей, які діляться своїм розумінням теми. Хід бесіди спрямовує модератор за заздалегідь розробленим планом. Як правило, в дискусії застосовують спеціальні проєктивні методики, котрі дозволяють краще дізнатися про ставлення людей до предмета дослідження та отримати більш глибоку і детальну інформацію, ніж у звичайному спілкуванні. До того ж люди мають можливість порівняти свою думку щодо певної проблеми з думками інших. Респондентів просять не тільки висловити свою позицію, а й пояснити її, що в подальшому психологічному аналізі сприяє розкриттю психологічних механізмів формування думок. На практиці фокус-груповою методикою використовується разом із кількісними методами дослідження. Роботу групи записують за допомогою аудіо- і відеотехнічних засобів.

Оптимальна величина фокус-групи – від 8 до 12 осіб. За меншої кількості учасників важко створити необхідний динамізм для продуктивної роботи групи. Якщо ж кількість учасників більша, ніж 12 осіб, то група може поділитися на підгрупи, в яких виникнуть розмови на сторонні теми, а це заважатиме плідній дискусії. Загалом рекомендується формувати гомогенні (однорідні) групи за віком, видами діяльності, сімейним станом, що створює кращі умови для продуктивної роботи.

У літературі наводиться приклад застосування фокус-групи при вивченні проблем вимушених переселенців³. Метою в даному випадку було виявлення думок лідерів некомерційних організацій вимушених переселенців на території Ставропольського краю стосовно шляхів інтеграції мігрантів у місцеві спільноти та визначення характеристик і чинників, що стимулюють або стримують цей процес.

Було організовано чотири фокус-групи. Опитувальник групового інтерв’ю складався із п’яти блоків:

³ Див.: Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинар. учеб. пособие / под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – М. : Центр миграц. исслед., 2007. – С. 286–287.

- 1) визначення уявлення вимушених мігрантів про місцеву спільноту;
- 2) вивчення засобів здійснення зв'язку місцевої спільноти з вимушеними переселенцями (через які організації, установи, неформальні групи);
- 3) оцінювання взаємодії вимушених мігрантів з місцевою спільнотою;
- 4) оцінювання рівня адаптованості вимушених мігрантів у місцевій спільноті;
- 5) виявлення подальших перспектив розвитку взаємин з місцевою спільнотою.

Дослідження окремої спільноти (кейз-стаді) – традиційна тактика якісного дослідження для вивчення унікального об'єкта в сукупності його взаємозв'язків. У соціологічній та соціально-психологічній літературі англomовний термін “case study” є загальноновизнаним (“дослідження випадку”). Об'єкт дослідження у кейз-стаді має чітко окреслені межі: це певна група (наприклад мігранти – мешканці компактного поселення). Визначаються також часові межі об'єкта, які збігаються із часом проведення дослідження (наприклад шість місяців). Для глибшого вивчення ситуації застосовують різнопланові джерела інформації та інтенсивні методи: включене спостереження, глибинне інтерв'ю, вивчення офіційних та неформальних документів. Загальна схема такого дослідження полягає у визначенні проблеми, контексту ситуації, формулюванні висновків. Результати дослідження мають передусім практичну спрямованість і стосуються усіх об'єктів в аналогічних ситуаціях.

У тактиці кейз-стаді дослідники протягом тривалого часу стають учасниками повсякденного життя даної групи, вивчають систему взаємин, значущість певних подій. Тривале заглиблення в поле дослідження дає можливість розглянути той чи інший випадок у єдності його взаємозв'язків і динаміці розвитку, зрозуміти групові норми та цінності, структуру ролей, систему владних відносин у процесі повсякденного функціонування конкретного соціального організму. Фокус спрямовується не тільки на процеси, які можна спостерігати, а й на виявлення їхнього прихованого підтексту, суб'єктивних значень. У центрі уваги кейз-стаді можуть бути й

соціально-психологічні особливості окремої особистості або соціальної групи.

Отже, специфіка кейз-стаді полягає у глибинному вивченні своєрідності, унікальності об'єкта, а результати дослідження мають прикладний характер та спрямовані на вироблення практичних рекомендацій.

“Історія життя” (або біографічний метод) – якісний метод збирання первинної інформації, який ґрунтується на вивченні індивідуального шляху та життєвого досвіду людей на різних стадіях їхнього соціального розвитку. Джерелом біографічних даних є особисті документи (мемуари, записи, щоденники тощо) або матеріали інтерв'ю і бесід. Основну увагу, як правило, приділяють конкретним аспектам або стадіям життя (наприклад, переїзд мігранта, його міжособистісні стосунки, кар'єра і т. ін.). Особливістю біографічного методу можна вважати сфокусованість на унікальних аспектах історії життя людини (іноді – групи, організації) і на суб'єктивному, особистісному підході до опису життя людини. У центрі уваги дослідника – документальний або усний опис подій з погляду їхніх учасників.

У соціальних науках розрізняють три основні типи “історій життя”: *повні, тематичні та відредаговані*. Повна “історія життя” окреслює весь життєвий досвід суб'єкта. Тематична історія відображає переважно один аспект або фазу життєвого шляху суб'єкта. Відредагована історія життя може бути і повною, і тематичною. Її головна особливість – провідна роль дослідника-інтерпретатора, який організує біографічний матеріал відповідно до теоретичної логіки, вибірково інтерпретує та редагує вихідні розповіді суб'єкта, аби відповісти на питання дослідження. Прикладом може слугувати дослідження, спрямоване на аналіз масового переміщення біженців або вимушених переселенців із небезпечних регіонів, коли міграційна рухливість вивчається на рівні міста. Проте в центрі уваги дослідників – не можливі соціальні наслідки міграції для громади, а суб'єктивне сприйняття цієї події її основними учасниками.

Отже, кожне конкретне дослідження міграційних процесів спирається на оригінальну методичну стратегію, яка є системою методів збирання і аналізу емпіричної інформації, що адекватні ці-

лям дослідження. Отримання базових даних про стан процесу в даний момент часу може здійснюватися за допомогою методів опитування (наприклад анкета). Відомості про початкову стадію міграційного процесу можливо отримати із документальних джерел, формалізованих інтерв'ю для вивчення мотивації, настановлень, очікувань, преференцій суб'єктів міграційного процесу. Зміни на наступних стадіях цього процесу можуть фіксуватися за допомогою методів опитування та спостереження. Вивчення третьої фази міграційного процесу – адаптації мігрантів у суспільстві, що приймає, – доцільно проводити якісними методами, а саме біографічним, тобто описом життєвого шляху та способу життя різних груп мігрантів. За необхідності організації впливу на міграційний процес заради його оптимізації рекомендується застосовувати метод соціально-психологічного експерименту.

Контрольні запитання

- ✓ Які наукові дисципліни вивчають міграційні процеси? У чому полягає специфіка соціально-психологічного дослідження міграції?
- ✓ Методологія вивчення міграційних процесів у соціальній психології. Відмінності між категоріями “концепція”, “теорія”, “науковий підхід”, специфіка їх застосування у психології міграції.
- ✓ Системний підхід до аналізу міграційних процесів.
- ✓ Загальна класифікація методів дослідження міграційних процесів. Кількісні та якісні методи.
- ✓ Яким чином застосовуються методи опитування у дослідженні соціально-психологічних проблем міграційної поведінки людей?
- ✓ Метод спостереження у вивченні міграції: можливості та обмеження.
- ✓ Експериментальне дослідження міграційної поведінки людини.
- ✓ Специфіка застосування методу аналізу документів у соціально-психологічному дослідженні міграційних процесів.
- ✓ Якісні методи вивчення міграційної поведінки людей: фокус-групове інтерв'ю, кейз-стаді, біографічний метод.

Рекомендована література

Агабекян Р. Л. Математические методы в социологии. Анализ данных и логика вывода в эмпирическом исследовании : учеб. пособие для вузов / Р. Л. Агабекян, М. М. Кириченко, С. В. Усатигов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2005. – 192 с. – (Высшее образование).

Андреева Г. М. Социальная психология : [учеб. для высш. учеб. завед.] / Г. М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2004. – 365 с.

Белановский С. А. Метод фокус-групп / С. А. Белановский. – М. : Магистр, 1996. – 272 с.

Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень : [підручник] / М. Т. Білуха. – К. : АБУ, 2002. – 480 с.

Бочелюк В. Й. Методика та організація наукових досліджень із психології : [навч. посіб.] / В. Й. Бочелюк, В. В. Бочелюк. – К. : Центр навч. л-ри, 2008. – 360 с.

Ганзен В. А. Теория и методология психологического исследования : практ. рук. / В. А. Ганзен, В. Д. Балин. – СПб. : СПбГУ, 1991. – 48 с.

Готтсданкер Р. Основы психологического эксперимента / Роберт Готтсданкер ; пер. с англ. Ч. А. Измайлова и В. В. Петухова. – М. : Академия, 2005. – 367 с.

Грищенко І. М. Основи наукових досліджень / І. М. Грищенко, О. М. Григоренко, В. О. Борисенко. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2001. – 186 с.

Гудвин Дж. Исследование в психологии. Методы и планирование / Джеймс Гудвин. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 558 с. – (Серия “Мастера психологии”).

Дружинин В. Н. Экспериментальная психология / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2001. – 320 с. – (Серия “Учебник нового века”).

Климчук В. О. Кластерний аналіз: використання у психологічних дослідженнях / В. О. Климчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 4. – С. 30–36.

Климчук В. О. Факторний аналіз: використання у психологічних дослідженнях / В. О. Климчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 8. – С. 43–47.

Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень : [навч. посіб.] / О. В. Крушельницька. – К. : Кондор, 2003. – 192 с.

Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях / Д. Кэмпбелл, М. И. Бобнева. – СПб. : Соц.-психолог. центр, 1996. – 396 с. – (Библиотека практической психологии).

Максименко С. Д. Генетическая психология (Методологическая рефлексия проблем развития в психологии) : монография / С. Д. Максименко. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 2000. – 320 с.

Максименко С. Д. Експериментальна психологія : [підручник] / С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко. – К. : Центр навч. л-ри, 2008. – 360 с.

Маригодов В. К. Основы научных исследований / В. К. Маригодов, А. Л. Слободянюк. – Севастополь : Севастоп. ГТУ, 1999. – 240 с.

Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинар. учеб. пособие / под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – М. : Центр миграционных исслед., 2007. – 370 с.

Методы социальной психологии / под ред. Е. С. Кузьмина, В. Е. Семенова. – Ленинград : Изд-во Ленигр. гос. ун-та, 1987. – С. 43–61.

Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : [учеб. пособие] / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.

Никандров В. В. Наблюдение и эксперимент в психологии / В. В. Никандров. – СПб. : Речь, 2002. – 103 с.

Никандров В. В. Экспериментальная психология : [учеб. пособие] / В. В. Никандров. – СПб. : Речь, 2003. – 480 с.

Новиков А. М. Методология научного исследования / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. – М. : Либроком, 2010. – 280 с.

П'ятницька-Позднякова І. С. Основи наукових досліджень у вищій школі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. С. П'ятницька-Позднякова. – К. : Центр навч. л-ри, 2003. – 115 с.

Сидоренко В. К. Основы научных исследований : [навч. посіб. для вищ. пед. закл. освіти] / В. К. Сидоренко, П. В. Дмитренко. – К. : РННЦ “ДІНІТ”, 2000. – 260 с.

Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : Речь, 2000. – 350 с.

Сикевич З. В. Социологическое исследование : практ. рук. / З. В. Сикевич. – СПб. : Питер, 2005. – 320 с.

Суходольский Г. В. Математическая психология / Г. В. Суходольский. – Х. : Гуманитар. центр, 2006. – 360 с.

Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : [підручник] / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – 4-те вид., випр. і доп. – К. : Знання, 2004. – 307 с.

Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – М. : Академкнига, Добросвет, 2003. – 596 с.

Massey D. S. An evaluation of international migration theory: the North American case / Douglas S. Massey // Population and Development Review. – Vol. 20 (4). – 1994. – P. 699–751.

Розділ 2

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ МІГРАЦІЇ

- Загальне поняття про міграційні процеси (визначення міграції, види та функції міграції)
- Соціально-психологічні чинники та закономірності міграції
- Динаміка міграційних процесів

Загальне поняття про міграційні процеси (визначення міграції, види та функції міграції)

Міграція (лат. *migratio*) – переселення, тобто територіальне переміщення населення, пов'язане зі зміною місця проживання. Не всі переселення вважають міграцією, а лише ті, що пов'язані з регіоном певних кордонів – державних, адміністративних. До міграцій не належать переміщення, які не спричиняють жодних змін у соціальних зв'язках особи і майже не впливають ані на саму особу, ані на її суспільне оточення як у місці вибуття, так і прибуття (тобто туристичні, рекреаційні поїздки, короткочасні гостьові візити чи поїздки на відпочинок).

У визначенні поняття “міграція” фіксується необхідність зміни людиною місця проживання. С. К. Бондирева визначає міграцію як полімотивоване суспільне явище, викликане прагненням до задоволення потреб; воно є можливим завдяки мобільності людини та реалізується як у фізичному, так і у віртуальному просторі.

Головна специфіка міграції – намір індивіда змінити місце проживання, влаштуватися на новому місці. Ключовим для розуміння сутності міграції є поняття рідного дому як оселі, яка має відбиток індивідуальності свого мешканця. Тому відрядження (і перебування в готелі), робота вахтовим методом (і перебування в гуртожитку) є проявами мобільності, але не є різновидами міграції.

Міграція – це просторова активність (переміщення) індивіда, спрямована на оволодіння ресурсами нових територій і пов’язана зі зміною місця проживання. У міграції як суспільному явищі є три параметри:

- зміна індивідом координат свого перебування, тобто переміщення (*чинник мобільності*);
- намір індивіда покращити своє матеріальне і (або) соціальне становище (*чинник потреб*);
- прагнення індивіда обжитися на новому місці та вважати його “другою батьківщиною” (*чинник стабільності*).

У соціально-психологічному аналізі явища міграції слід розрізняти психологічний стан готовності до міграції, тобто міграційні настановлення як можливість або потенційну міграцію, та реально здійснюване переміщення людини. На думку соціолога Л. Л. Рибаківського, мобільність (рухливість) та міграція – це різні поняття. Під міграцією слід розуміти територіальне переміщення, а під мобільністю – здатність до міграції, тобто потенційну міграційну активність. Саме в такий спосіб міграційна мобільність населення трактується у довідкових виданнях: “готовність або здатність громадян чи осіб без громадянства здійснювати переміщення”⁴.

У науковій літературі існує низка підходів до класифікації видів міграції залежно від критерію, що покладений в її основу.

Тож можна виділити декілька видів міграції.

⁴ Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика) : енциклопедія / [НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького]. – К. : Довіра, 1998. – С. 124.

Міграція *внутрішньодержавна і міждержавна* (з перетинанням державного кордону): виїзд із країни – еміграція, в'їзд до країни – імміграція.

Міграція *постійна і тимчасова*: трапляються випадки, коли індивід вимушений мігрувати у зв'язку з особливими політичними подіями в країні. Це – різновид еміграції (наприклад, у країні відбулася зміна влади, тож активні діячі колишньої влади емігрують, але чекають можливості повернутися).

Міграція *суверенна і вимушена*. До вимушеної міграції треба віднести ті випадки, коли причина міграції лежить поза індивідом, тобто це міграція з примусу. Суверенною міграцією вважають тоді, коли мігрант приймає рішення без зовнішнього тиску, виходячи зі своїх потреб.

Нині отримали державне визначення два офіційні види міграції: “вимушені переселенці” і “біженці”. Така законодавча класифікація є важливою з погляду надання державної допомоги і правового статусу. Схожість між “вимушеним переселенням” і “біженством” – це самий момент вимушеності. Відмінності ж у тому, що у психіці біженця панує домінанта віддалення від небезпечного місця, тоді як у вимушеного переселенця присутній момент оцінки місця переселення, тобто він ретельно вибирає місце, куди переселитися.

Міграція *політична і економічна*. Різниця у провідній причині: політичні обставини або матеріальна зацікавленість. До економічної міграції слід віднести і трудову міграцію: виїзд до інших країн на заробітки з наміром при нагоді стати постійним мешканцем країни перебування.

Міграція *легальна та нелегальна*. Це питання є актуальним, коли мова йде про міждержавну міграцію, оскільки всередині країни для цього перепон немає. Міграція до іншої країни пов'язана зі значною кількістю чинників і обставин етнічного та правового характеру, тому в'їзд до країни без ухвали тамтешньої влади не дозволяється. Зокрема, багато країн у зв'язку з напливом мігрантів із третіх країн вимушені вводити обмеження на в'їзд громадян.

Міграція *індивідуальна і масова (етнічна)*: наприклад, масовий виїзд на роботу до Німеччини громадян Туреччини. Масова міграція частіше має етнічний характер, одним із яскравих її ва-

ріантів є діаспора. Зазвичай масова міграція пов'язана з несприятливими подіями на батьківщині.

Маятникова міграція: йдеться про маятникову мобільність, тобто регулярне переміщення населення з одного населеного пункту в інший на роботу або навчання. Маятникова міграція є результатом невідповідності розміщення виробництва і розселення людей. Особливо розвинута маятникова міграція у великих містах – мегаполісах.

Епізодичні та сезонні міграції іноді бувають попередниками незворотної міграції, оскільки створюють умови для вибору постійного місця проживання. У такому розумінні вони відіграють важливу роль для майбутнього переселення, оскільки надають найбільше інформації та сприяють налагодженню зв'язків у місцях майбутнього поселення.

Епізодичні міграції – це ділові, культурно-побутові та інші соціальні переміщення, які здійснюються нерегулярно як у часі, так і у просторі, а також зовсім не обов'язково у тих самих, що раніше були, напрямках. Головною ознакою епізодичних міграцій є насамперед нерегулярність подібних переміщень, здійснення яких залежить від багатьох чинників, у тому числі політичних, культурних, комерційних, освітніх, сімейних тощо.

Сезонні міграції – переміщення працездатного населення до місць тимчасового працевлаштування з метою отримання вигідної роботи за наймом, після виконання якої особа повертається до місця попереднього мешкання. Такий вид міграцій тому називається сезонним, що їхні обсяги та частота залежать від пори року, а тимчасовий період перебування в іншому місці – від домовленості про виконання того чи іншого виду трудової діяльності. Причини сезонних міграцій бувають різні, зокрема: надлишок робочої сили в регіонах, де існує безробіття; вигідна заробітна плата у місцях тимчасового працевлаштування, яка дає змогу за короткий час отримати значні прибутки; різниця в оплаті праці між окремими регіонами чи сусідніми державами.

Підготовлена та непередготовлена міграція. Підготовлена міграція частіше пов'язана з явищем інтелектуальної міграції: індивід заздалегідь знаходить собі працедавця, обговорює умови оплати. Непідготовлена міграція – це всі випадки, коли індивіда не чекають, коли ніхто не готовий надати йому допомогу, тож він може

потрапити в скрутну ситуацію без засобів до існування (наприклад біженець).

У таблиці 1 представлено широку типологію видів міграції, яка ґрунтується на різноманітних індикаторах просторової мобільності людей.

Таблиця 1

Індикатори просторової мобільності людей

Тривалість перебування	Тривалість перебування – головна змінна. Треба розрізнати тимчасову, напівпостійну і постійну міграцію. Можна виокремити щотижневі, щомісячні, щорічні міграції, один раз у п'ять років тощо.
Місце	Характер міграції можна визначити через зміни місця перебування та проживання, а також через зміну типу / характеру поселення, звідси міграції село – село, село – місто, місто – місто, місто – село. Для точності слід визначити місце, де працює людина, і місце, де вона проводить своє дозвілля.
Географія	Розрізняють міграції на короткі, середні й далекі відстані. Залежно від цього виокремлюють місцеві, регіональні, міжрегіональні, внутрішньоконтинентальні, міжконтинентальні та глобальні міграції, а за напрямками міграції – Схід – Захід, Південь – Північ.
Мета	Міграції розрізняють залежно від мети. Наприклад, чи є мета рекреаційною, діловою або це трудові міграції (зайнятість, економічні мотиви), міграції, пов'язані з навчанням або з вирішенням сімейних проблем, міграції як втеча від лиха або переслідування (вимушена міграція).
Характер прийняття рішення	Чи є міграція добровільною або вимушеною, хоча “сіра смуга”, яка розміщується між цими типами, значно ширша, ніж названі чіткі полюси.
Основні учасники (актори)	Аналіз зміни місця проживання необхідно проводити з урахуванням того, хто є головним актором. Має бути встановлено, хто бере участь у переміщенні: тільки один актор-мігрант або два актори-мігранти. Наприклад, чи є учасником міграцій контрабандист або торгівець людьми? У цьому випадку треба встановити, хто відповідає за процес переміщення – мігрант чи контрабандист / торгівець.

Характеристики основних учасників (акторів)	Учасників міграцій розрізняють за статтю, віком, етнічною належністю. За домінуючою групою учасників виокремлюють специфічні міграції (наприклад: жіноча міграція, міграція китайців, дітей).
Професійні якості	Міграції розрізняють залежно від рівня освіти і професії мігрантів. Виокремлюють міграції некваліфікованих, низько-, середньо-, висококваліфікованих осіб. Ураховуючи професійний склад, можна говорити про міграції робітників, інженерів або медичних працівників.
Взаємозв'язки	Характер міграцій залежить від складу та особливостей взаємодії акторів. Це визначає тісноту відносин (слабкі / сильні зв'язки, якість соціального капіталу) і природу взаємозв'язків. Багато залежить від того, чи беруть участь у міграції "пілоти" (першопрохідці) або "будівельники мостів" (ті, хто створює міграційні мережі).
Кількість	Міграції розрізняють залежно від кількості учасників. Мова йде про індивідів, сім'ї, групи, масові міграції.
Політичний характер	Політичний характер міграцій визначається характером перетинання кордонів. Розрізняють внутрішні міграції, які відбуваються в межах національних кордонів держави, але з перетинанням адміністративних кордонів, і міжнародні міграції, коли при переїзді з однієї країни в іншу відбувається перетинання державного кордону.
Правовий статус	За правовим статусом виокремлюють законних або незаконних мігрантів, а також різні їх категорії відповідно до законодавства країни-приймача.
Культурна дистанція	За етнічними, культурними, релігійними або лінгвістичними особливостями мігранти можуть бути тією чи іншою мірою близькими до суспільства країни перебування.

Більшість індикаторів достатньо зрозумілі: дійсно, є відмінності між короткотерміною і постійною міграцією; зрозуміло, що той, хто приєднується до свого чоловіка або жінки, має іншу перспективу, ніж той, хто починає працювати самотужки в іншій країні. Становище мігранта в ситуації, коли треба просто сісти в

автобус і переїхати в іншу країну, відрізняється від становища того, хто долає міжконтинентальні простори, а надто того, хто змушений емігрувати. Також є різниця: прибуває людина в загальному потоці біженців чи в'їжджає індивідуально.

Науково вивірені типології дозволяють не лише точно окреслювати картину міграцій, а й оцінювати всю різноманітність мотивації та поведінки людей. Із значної кількості типологій, побудованих на різних засадах, ми зосередимося на тих, що вказують на соціально-психологічні особливості міграційної поведінки.

Соціокультурна типологія складається з різних моделей, які містять такі міграційні характеристики, як стать, подружній статус, вік, професійна кваліфікація, етнічна належність. Усі ці ознаки суттєво впливають на специфіку міграційної поведінки людини.

Правова типологія є важливою для соціально-психологічного аналізу міграційних процесів, оскільки прямо торкається повсякденного життя мігрантів. Легальна міграція передбачає доступ на ринок праці країни-приймача, право на соціальну та медичну допомогу, певні громадянські права. Нелегальний же мігрант може бути затриманий, депортований, звинувачений, його права можуть бути порушені. Тож легальний чи нелегальний статус мігранта тісно пов'язаний зі станом його психологічного благополуччя та впливає на успішність соціально-психологічної адаптації. Наприклад, трудова міграція, тобто міграція до іншої країни з метою працевлаштування, може бути чотирьох видів:

1) *офіційна трудова міграція* – переміщення громадян, які виїждять за кордон, декларуючи метою виїзду участь у трудовій діяльності. Це – легальні трудові мігранти у країнах призначення (саме їх фіксує офіційна статистика);

2) *неофіційна легальна міграція* – поїздки за кордон із декларованою метою туризму або відвідування родичів із подальшим працевлаштуванням та реєстрацією в країні-реципієнті. Учасники таких поїздок не можуть бути відстежені вітчизняною статистикою, однак стають цілком легальними трудовими мігрантами у країнах-реципієнтах;

3) *успішна нелегальна міграція* – поїздки, пов'язані з незареєстрованою зайнятістю видами діяльності, дозволеними законодавством відповідних країн;

4) *міграція жертв злочинних угруповань* – торгівля людьми та інші випадки перебування мігрантів у нелюдських умовах або зайнятість протиправною діяльністю за кордоном не з власної волі.

У типології російського вченого В. О. Іонцева міграції поділяються на *організовані* (що плануються) та *неорганізовані* (стихійні). Організована міграція відбувається за допомогою держави або певних суспільних структур. Наприклад, сучасна трудова міграція населення України проходить частково організовано – через державні центри зайнятості населення, які надають послуги з консультування та виступають у ролі посередників у працевлаштуванні за межами України, або за допомогою офіційно зареєстрованих агенцій із працевлаштування за кордоном, які мають ліцензії на цей вид діяльності. Сюди ж віднесемо міграції, що здійснюються в рамках договорів, укладених між українськими та зарубіжними підприємствами.

На особливу увагу заслуговує визначення поняття “трудова міграція”, як і вживаних його синонімів – “міграція робочої сили”, “зовнішня зайнятість”, “економічна міграція”. Зокрема, на думку О. А. Малиновської, останнє ототожнення є помилковим. Поняття економічної міграції за своїм змістом є більш широким і охоплює трудові переміщення лише як один зі своїх різновидів.

На сьогодні поширеним явищем є нелегальна трудова міграція, коли мігранти потрапляють і працевлаштовуються на території іншої країни незаконно. Мета, яка декларується при в’їзді, часто пов’язана з туризмом, відвідуванням родичів, друзів тощо.

У соціологічних дослідженнях трудової міграції підкреслюється, що міграційні переміщення людини впливають на динаміку соціальної структури та статусних характеристик різних верств населення у районах прибуття і вибуття мігрантів; крім того, завдяки міграційним переміщенням людина реалізує право на отримання більш високої винагороди за свою працю, адекватної її освітнім та професійно-кваліфікаційним характеристикам. Тобто стимулом для трудової міграції є не тільки відсутність роботи в регіоні, а й відсутність такої роботи, яка б за умовами праці, оплатою, можливостями професійного зростання відповідала освіченості й кваліфікації людини.

Виходячи з цього виокремлюють три типи трудових мігрантів:

- 1) трудові мігранти, які прибувають на роботу за контрактом, – напівкваліфіковані чи некваліфіковані робітники, котрі перебувають у країні певний період часу;
- 2) висококваліфіковані спеціалісти – працівники транснаціональних компаній та спільних підприємств, які за характером діяльності переїзять від країни до країни;
- 3) нелегальні трудові мігранти.

Інтелектуальна міграція в сучасній Україні. Нині міждержавна міграція набуває дедалі більшої диференціації. Особливої уваги потребує проблема, пов'язана з впливом висококваліфікованих трудових ресурсів (“впливом мізків”). Саме цей вид зовнішньої еміграції має специфічні негативні наслідки. До них слід віднести падіння інтелектуального рівня населення як у короткотерміновій, так і довготерміновій перспективі; втрату пріоритетів науково-технічного розвитку суспільства; посилення відставання від розвинених країн світу.

Через вилучення із структури населення найбільш соціально активної частини – його інтелектуальної еліти – знижується пасіонарність українського етносу. Усе це становить безпосередню загрозу безпеці суспільства, перспективам його соціального та економічного розвитку. Незважаючи на високий рівень підготовки фахівців вищою школою України, умови для подальшої роботи (як матеріальні – оплата праці вченого, так і дослідницькі – доступність літератури, сучасного устаткування, технологій тощо) не відповідають світовим стандартам, що й виступає прямим або непрямим чинником інтелектуальної міграції.

Під інтелектуальною міграцією вчені розуміють “міграцію наукових і викладацьких кадрів високої і вищої кваліфікації, реально або потенційно зайнятих науковими дослідженнями й розробками, а також обслуговуванням цієї галузі”⁵. На сьогодні склалися дві основні (але конкуруючі) наукові концепції, які намагаються

⁵ Шульга Н. А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. А. Шульга. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – С. 256.

пояснити явище інтелектуальної міграції. Відповідно до концепції обміну знаннями й досвідом (brain exchange) люди мігрують у пошуках нового місця праці з урахуванням своєї професії та кваліфікації. У рамках концепції розтрати умів (brain waste) інтелектуальна міграція розглядається як чиста втрата для сукупного обсягу робочої сили країни-експортера.

В Україні міграційний процес серед науковців набув досить великих масштабів від початку 90-х років минулого століття; зокрема, кількість докторів наук різних галузей, які виїжджають працювати за кордон, збільшується з кожним роком. Традиційними країнами міграційного вибору продовжують залишатися Німеччина, Ізраїль і США. У США “підживлення інтелектуальної еліти” із країн Східної Європи з розвиненими науковими школами зробило можливим селективний добір фахівців: скажімо, студенти-іноземці і співробітники-іммігранти становлять там близько половини академічного персоналу в галузі природничих наук.

В. Л. Зливков підкреслює: “Саме тому, що висококваліфікована праця не знаходить реальної підтримки на державному рівні, фахівці прагнуть виїхати за межі України. Це можна б було вважати ознакою відкритого суспільства, яке не забороняє своїм громадянам перетинати кордони. Але коли процес стає масовим, то вже виникає загроза національній безпеці”⁶.

Серед *причин міждержавної інтелектуальної міграції* у сучасній науковій літературі найчастіше вказуються такі:

- низький життєвий рівень, що змушує шукати можливості доброго заробітку там, де інтелектуальна праця високо оплачується;
- незахищеність прав власності на продукти інтелектуальної праці, матеріальні, інформаційні та інші перешкоди спілкуванню із зарубіжними колегами;
- обмеженість доступу для талановитих молодих учених з периферії до великих наукових центрів; розпад наукових колективів;
- низький і такий, що продовжує знижуватися, престиж науки, недооцінка суспільством соціальної значимості інтелектуальної праці.

⁶ Зливков В. Л. Проблеми соціальної самоідентифікації української еліти / В. Л. Зливков // Соціальна психологія. – 2004. – № 6 (8). – С. 7.

В аналізі наслідків інтелектуальної міграції для країни переважають здебільшого *негативні оцінки*, а саме:

- втрата країною конкурентоспроможної частини власних трудових ресурсів;

- уповільнення темпів розвитку науково-технічного прогресу у зв'язку зі значною інтелектуальною міграцією вчених;

- використання іммігрантів за кордоном переважно на низькокваліфікованих важких роботах зі шкідливими умовами праці, наявність випадків їх дискримінації та експлуатації місцевими роботодавцями;

- тривала відірваність від родини.

Серед *позитивних результатів* інтелектуальної міграції для нашої країни можна назвати:

- сприяння інтеграції України в міжнародний ринок праці через міждержавний обмін робочою силою;

- надання можливості реалізувати свої здібності за кордоном, підвищити кваліфікацію, ознайомитися зі світовим досвідом, поліпшити матеріальне становище як самих мігрантів, так і членів їхніх родин;

- стимулювання до більш продуктивної діяльності українських наукових працівників через виникнення конкуренції із закордонними фахівцями;

- підвищення світового рейтингу України як демократичної, вільної та відкритої держави.

Функції міграції виражають її сутність та зумовлюють властивості цього явища. Міграція виконує *функцію розвитку населення*, тобто сприяє змінам соціально-психологічних характеристик людей, розширенню світогляду, накопиченню знань про різні сфери життя, обміну трудовими навичками і виробничим досвідом, розвитку особистості, її матеріальних, соціальних і духовних потреб, інтеграції національних культур. Також виокремлюють *селективну функцію*, сутність якої полягає в тому, що різні соціально-демографічні групи різною мірою беруть участь у міграційних переміщеннях. Тобто спостерігається диференціація міграційного потоку за статтю (хто мігрує частіше – чоловіки чи жінки?), за віком, рівнем освіти, професійною належністю, кваліфікацією, за місцем проживання (місто чи село) тощо.

Найбільш значущими функціями міграції є *економічна* та *соціальна*. Економічна функція полягає в забезпеченні кількісної та якісної відповідності між попитом і пропозицією робочої сили різного профілю й кваліфікації у різних регіонах або країнах. Тобто чинником міграції вважається передусім різниця рівнів матеріального добробуту людей, умов праці й побуту, а причиною – суперечність між потребами особистості та можливостями їх задоволення у місці постійного проживання.

До найважливіших аспектів соціальної функції міграції належить задоволення індивідуальних та соціально-групових потреб, які розуміються ширше, ніж матеріальні: від потреб безпеки, групової належності до потреб самоактуалізації, підвищення соціального статусу.

За наявності незадоволених потреб індивід стає більш мобільним: енергію для переміщення надає йому збудження будь-якої базової потреби. Наприклад:

- *статеві потреби*: секс-туризм, поїздки у пошуках шлюбного партнера;
- *потреби самозбереження*: біженство із “гарячих точок” планети;
- *потреби матеріального благополуччя*: міграція у більш заможні місця;
- *потреба нової інформації*: подорожування і туризм.

В основі міграції завжди лежить незадоволеність людини своїм місцем проживання та (або) становищем. Наприклад, багато здібних людей виїжджають із сільської місцевості до міста через неможливість отримати вищу освіту, знайти престижну роботу, реалізувати себе на рівні своїх здібностей.

Головним мотивом міграції є пошук благополучного життя, а благополуччя має два аспекти: матеріальний комфорт і безпека. У сучасному світі головним мотивом міграції є економічний: мігранти шукають більш матеріально впорядкованого життя.

Виходячи з головних потреб людей С. К. Бондирева виділяє такі мотиви міграції.

Прагнення “кращої долі” – із об’єктивно неблагополучних місць виїжджає дієздатне населення. Прикладом є масова міграція українців і поляків до Канади на початку минулого століття. Вони

їхали туди працювати і благополучно живуть там нині, жодних етнічних проблем не виникає.

Заздрість до мешканців більш благополучних місць. Це міграція без гуманітарних або політичних причин. Приклад – цигани Чехії, які прагнуть виїхати до Англії, оскільки там є більшою грошова допомога.

Комплекс меншовартості. Деякі індивіди взагалі не здатні знайти себе в реальному житті. Для них міграція є виходом із скрутного психічного стану. Така міграція рідко буває успішною, оскільки людині від себе самої не втекти.

Прагнення повніше реалізувати свій потенціал. Тобто головними мотивами є і можливості самоствердження, самореалізації, і можливості покращити матеріальне становище.

Прагнення безпеки. Наприклад, міграція діячів науки і культури із нацистської Німеччини. Це різновид міграції за політичними мотивами.

Що спільного у всіх цих явищ? Міграція, як зазначалося, зазвичай є полімотивованою. Головне – це незадоволеність індивіда місцем свого проживання, яка може мати об'єктивні або суб'єктивні причини. Ця незадоволеність супроводжується психічним напруженням і переростає в різке заперечення можливості продовження свого перебування на місці проживання. Ніхто і ніколи не мігрує туди, де йому буде гірше, а саме туди, де, як уявляється, має бути краще. Протилежним мотивом міграції може бути лише патріотизм – прагнення спрямувати свої зусилля на благо рідних місць⁷.

Соціально-психологічні чинники та закономірності міграції

У вивченні міграції населення як суспільного феномена кожна з дисциплін обирає свій предмет, завдання тощо. Різні теоретичні підходи досліджують міграційну дійсність на різних рівнях,

⁷ Див.: Бондырева С. К. Миграция (сущность и явление) / С. К. Бондырева. – 2-е изд. стер. – М. : Изд-во Моск. психолого-социального ин-та ; Воронеж : МОДЭК, 2007. – С. 3. – (Серия “Библиотека психолога”).

проте розуміння міграційних процесів у всьому розмаїтті їхнього змісту і функцій передбачає участь соціальної психології з її доволі ефективним інструментарієм.

Складність процесів міграції спричинилася до виникнення різних теорій міграції. Учені виокремлюють як визначальну причину міграції дуже різні, іноді такі, що суперечать один одному, чинники. Найбільш повну класифікацію підходів до вивчення міграційних процесів розроблено В. О. Іонцевим: вона містить 17 наукових підходів, 45 наукових напрямів, теорій і концепцій. Дослідник виокремлює такі підходи: економічний, соціологічний, демографічний, міграційний, історичний, географічний, політичний, типологічний, екологічний, системний, етнографічний, психологічний, біологічний, генетичний, філософський, юридичний, методологічний.

Усі теоретичні підходи до вивчення міграції можна розділити на дві групи (американський дослідник Д. Массей): 1) *теорії, що розглядають чинники і причини міграції*; 2) *теорії, що фокусуються на аналізі механізмів саморозвитку і самопідтримки міграції*.

Перша група теорій спирається на поняття “*чинник міграції*”, тобто сукупність об’єктивних та суб’єктивних причин, що впливають на прийняття рішення про міграцію.

Під *об’єктивними чинниками* розуміють різницю у значущих для людини умовах життя в різних країнах, а під *суб’єктивними* – ті особливості структури особистості (потреби, інтереси, прагнення, ціннісні орієнтації), котрі зумовлюють диференціацію рішень, які приймаються різними індивідами або групами за таких самих умов. Об’єктивні чинники своєю чергою можна поділити на *природні та суспільні*.

Природні чинники міграції населення – це територіальні відмінності у природних умовах, а суспільні чинники визначають територіальні відмінності в умовах суспільного буття людини або груп. Природні чинники пов’язані з рельєфом, ґрунтом, поверхневими і підземними водами, надрами, кліматом, рослинним і тваринним світом; вони впливають на міграцію опосередковано, оскільки природні умови є природною основою багатьох виробництв.

У структурі суспільних чинників можна виокремити широкі групи економічних, політичних, етнічних, соціальних, соціально-психологічних чинників.

Основні групи чинників, які впливають на прийняття людиною рішення про трудову міграцію, представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Основні чинники міграційних переміщень

Об'єктивні чинники		Суб'єктивні чинники
суспільні	природні	
економічні	матеріальні потреби людини	особистісні характеристики та мотивація людини
політичні	оцінка соціально-економічної ситуації в країні	
етнічні	прагнення працювати в регіоні, що має близькі культурні та етнічні характеристики	
соціальні	покращення соціального статусу; вплив соціального оточення та референтних груп	
педагогічні	особливості навчання і виховання	
психологічні	зміна системи цінностей у суспільстві	

До економічних чинників належать низький життєвий рівень населення, обмежені матеріальні можливості, безробіття, низька заробітна платня.

Політичні чинники міграції проявляються у нестабільному зовнішньополітичному становищі країни походження мігранта та в нестабільній політичній ситуації всередині країни. Зростання міграційних настроїв залежить від оцінки громадянами економічної та політичної ситуації у державі.

Етнічні чинники пов'язані, зокрема, з можливістю повернення на етнічну батьківщину, а також із прагненням жити в суспільстві, де зберігається попередній спосіб життя, принаймні у сфері

міжетнічних і культурно-мовних відносин. Саме це, наприклад, зумовило для багатьох людей, які раніше проживали в союзних республіках СРСР, міграцію до Росії. Про це пише І. Ю. Макеев: “На наш погляд, найважливіший соціально-психологічний і політичний мотив можна було б сформулювати у вигляді простої думки “наївної” пострадянської людини: навіщо залишатися в новій національній державі (у якій усе попереднє, що стало звичним, правові, мовні та інші важливі умови життєдіяльності кардинально змінюються), коли є принаймні якась можливість улаштувати життя за сталими правилами в Росії як спадкоємниці СРСР і берегині соціально та психологічно важливих ментальних стереотипів минулого, більш звичного життя”⁸.

Соціальні чинники пов’язані з можливостями покращення свого соціального статусу, самореалізації в новому суспільстві, а також із впливом референтних груп мігрантів, засобів масової інформації, чуток стосовно життя за кордоном тощо. Тут можуть діяти чинники престижу, своєрідної моди та інші феномени суспільної свідомості.

Слід особливо підкреслити значущість *психологічних чинників* у прийнятті рішення про міграцію. У мігрантів, які мають досвід перебування в розвинутих країнах, змінюються смаки та мотивація, формується стиль життя, якого важко досягнути в результаті прикладання праці на вітчизняному ринку. На рівні соціальної спільноти, громади міграція глибоко вкорінюється у стандартний набір зразків поведінки, її цінності стають частиною загальноновизнаних цінностей спільноти. Міграція навіть може виступати як ритуал, обов’язковий для повноцінної життєдіяльності особистості. Скажімо, якщо хтось не робить спроби мігрувати, він буде сприйматися як ледачий або незаповзятливий.

На думку дослідників, зміна системи цінностей у людей, які здійснили матеріально успішні спроби трудових міграцій, є загрозою нівелювання соціальної значущості зайнятості в Україні через формування у молоді стійкого стереотипу, згідно з яким досягти гідного рівня життя можна лише шляхом трудових поїздок за кордон.

⁸ Макеев І. Ю. Міграція русскоязычного населення из Казахстана / І. Ю. Макеев // Социс. – 1999. – №11. – С. 63–68.

У сучасний період змінюється ставлення людини до свого життя, до власної долі, до своєї біографії. Це проявляється у дії таких суб'єктивних чинників міграційної поведінки:

- вплив оточення на прийняття рішення про міграцію (сім'я, друзі);
- посилення ролі моделей стійких взаємозв'язків між людьми (соціальних мереж) у прийнятті рішення про міграцію і при виборі нового місця проживання;
- поява нового типу особистості, для якої переміщення саме по собі є цінністю, ствердженням свободи, а не реакцією на зовнішні проблеми або бажанням уникнути їх.

Окрім переваг в умовах життя майбутньої країни проживання, процес еміграції залежить від життєвих стандартів, які склались у тієї чи іншої групи населення, від уявлення про те, що є нормою. Життєвий стандарт, або рівень життя, є категорією, що характеризує міру задоволення соціально-економічних та духовних потреб людей. Рівень життя виявляється в кількості та якості благ і послуг, що споживаються, починаючи від первинних вітальних потреб (у харчуванні, житлі, одязі, освіті, праці, відпочинку та ін.) і закінчуючи високими духовними запитами. Оцінка рівня життя формується в різних соціальних груп у ході порівняння винагороди, можливостей задоволення потреб та реалізації інтересів з аналогічними можливостями інших людей чи своїм власним становищем у минулому. Таким чином, підвищення рівня життя пов'язано не тільки із зростанням суспільного добробуту, а й із справедливістю його розподілу. Це означає, що соціально-економічні чинники (передусім рівень добробуту та статус зайнятості) не є визначальними у формуванні орієнтації щодо виїзду на роботу за кордон. Не лише економічні труднощі, що викликають бідність і безробіття, виштовхують певні верстви населення за рубіж, а й причини психологічного та навіть духовного плану.

Отже, різні чинники міграції розглядаються як головні в різних аналітичних моделях (табл. 3).

Слід зазначити, що всі концепції міграції розробляються на двох рівнях, які частково перекриваються: на макро- і мікрорівні. На макрорівні аналізуються обсяг, інтенсивність, спрямування міграційних потоків, їхня результативність, а також вплив диференціації заробітної платні, безробіття, вартості житла і послуг,

кліматичних та екологічних умов тощо. Хоча макрорівень і дозволяє з'ясувати причини міграції, його аналітичні можливості є обмеженими, оскільки не враховується диференціація складу мігрантів. Предметна площина психологічного аналізу міграційних процесів розташовується довкола аналізу чинників і причин міграції, які переважно належать до мікрорівня, стосуються поведінки людини та соціальної групи, тобто вона охоплює соціально-психологічні явища.

Таблиця 3

Соціально-психологічні чинники міграційних процесів в аналітичних моделях міграції

Теоретична модель аналізу міграційних процесів	Чинники міграції
неокласична економічна теорія	низький життєвий рівень, обмежені економічні можливості, безробіття, низька заробітна платня, що призводять до неможливості задоволення потреб людини
неокласична мікроекономічна теорія	індивідуальний раціональний розрахунок “витрати – вигоди” від міграції: 1) фінансові витрати; 2) психологічні витрати
концепція просторової самоорганізації населення	стимулом до міграції є невідповідність між прагненням людини до певного рівня життєвих благ та можливістю досягти бажаного у місці проживання
концепція нової економіки трудової міграції	значущість для мігранта сімейного оточення, відповідальність за благополуччя сім'ї, прагнення надати їй матеріальну підтримку

Згідно з економічними теоріями, що ґрунтуються на механізмі “виштовхування – притягування”, всі чинники, які впливають на прийняття рішення про міграцію та на сам процес міграції, можуть бути узагальнені в такому вигляді: 1) чинники, пов'язані з територією вибуття мігрантів; 2) чинники, пов'язані з територією прибуття мігрантів; 3) поточні впливові обставини; 4) чинники, пов'язані зі складом та особливостями мігрантів.

Економічна наука, що застосовує поняття “робоча сила”, “попит”, “пропозиція” тощо, пояснює міграційні процеси тим, що в

регіонах із надлишковою робочою силою спостерігається низька заробітна платня, і це є поштовхом для переміщення людини в інші регіони, де вона є вищою. Один із класиків *неокласичної макроекономіки* М. Тодаро зауважує, що будь-яка економічна і соціальна політика, яка впливає на реальні доходи у місцях прикладання праці людини, прямо або опосередковано впливає і на міграційні процеси⁹. Економічний чинник трудової міграції зумовлений передусім нестабільністю в економіці країни, що своєю чергою детермінує непевність і малопрогнозованість життя. Коли стає неможливим прогнозування свого життєвого шляху на базі самореалізації з урахуванням власних здібностей та пізнавальних інтересів, значна кількість людей вимушена розширювати пошук свого місця в житті та шляхів заробітку, в тому числі за рахунок небезпечних, низькоякісних, ненадійних, ризикованих варіантів.

Неокласична мікроекономічна теорія зосереджується на індивідуальних чинниках та вважає, що міграційні процеси здійснюються на основі особистих підрахунків вигідності міграції. Прихильники цієї теорії поділяють витрати і вигоди від міграції на монетарні та немонетарні (в економічній термінології), до останніх належать і психологічні. До монетарних належать витрати на транспорт, на оформлення документів для виїзду, на професійну підготовку до нової роботи (якщо це необхідно) та ін. Психологічні ж “витрати” пов’язані з послабленням або розриванням родинних чи дружніх зв’язків та започаткуванням нових, із вивченням нової мови, з перебуванням в іншокультурному середовищі тощо. Індивідуальні характеристики потенційних мігрантів – такі як вік, рівень освіти, стан здоров’я – можуть зменшувати або збільшувати витрати на здійснення міграції, що впливає на розмір прибутків, очікуваних від переміщення.

Треба зазначити, що людина мотивується у своїй поведінці не об’єктивними фактами дійсності як такими, а їх суб’єктивним переломленням, інтерпретацією у свідомості, тому наведена схема

⁹ *Todaro M. P. International Migration, Unemployment and Development: A Two-Sector Analysis / M. P. Todaro // American Economic Review. – 1970. – LX. – P. 126–142.*

цілком логічного розрахунку власних вигод і витрат може застосовуватися виключно щодо “усередненої” людини в економічних моделях міграційних переміщень. Насправді процес прийняття рішення окремою людиною є набагато складнішим і зумовленим великою кількістю чинників, серед яких є суто ситуативні. Людина не завжди приймає рішення цілком свідомо, детально аналізуючи всі моменти. Вона може діяти, як уже зазначалося, під впливом референтної групи, а також престижних міркувань, оскільки праця за кордоном має в нашому суспільстві, на жаль, більшу суб’єктивну вагу на шкалі цінностей.

У концепції *просторової самоорганізації населення*, розробленій І. М. Прибитковою, акцент ставиться на те, що територіальні переміщення людності здійснюються у певному соціальному просторі, кожна точка якого характеризується певним набором життєвих благ, а саме – отримання освіти, придбання житла, якісний відпочинок, спілкування, вільний час, економічна стабільність, політичні свободи тощо (наприклад, до Києва приїжджає велика кількість молоді з різних регіонів України, розраховуючи на всі ці блага). З погляду дослідниці, для трудових міграцій визначальними параметрами є можливості працевлаштування та показники, що характеризують якість робочого місця, тобто умови праці, оплата, тривалість робочого часу. Сукупність усіх цих умовних точок утворює простір можливостей, у межах якого пересуваються індивіди. Тобто ця концепція наголошує на тому, що поштовхом для міграції є невідповідність між прагненням людини до певного рівня життя та можливістю досягнення цього рівня у місці постійного проживання.

Реалізація рішення особи щодо пересування у просторі може бути обмежена, наприклад, складністю отримання візи або іншими адміністративними перешкодами. У такому випадку наполегливість особи щодо подолання цих перешкод – аж до порушення певних адміністративних правил – свідчить про інтенсивність її бажання втілити в життя власні наміри (наприклад, нелегальна трудова міграція українців, пов’язана з імовірною небезпекою).

Концепція нової економіки трудової міграції (О. Старк) уже враховує, що мотивацією міграції є прагнення надати матеріальну допомогу своїй родині (мова йде про забезпечення поточних потреб, придбання житла або необхідність оплачувати навчання дітей

тощо). Рішення про міграцію приймається на рівні домогосподарства, а не окремої особи. В основі такого колективного рішення лежить бажання мінімізувати ризики місцевого ринку праці. Тобто для підтримання добробуту родини на належному рівні одні її члени можуть залишатися на місцевому ринку праці, тоді як інші виїжджають працювати в іншу країну. Дана концепція підкреслює значущість для мігранта (або потенційного мігранта) благополуччя найближчого соціального оточення – його родичів та сім'ї, за яку він відчуває відповідальність, що й виступає головним чинником працевлаштування за рубежом.

До другої групи належать теорії розвитку та самопідтримки міграції (табл. 4).

Вагомий внесок у розробку *теорії соціального капіталу* було зроблено Т. Шульцем, Дж. Мінцером, А. Гансеном та ін. Під соціальним капіталом у соціологічній літературі розуміють сукупність нематеріальних ресурсів сім'ї та спільноти, які сприяють соціальному розвитку людини (наприклад, соціальні зв'язки, знайомства, визнання).

Для реалізації міграційних намірів потрібні не лише бажання індивіда, а й різноманітні ресурси, оскільки переміщення зазвичай здійснюють не найбільш бідні та знедолені верстви населення, а ті, хто володіє необхідним набором ресурсів. Одним із таких ресурсів виступає людський капітал, що охоплює як вроджені здібності й таланти, так і накопичені – знання, вміння, навички, досвід, освіту, кваліфікацію, поінформованість, фізичне і психічне здоров'я тощо. Дослідники вважають, що мігранти володіють більшим людським капіталом порівняно з тими, хто не наважується на переїзд.

Рівень освіти слугує своєрідним чинником, який детермінує міграційну поведінку, оскільки ерудованість особи сприяє більш усвідомленому прийняттю рішення про міграцію та полегшує адаптацію на новому місці. Освічені особи мають доступ до різних джерел інформації, зокрема до мережі Internet, тому оперують достовірнішими відомостями про соціальне та культурне середовище країни, про можливості працевлаштування, облаштування тощо. До цього слід додати знання мови країни-приймача, що полегшує пошук робочого місця. Для адаптації мігранта вельми важливими є такі психологічні якості, як комунікативність, здатність витримувати стреси, гнучкість, вміння пристосовуватись до нових умов.

**Закономірності динаміки трудової міграції
в аналітичних моделях міграції**

Теоретична модель аналізу міграційних процесів	Закономірності динаміки міграції
теорія соціального капіталу	до міграції більш схильні індивіди, які мають якісний людський капітал: здібності, таланти, знання, вміння, навички, досвід, освіту, кваліфікацію, поінформованість, фізичне і психічне здоров'я
теорія міграційних мереж Д. Массея	наявність родинних, дружніх зв'язків за кордоном збільшує ймовірність міграції; міграційні мережі призводять до більш широкого охоплення та водночас до диференціації мігрантів за віком, статтю, професією, кваліфікацією, соціальним походженням тощо
теорія сукупної причинової зумовленості Д. Массея	вплив груп членства та референтних груп (групових норм поведінки) на прийняття рішення щодо міграції
соціологічна теорія ризиків	нелегальна міграція (порівняно з легальною) з більшою ймовірністю пов'язана з ризиками у сфері зайнятості, соціально-психологічними ризиками, порушенням прав людини
інституційна теорія	розширення та збільшення обсягів трудової еміграції веде до виникнення та розростання інституцій, які надають офіційну й неофіційну допомогу в працевлаштуванні за кордоном (самопідтримка міграційних процесів); складності, пов'язані з легальним працевлаштуванням за межами країни, не викликають відмову від запланованої міграції, а провокують пошук нелегальних способів її здійснення
теорія трьох стадій міграційного процесу	міграційна рухливість залежить від накопиченого міграційного досвіду

На основі теорії соціального капіталу можна виокремити чинники, що впливають на міграційну поведінку людини (це вік, стать, освіта, кваліфікація, досвід, а також здібності та особистісні якості, які допомагають у роботі та соціальній адаптації), а також сформулювати певну закономірність, а саме: до міграційної пове-

дінки більшою мірою схильні індивіди, які мають більш якісний людський капітал.

Концепція міграційних мереж оформилася в окрему аналітичну модель у теоретичних розробках Е. Тайлора та Д. Массея. Міграційна мережа визначається як сукупність міжособистісних стосунків, коли мігранти взаємодіють зі своїми родинами, друзями тощо, які залишилися на батьківщині. Ці зв'язки охоплюють обмін інформацією, фінансову допомогу та інші види підтримки, зокрема психологічну.

Для перших мігрантів у конкретній країні ще не існувало соціальних контактів, тому витрати на переміщення (матеріальні та психологічні) для них були значними. Після їх адаптації еміграція для родичів, друзів або знайомих відбувається вже простіше. Це стосується витрат на переїзд та облаштування, пошуку роботи, отримання необхідної інформації, емоційної підтримки в іншому середовищі тощо.

Міграційні мережі створюють для мігрантів важливий ресурс: завдяки їм вони знаходять роботу та житло на новому місці. Коли кількість мігрантів сягає “критичного порогу”, мережі своєю чергою розширюються та розгалужуються. Це дає підстави передбачати, що за таких умов трудова міграція українців триватиме й надалі. Крім того, розширення міграційної мережі значно знижує ризики та витрати при здійсненні міграції; тому сьогодні можна спостерігати збільшення діапазону охоплення та диференціації мігрантів за віком, професією, сімейним станом, соціальним походженням тощо.

Теорія міграційних мереж відрізняється від теорії людського капіталу з погляду селективності міграцій. Якщо згідно з теорією людського капіталу всі мігранти володіють більшим капіталом порівняно з тими, хто не планує виїхати за межі країни, то представники теорії міграційних мереж стверджують, що це положення стосується лише перших потоків мігрантів. Поступово, із розростанням міграційних мереж, потоки стають дедалі менш селективними і починають представляти спільноту або суспільство, з яких походять мігранти, ледь не повністю.

Сутність *теорії сукупної причинової зумовленості* Д. Массея полягає в тому, що кожний акт міграції змінює соціальний контекст, завдяки чому наступні акти вже стають типовими, що робить

подальше міграційне переміщення більш імовірним. Ця теорія робить акцент на вивченні людської поведінки, мотивації діяльності особистості. До неї примикає етносоціологічний підхід (Ю. Арутюнян, Л. Дробижева), який ураховує те, що на міграційну поведінку людей впливають не тільки індивідуальні характеристики, а й ті соціальні групи, до складу яких вони входять, а також референтні групи, на чій норми вони орієнтуються. Етносоціологічний підхід базується на концепції культури як колективного способу адаптації до соціального середовища і, на думку його авторів, є більш глибоким рівнем розуміння механізмів міграції, що спирається на народні традиції.

Соціологічна теорія ризиків розглядає учасників трудових міграцій як специфічних суб'єктів ризиків, які приймають рішення і діють відповідно до цих рішень. У більшості випадків сучасні трудові міграції населення України характеризуються добровільними рішеннями (якщо не враховувати явище торгівлі людьми), тому ймовірні збитки, які можуть виникнути в ході реалізації даних рішень, доречно вважати за ризики. У соціологічній теорії ризик розглядається як цілеспрямована поведінка соціального суб'єкта, що реалізується в умовах невизначеності очікуваних результатів.

З позицій якісного підходу можна виокремити такі типи ризиків мігрантів: ризики, пов'язані зі сферою зайнятості (незадовільні умови праці, порушення працедавцем попередньої домовленості щодо параметрів виробничого процесу, занижка заробітна платня тощо); соціально-психологічні ризики (соціальна ізоляція у новій спільноті, погіршення стосунків із родичами на батьківщині, інформаційний голод тощо) і ризики порушення прав людини (торгівля людьми, прояви неповаги до честі та гідності особи).

Інституційна теорія звертає увагу, зокрема, на існування дисбалансу між великою кількістю людей, що прагнуть отримати роботу в більш благополучних країнах, та певними труднощами, пов'язаними з оформленням документів для в'їзду в ті країни. Це стимулює виникнення інституцій та організацій, які надають послуги потенційним мігрантам в оформленні віз, прав на роботу за кордоном тощо. Так створюються умови для розвитку "чорного ринку" (таємне перевезення через кордони держави; підrobка віз і документів; укладання трудових контрактів між мігрантом і працедавцем; кредитування тощо). Це своєю чергою сприяє експлуатації

та переслідуванню нелегальних мігрантів, що викликає появу мережі гуманітарних організацій, які захищають права легальних та нелегальних мігрантів (надання соціальних послуг, порад щодо набуття легального статусу, консультування, вивчення іноземних мов, переказ коштів з-за кордону тощо). Заходи із посилення імміграційного режиму можуть, з одного боку, розширити вплив “чорного ринку” на перебіг міграційних процесів, а з іншого – ініціювати спротив гуманітарних організацій, що займаються захистом прав мігрантів.

Інституційна теорія наголошує на тому, що бар’єри і перепони на шляху легальної міграції (у тому числі труднощі в оформленні документів) призводять не до відмови від виїзду за кордон, а до пошуків інших, нелегальних (іноді незаконних) способів, що значно погіршує правовий статус людини та робить її вразливою до різних небезпечних ситуацій.

Процесуальний характер міграційних процесів відбиває *теорія трьох стадій* Л. Л. Рибаківського, яка акцентує на тому, що міграційні процеси мають аналізуватися з позиції учасників цих процесів, тобто очима мігрантів. Тож будь-який завершений міграційний процес складається з трьох основних стадій, що тісно пов’язані між собою:

- вихідної (або підготовчої) стадії, що являє собою процес формування територіальної рухливості населення;
- основної стадії, тобто безпосереднього акту переселення;
- завершальної стадії, що виглядає як прижилість мігрантів на новому місці.

При цьому в міру накопичення міграційного досвіду збільшується міграційна рухливість як окремих людей, так і населення в цілому.

Розвиток міграційних процесів у конкретних історично-географічних умовах, на думку соціологів та економістів, регулюється *особливими закономірностями*, найстійкішими з яких є:

- пріоритет економічних чинників у формуванні системи потоків добровільної міграції: основна маса переміщень у просторі викликана бажанням індивідів поліпшити свій матеріальний стан;
- диференціація рівня міграційної мобільності залежно від якісних характеристик індивідів: підвищений ступінь участі в міграційному русі притаманний молодим, добре освіченим особам, які

не перебувають у шлюбі, мають краще здоров'я, певні риси характеру (ініціативність, сміливість тощо);

- функціонування двох різноспрямованих потоків: досить тривале існування потоку міграції в певному напрямку приводить до формування зворотного потоку внаслідок повернення частини мігрантів, яким не вдалося закріпитися на новому місці;

- залежність обсягів міграцій від відстані: що ближче розташовані регіони, то – за інших рівних умов – інтенсивніші міграційні зв'язки між ними;

- взаємозв'язок міграційних процесів та ментальних особливостей населення: що вища міра спорідненості менталітету мешканців двох регіонів (схожість мов, звичаїв, релігії, цінностей), то інтенсивніші міграційні контакти, а наявність тривалого та інтенсивного обміну населенням сприяє зближенню соціальних ознак.

Отже, аналіз теоретичних моделей міграції дає можливість окреслити *проблемний простір соціальної психології у вивченні міграційних процесів*:

- вплив зміни місця проживання або працевлаштування людини на її соціальний статус у нових умовах (зміна галузі праці, соціального стану, рольових позицій тощо); психологічні проблеми соціальної мобільності та соціальної стратифікації;

- вплив на міграційну мобільність віку, статі, соціального походження, освіти, професії, кваліфікації, соціального статусу, національності тощо;

- динаміка особистісних настановлень, преференцій у свідомості та поведінці потенційних мігрантів; вплив старого і нового соціального оточення та референтних груп на міграційну поведінку індивідів і соціальних груп, на інтереси, очікування індивідів у зв'язку зі зміною місця працевлаштування і проживання;

- специфічні закономірності перебігу міграційних процесів, загальні та особливі характеристики міграційної поведінки, соціально-психологічні механізми їх регулювання;

- соціально-психологічна та етносоціальна інтеграція та адаптація мігрантів у новому соціумі;

- самоідентифікація мігрантів, у тому числі національна, можливі шляхи культурного та етнокультурного розвитку мігрантів;

- соціально-психологічні основи конфліктів у іншому соціокультурному середовищі;

- фізичне та психічне здоров'я мігрантів;
- сім'я мігрантів, умови та чинники зміни сімейних цінностей мігрантів та членів їхніх родин;
- вплив засобів масової інформації на створення іміджу міграційних переміщень з метою працевлаштування за кордоном.

Динаміка міграційних процесів

Міграційну поведінку можна визначити як сукупність дій та відносин, які опосередковано впливають на переселення індивідів або відмову від переселень. Серед спонукальних чинників такої поведінки виокремлюють міграційне настановлення, міграційну мотивацію, міграційну готовність, які засвідчують схильність суб'єкта до сприйняття майбутніх подій і до дій у певному напрямку, що забезпечує, за Д. М. Узнадзе, усталений цілеспрямований характер перебігу відповідної діяльності та є основою доцільної вибіркової активності людини.

Під *міграційним настановленням* розуміємо психічний регулятор поведінки особистості, який визначає узгодженість дій, детермінованих позитивним чи негативним ставленням до зміни місця та умов життя. Міграційне настановлення визначає готовність до певного результату міграційної поведінки. Спонукальним компонентом міграційного настановлення є міграційна мотивація, яка розкриває якісний бік потреби індивіда у зміні місця проживання, умов праці, реалізації певних життєвих планів.

Міграційну мотивацію, або міграційні мотиви, визначимо як психічний стан особистості, який спонукає її до досягнення особистих цілей економічного, соціального та психологічного характеру через зміну місця проживання. Мотивація розуміється як сукупність факторів, що визначають активність особистості; до них належать мотиви, потреби, стимули, ситуативні фактори, які детермінують поведінку людини. Мотиви є відносно стійкими утвореннями особистості, однак мотивація, за визначенням, охоплює не лише мотиви, а й ситуативні чинники (вплив різних людей, специфіка діяльності та ситуації).

Мотиваційна готовність є чинником, що опосередковує вибіркоче сприйняття тієї інформації, яка має сенс та значення для

людини і призводить до трансформації діяльності та зміни мотивів. Мотиваційна готовність актуалізується при відкритті людиною можливості діяти тут і зараз певним чином, тобто вона є характеристикою розвитку спонукального процесу під час самореалізації.

У дослідженні Р. Р. Ішмухаметова доведено, що готовність до зміни способу життя є сукупністю гранично загальних, інтегральних позаситуативних параметрів людини, які характеризують особливості функціонування її як відкритої самоорганізованої системи. Зміна способу життя є ефектом, наслідком відкритості психологічної системи. Готовність до зміни способу життя передбачає його перебудову, яка відбувається під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Трансформація способу життя починається із внутрішньої духовної роботи з визначення (перевизначення) вищих смислів власного існування. Таким чином, кризовий стан соціальної ідентичності мігрантів тісно пов'язується з переоцінкою цінностей життя, тобто є екзистенційною проблемою.

Готовність до зміни способу життя характеризує ступінь легкості (важкості) перебудови багатомірного світу людини, його конфігурації та змісту. Г. О. Балл указує на необхідність розгляду середовища, в якому відбувається адаптація особистості, у співвідношенні об'єктивних властивостей оточення суб'єкта та притаманної йому системи особистісних смислів, тобто як психологічного середовища.

Для зрілої особистості характерним є створення власного середовища, сприятливого для її розвитку, самореалізації. Людина із зрілою ідентичністю здатна до створення комфортного простору для особистісної самореалізації в усіх сферах її самоздійснення; і навпаки: людина, що перебуває у стані кризи ідентичності, шукає для себе зовнішній простір, у який намагається "вписати себе".

С. К. Бондирева вважає, що кожний індивід має три простори: 1) *внутрішньопсихічний простір* (внутрішній світ) – царина знаків, символів, образів, переживань; 2) *найближчий психологічний простір* – зона спілкування, параметри якої визначаються характером виховання та етнічними особливостями; 3) *простір значущого* – сукупність значущих для індивіда об'єктів у зовнішньому світі – як фізичних, так і віртуальних.

Параметри цих трьох просторів мають прямий стосунок до міграції. Вузкість внутрішньопсихічного простору викликає дис-

комфорт, нездатність індивіда “знайти себе”, внаслідок чого ніщо в житті його не задовольняє, він починає борсатись, у тому числі змінювати місце проживання. Масштаби найближчого психологічного простору визначають ступінь здатності індивіда до побудови стосунків з оточенням, уникаючи напруженості та конфліктів. Простір значущих об’єктів індивіда прямо пов’язаний з успішністю адаптації: від того, наскільки гнучко цей простір здатний модифікуватися, залежать успіхи індивіда на новому місці, його можливості вживатися у нові обставини тощо.

Психологічний зміст міграційної поведінки в її динамічному аспекті простежується від “відчуття неясної туманної незадоволеності власним життям, оточенням, світом, який людина собі побудувала; прагнення щось міняти, покращувати, прискорювати, приймати якісь кардинальні рішення”¹⁰ – до здійснення міграційного переміщення.

Міграційна готовність – це *психологічне новоутворення, що належить до проявів самоорганізації людини* (людина розуміється як відкрита психологічна система), яке у змістовому плані являє собою настановлення на добровільну зміну місця працевлаштування. Міграційна готовність виникає в людини на основі суперечності між її образом світу (який містить у собі оцінки місця проживання і бажаного майбутнього), з одного боку, і способом життя, з іншого боку, які не відповідають один одному. Прагнення, що становить сутність міграційної готовності, може бути усвідомленим – це думки, мрії про зміну місця проживання, бажання, наміри, конкретні дії, що сприяють реалізації намірів. Воно може бути слабкоусвідомленим і тоді проявляє себе як цілісний стан загальної незадоволеності місцем проживання, що викликається несприятливими параметрами життя в цьому регіоні або ж привабливими характеристиками іншого регіону. На думку Т. М. Титаренко, перехід від загальної незадоволеності до оформлення конкретних намірів щодо зміни місця працевлаштування забезпечується завдяки семіотич-

¹⁰ Титаренко Т. М. Життєві домагання як соціально-психологічний механізм самоздійснення особистості / Т. М. Титаренко // Життєві домагання особистості : (кол. монографія) / [за ред. Т. М. Титаренко]. – К. : Педагогічна думка, 2007. – Розд. 1, гл. 1.1. – С. 26.

ному механізмові самоздійснення особистості, який дозволяє людині свої ще неясні домагання означувати, тобто накладати на майбутнє відповідні очікування, сподівання, застереження, страхи та надії. Завдяки цьому розпливчата картина того, що має відбутися в нашому житті, якимось чином організовується, концептуалізується. Дослідниця підкреслює, що прийняття рішень людиною відбувається в контексті взаємодії, з якої складається кожна життєва ситуація, тобто людина покладається на знання інших, на їхні думки, очікування, на соціальні стереотипи.

Міграційна готовність – це *явище кризового характеру*, що виникає в умовах, які депривують потребу особистості у самореалізації, причому характер перешкод може бути різним. Розуміння самореалізації є широким (самореалізація = форма життя). Депривація потреби у самореалізації в даному випадку слугує джерелом міграційної активності особистості. Виникнення міграційної готовності є проявом самоорганізації психологічної системи в тих умовах, коли те, що людина має, її не влаштовує, і вона прагне нового, коли вона у своєму світі не знаходить необхідних засобів для самореалізації або виявляє невідповідність даного світу собі.

Міграційна готовність виконує *системотвірну функцію*. Вона визначає спрямованість специфічної міграційної активності та забезпечує одночасно і стабільність, і рухливість психологічної системи людини в ситуації незадоволеності сьогоденням і виникнення прагнення змінити його. Тобто міграційна готовність є зовнішнім проявом, об'єктивацією того факту, що людина стає на шлях подолання депривації, здійснення своєї потреби у самореалізації. Тому міграційна готовність також є *феноменом самоорганізації психологічної системи*. Ступінь інтенсивності цієї готовності може розглядатися як міра відкритості психологічної системи.

Міграційна готовність має системну детермінацію:

– *запускальна детермінація*, яка полягає у несприятливих умовах життя людини (виникнення міграційної готовності зумовлено особливими сенсовими утвореннями, що знецінюють колишні види діяльності та породжують налаштованість на нові);

– *власне причинова детермінація* виникнення міграційної готовності особистості виявляється у спонуках, викликаних розбіжністю між потребою людини у самореалізації і усвідомленням обмеженості можливостей її задоволення там, де вона живе. Таким

чином, зовнішні несприятливі умови життя, що перешкоджають самореалізації, лише запускають процес формування міграційної готовності, а справжньою причиною її виникнення є криза ідентичності, внутрішній конфлікт як усвідомлення суперечностей між власними потребами і можливостями;

– *обумовлювальна детермінація* (позаситуативні умови, об'єктивні та суб'єктивні, які необхідні для виникнення міграційної поведінки) визначається диспозиційними моментами (особистісними настановами, схильністю до певних загальних способів реагування на життєві труднощі). Ідеться про те, що шляхи розв'язання внутрішньоособистісного конфлікту залежать від індивідуальних особливостей, системи життєвих цінностей та смислів особистості.

Депривована потреба в самореалізації спонукає людину шукати шляхи і засоби її задоволення. Якщо можливості самореалізації обмежені соціально-економічною відсталістю або іншими несприятливими характеристиками регіону, можна очікувати, що людина буде відчувати бажання залишити це місце, щоб потрапити до іншого, яке надає більше можливостей для самоздійснення. При цьому знецінюються умови й можливості самореалізації в регіоні проживання (що проявляється в низьких оцінках даного регіону) і відбувається формування нового емоційно-настановчого комплексу, що спонукає до міграційної активності.

Міграційна готовність є складним інтегральним утворенням, у якому можна виокремити два основні структурні блоки:

1) *загальний – особистісна налаштованість на зміну регіону проживання*. Він містить низку когнітивних та емоційних компонентів: усвідомлення конфлікту між вираженою або сильною потребою в самореалізації і недостатніми можливостями для цього в даному регіоні; незадоволеність умовами життя; негативний образ місця проживання та, навпаки, привабливий образ того місця, в яке людина прагне потрапити. До першого блоку також належить мотиваційний компонент: від виникнення перших думок про бажання і можливість міграції до чітко визначеного наміру їхати. У поняттях концепції настановлення О. Г. Асмолова цей блок можна назвати смисловим рівнем міграційної готовності. Останній водночас позначає початковий етап міграційної поведінки – міграційну рухливість, що відображає міграційні настановлення;

2) *блок підготовки до практичної реалізації міграційної активності*. Він також містить когнітивно-емоційний компонент, але той наповнений іншим змістом: людина точно знає конкретне місце, куди вона їде, чітко уявляє засоби реалізації намірів (фінансове забезпечення переїзду і проживання на новому місці, джерела соціальної допомоги і т. ін.), має для цього достатньо енергії та ентузіазму. У поняттях концепції настановлення О. Г. Асмолова цей блок можна назвати цільовим рівнем міграційної готовності. Він безпосередньо забезпечує етап підготовки до здійснення міграції, або потенційну міграцію.

Головне психологічне навантаження має перший структурний блок, другий же може бути неактуалізованим (готовність до діяльності не завжди приводить навіть до підготовки до діяльності). Причиною того, що міграційні наміри не завжди реалізуються, є те, що не вмикається механізм переходу від міграційної готовності до здійснення міграції. Таким механізмом є *потреба у міграції*.

Міграційна готовність відрізняється від міграційної потреби тим, що перша є тільки баченням можливості змінити своє життя через зміну місця проживання; міграційна ж потреба є джерелом конкретної спрямованої міграційної активності у формі підготовки та здійснення діяльності щодо зміни місця проживання, адаптації в новому регіоні тощо.

Показниками *загальної особистісної налаштованості на міграцію* можуть бути (перший структурний блок):

- певна міра інтенсивності потреби особистості у самореалізації, точніше – наявність суперечностей між рівнем потреби у самореалізації і можливостями її задоволення;
- певні параметри смисложиттєвих складових образу світу особистості;
- особливі характеристики загальної задоволеності (незадоволеності) життям;
- специфічне емоційно-ціннісне ставлення до регіону проживання;
- наявність в образі бажаного майбутнього параметрів, пов'язаних з іншим – привабливим – регіоном проживання.

Отже, міграційна готовність є інтегративним утворенням, що детермінується кризою ідентичності особистості в основних сферах самоздійснення людини – етнокультурній, професійній, сімейній.

Виникнення і формування міграційної готовності зумовлюється суперечністю між прагненням особистості до самореалізації, до задоволення потреб усіх рівнів (від базових природних до потреб у самоактуалізації) та нездатністю знайти можливості самореалізації у своїй країні.

Міграційна готовність за своєю сутністю є настановленням на зміну місця проживання та прикладання своєї праці, в її структурі виокремлюються основні компоненти – *когнітивний* (знання про можливості роботи та влаштування за кордоном), *емоційно-оцінковий* (позитивна оцінка праці за кордоном та водночас негативна оцінка свого регіону проживання), *поведінковий* (безпосередні дії, спрямовані на пошук роботи за кордоном та підготовку до виїзду).

На виникнення та формування міграційної готовності впливають об'єктивні умови (оцінка соціально-політичної та економічної ситуації в країні), криза ідентичності як усвідомлення розбіжності між реальною життєвою ситуацією людини та її намірами, планами, бажаннями; значну роль при цьому відіграють життєві цінності та особистісні характеристики.

Поштовхом для формування готовності людини до міграційного переміщення є невідповідність (навіть суперечність) між наявними потребами людини в певному рівні матеріального добробуту, повазі, самоактуалізації та умовами її життя у постійному місці проживання, де ці потреби залишаються незадоволеними.

Серед чинників міграції виокремлюють *об'єктивні* та *суб'єктивні*. Об'єктивні чинники своєю чергою поділяються на: *економічні* – прагнення до задоволення матеріальних потреб; *політичні* – негативна оцінка економічної та соціально-політичної ситуації в країні як об'єктивної умови для життєвого благополуччя людини; *етнокультурні* – прагнення працювати у схожих культурних та мовних умовах; *соціальні* – можливості покращення соціального статусу завдяки працевлаштуванню за кордоном, вплив груп членства та референтних груп на прийняття рішення щодо міграції, вплив засобів масової інформації у створенні іміджу для проживання або праці за межами країни; *психологічні* – зміна системи цінностей у суспільстві. До суб'єктивних чинників належать ті, що зумовлюються особистісними характеристиками та особливостями найближчого соціального оточення людини.

Прийняття рішення та здійснення міграції детермінуються віком, статтю, станом фізичного та психічного здоров'я, рівнем освіти, професійною належністю, кваліфікацією, поінформованістю, знаннями мови та культури країни в'їзду, рівнем володіння певними знаннями, навичками, вміннями; особистісними рисами.

Наявність або відсутність соціальних зв'язків за кордоном (родинних, дружніх, сусідських та ін.) справляє значний вплив на прийняття індивідами рішення про міграцію. Міграційні мережі, що складаються з міжособистісних зв'язків між мігрантами, колишніми мігрантами і немігрантами у країнах походження та призначення, істотно підвищують імовірність еміграції, оскільки зменшують міграційні витрати і, відповідно, збільшують її вигідність. На прийняття рішення щодо міграції за кордон значною мірою впливають найближче соціальне оточення та референтні групи людини. Наявність розгалуженої міграційної мережі збільшує діапазон охоплення та диференціацію мігрантів за віком, професією, сімейним станом, соціальним походженням тощо.

Контрольні запитання

- ✓ Визначення поняття “міграція”. Соціально-психологічна сутність міграції.
- ✓ Види міграції.
- ✓ Психологічні проблеми нелегальної міграції.
- ✓ Визначення трудової міграції, типи трудових мігрантів. Соціально-психологічні аспекти дослідження трудової міграції.
- ✓ Інтелектуальна міграція. Особливості інтелектуальної міграції в сучасній Україні.
- ✓ Функції міграції. Взаємозв'язок міграції з потребами особистості.
- ✓ Чинники міграції. Яку інформацію про психологічні особливості поведінки мігранта містять економічні та соціальні теорії міграції?
- ✓ Основні соціально-психологічні закономірності міграції.
- ✓ Стадії міграційного процесу.
- ✓ Визначення поняття “міграційна готовність”. Структура міграційної готовності.

Рекомендована література

Арутюнян Ю. В. Этносоциология перед вызовами времени / Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробижева // Социс. – 2008. – № 7. – С. 85–95.

Асмолов А. Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2007. – 528 с.

Балл Г. О. Интегративно-особистісний підхід у психології впорядкування головних понять / Г. О. Балл // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 25–53.

Блинова М. С. Социология миграции: история становления и перспективы развития : учеб. пособие / М. С. Блинова. – М. : Книжный дом “Университет”, 2009. – 192 с.

Бондырева С. К. Миграция (сущность и явление) / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. – 2-е изд. стер. – М. : Изд-во Моск. психолого-социального ин-та ; Воронеж : МОДЭК, 2007. – 296 с. – (Серия “Библиотека психолога”).

Данные Управления миграции при Совете Министров Автономной Республики Крым. – Симферополь, 1997. – 41 с.

Євтух В. Б., Трошинський В. П., Галушко К. Ю. та ін. – К. : Фенікс, 2003. – 280 с.

Життєві домагання особистості : монографія / [за ред Т. М. Титаренко]. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 455 с.

Зликов В. Л. Проблеми соціальної самоідентифікації української еліти / В. Л. Зликов // Соціальна психологія. – 2004. – № 6 (8). – С. 3–16.

Зовнішні трудові міграції населення України / НАН України ; Рада по вивченню продуктивних сил України ; [Е. М. Лібанова (ред.), О. В. Позняк (ред.)]. – К. : РВПС НАН України, 2002. – 206 с.

Ильин Е. П. Мотивы человека: теория и методы изучения / Е. П. Ильин. – К. : Вища школа, 1998. – 292 с.

Ионцев В. А. Россия в мировых миграционных потоках: особенности и тенденции последнего десятилетия (1992–2001 гг.) / В. Ионцев, И. Ивахнюк // Мир в зеркале международной миграции. – М. : МАКС Пресс, 2002. – С. 38–90.

Ишмухаметов Р. Р. Депривация потребности в самореализации как фактор миграционной готовности личности : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Ишмухаметов Руслан Радифович. – Чита, 2004. – 178 с.

Крисаченко В. С. Сутнісні риси українського етносу / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / [за ред В. С. Крисаченка]. – К. : НІСД, 2004. – С. 88–106.

Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями : монографія / О. А. Малиновська. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.

Массей Д. Синтетическая теория международной миграции / Д. Массей // Мир в зеркале международной миграции : сб. статей / [гл. ред. В. А. Ионцев]. – М. : МАКС Пресс, 2002. – С. 161–174.

Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика : енциклопедія / [НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького] ; під ред. Ю. Римаренка. – К. : Довіра, 1998. – 912 с.

Особливості зовнішньої трудової міграції молоді в сучасних умовах : [О. М. Балакірева (керівник авт. кол.), О. О. Яременко, О. Г. Левцун та ін.]. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 124 с.

Переведенцев В. И. Методы изучения миграции населения / В. И. Переведенцев. – М. : Наука, 1975. – 230 с.

Прибыткова И. А. Трудовая миграция населения Украины в условиях трансформации экономических и общественных отношений / И. Прибыткова // Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические эффекты. – М. : Центр изучения проблем вынужденной миграции в СНГ, 2003. – С. 25–68.

Рыбаковский Л. Л. Миграционный потенциал. Понятие и критерии оценки / Л. Л. Рыбаковский // Социс. – 2010. – №2. – С. 29–36.

Садовская Е. Ю. Социология миграций и современные западные теории международной миграции / Е. Ю. Садовская // Социальная политика и социология. – 2004. – №1. – С. 83–88.

Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 27 вересня 2011 р.) / упоряд. О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2011. – 344 с.

Фрейнкман-Хрусталева Н. С. Эмиграция и эмигранты: История и психология / Н. С. Фрейнкман-Хрусталева, А. И. Новиков. – СПб. : Рос. акад. культуры, 1995. – 153 с.

Шульга Н. А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. А. Шульга. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2002. – 700 с.

Шульга Н. А. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине / Н. А. Шульга. – К. : Друк. “Бізнесполіграф”, 2011. – 448 с.

Розділ 3

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ГЛОБАЛЬНОМУ ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СВІТІ

- Міграційні процеси в контексті міжкультурної взаємодії
- Міграція і культурна психологія
- Мігранти: маргінальність як культурне порубіжжя
- Толерантність у міжетнічній взаємодії мігрантів
- Міграція в структурі соціальної мобільності

Міграційні процеси в контексті міжкультурної взаємодії

У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. людство стало свідком непереможної сили процесів глобалізації, які охопили всі сфери суспільного життя і створили планетарну за своїми масштабами систему взаємозалежності країн і народів. У розвитку людської цивілізації виразно виявилися тенденції до зближення держав, до виникнення єдиного економічного та інформаційного простору, до інтенсивного обміну знаннями і технологіями. Ці тенденції об'єднуються терміном “глобалізація”. Виокремлюють *три джерела глобалізації: фундаментальні зміни у способах комунікації; новий характер інвестування; нове, аналітичне сприйняття світу.* Початок цього процесу було покладено виникненням і нарощуван-

ням динамічної системи електронних комунікацій, завдяки якій поняття локального і головного, периферійного і центрального втратили донедавна чітке розмежування.

Глобалізаційні процеси в поєднанні зі стрімкими змінами у політичній та економічній системах сприяли різкій інтенсифікації міжнародних міграційних потоків, привели до формування принципово нової ситуації у світі. В зарубіжній та вітчизняній науковій літературі з'являються концепції, які пояснюють міграційні процеси як частину глобальної соціальної трансформації.

Серед проявів глобалізації, що сприяють зростанню інтенсивності міграційних процесів, передовсім варто враховувати такі:

- зближення способу життя у світових масштабах, дедалі більша його уніфікація;

- активізація міжнародних економічних зв'язків, формування світового ринку, в тому числі у сфері праці, виникнення нових професій та географічне розширення попиту на працівників певних категорій;

- підвищення загального культурно-освітнього рівня населення світу, зокрема збільшення питомої ваги осіб, які вільно володіють кількома мовами;

- прогрес засобів масової комунікації, утворення всесвітнього інформаційного простору, перехід до інформаційного суспільства;

- розвиток та вдосконалення транспортних засобів, що “зменшує” географічні відстані.

Ці зрушення викликають величезні міграційні переміщення та висувають міжнародну міграцію у ряд найважливіших глобальних явищ сучасності. Глобалізація по суті є об'єктивним процесом інтеграції людства, завдяки якому “відбувається стиснення простору, спресовування часу, збільшення прозорості міждержавних кордонів. Потоки товарів, послуг, інформації, капіталів і людей із зростаючою інтенсивністю циркулюють планетою”¹¹.

¹¹ Блинова М. С. Социология миграции: история становления и перспективы развития : учеб. пособие / М. С. Блинова. – М. : Книжный дом “Университет”, 2009. – С. 103.

Соціальну сутність глобальних проблем розкриває проблема міграції, яка розташована на осі “особистість – соціальна група – суспільство”, причому соціально-психологічні аспекти взаємодії людей є відображенням суперечностей між міграцією та глобалізацією. Наприклад, виникнення нових етнічних меншин та маргінальність їхньої ідентичності ведуть або до сепаратизму, тобто відособлення цих груп усередині суспільства, що приймає, або до активних дій з метою досягнення рівноправності. Крім того, міжнародна міграція, хоч її й аналізують переважно на національному рівні, спричинює наслідки та ефекти, що здебільшого відчуються на рівні локальному, тобто на рівні соціальної групи та особистості.

У цьому контексті постає проблема співвідношення понять “*громадянин нації*” і “*глобальний громадянин*”. Принцип, згідно з яким кожна людина політично та культурно належить до однієї держави, не спрацює в умовах глобалізації. Необхідною є нова модель глобального громадянства, котра має визнавати етнічну різноманітність і так звану *складну ідентичність* (деякі дослідники застосовують термін “складна багат шарова ідентичність”). Міграція неминуче приводить до культурно-етнічного урізноманітнення всередині окремих держав та розмивання традиційних кордонів.

Соціальна реальність дедалі більше набуває властивостей полікультурного простору, в якому перетинаються різноманітні теоретичні й практичні дискурси, пов’язані із розумінням так званої *плюралістичної парадигми*. Дискурси ці зосереджені на прагматичних підходах до різноманітності світу і намагаються з’ясувати те, як у цьому світі жити і як ним управляти. Плюралістична парадигма виходить із безумовного визнання відмінностей, гетерогенностей, множинності та багатолікості культурного і соціального буття, прав і свобод громадян, ненасильства, віротерпимості, діалогу культур. Бачення суспільства у фокусі плюралістичної парадигми дозволяє осмислити його нові виміри – мультикультурні, полікультурні, транскультурні – та дає змогу тлумачити міграційні процеси як значущий чинник і водночас наслідок збільшення розмаїтості світу. Полікультурне суспільство розглядається як соціальне утворення, якому властиві багатоетнічність, полілінгвістичність, багатоманітність вірувань, традицій, життєвих стилів і способів мислення.

Термін “мультикультуралізм” з’явився в науковому обігу наприкінці 1980-х років. Він означав поважливе ставлення більшості населення до меншин, однаковий статус різних культурних традицій, право індивіда на вибір своєї ідентичності. У мультикультурному суспільстві людина зберігає свою ідентичність попри впливи інших культур. Аналіз основних соціально значущих компонентів культури (пізнавальних, нормативно-ціннісних, оцінкових, поведінкових тощо) свідчить, що кожний індивід може належати до кількох культур, що представники меншин можуть повноцінно інтегруватися в суспільство, зберігаючи хоча б частково сукупність власних етнокультурних, психічних, ціннісних та інших специфічних національно зумовлених ознак.

Мультикультуралізм як ідею, що об’єднує полікультурне суспільство, демократизує його, оскільки він ґрунтується на загальнолюдських цінностях, можна сприймати саме як теоретичну модель, якої може прагнути поліетнічне, поліконфесійне, багатомовне суспільство.

Науковці розрізняють два основні різновиди культурного розмаїття. По-перше, це *наслідок інтеграції*, розширення кордонів держави, приєднання до неї культур раніше автономних, прив’язаних до певної території. Такі культури, інтегруючись, прагнуть зберегти себе у вигляді окремих спільнот, вимагають автономії, забезпечення свого існування паралельно із суспільною більшістю. По-друге, культурне розмаїття може бути *результатом імміграції*.

Мультикультуралізм протиставляють концепції “плавильного казана” (англ. *melting pot*), що передбачає злиття всіх культур в одну. Як приклад можна навести Канаду, де культивується мультикультуралізм, і США, де традиційно проголошується концепція “плавильного казана”.

У контексті становлення ідеології мультикультуралізму доцільно розглядати й динаміку ставлення до мігрантів. Історія США – найбільш показовий приклад тотальної експансії мультикультуралізму і водночас демонстрація його внутрішньо суперечливої природи. Незважаючи на те, що Декларація незалежності проголосила рівність, свободу, демократію і право на щастя всіх людей, далеко не кожний міг претендувати на це (наприклад, темношкірі раби та індіанці). Обмеження імміграції та виключення іммігрантів із со-

ціокультурного життя на підставі відсутності асиміляції проводилися від останньої третини ХІХ ст. за допомогою мовних, релігійних, етнічних та інших важелів. У цих умовах відбувся перехід від монокультурної англосаксонської моделі до більш толерантної теорії “плавильного казана”, яка актуалізувалася в суспільній свідомості на початку ХХ ст. та існувала до 1960-х років, коли в результаті руху за громадянські права її поступово змінила мультикультурна модель. Дослідники мультикультуралізму у сфері мас-медіа *К. Вілсон* і *Ф. Гутієррес* виділяють п’ять стадій ставлення американського суспільства до проблеми культурної різноманітності – стадії виключення, загрози, конфронтації, стереотипних уявлень і, нарешті, мультикультурну стадію, яка розгортається сьогодні¹².

Стадія виключення відповідала періодові до масштабної імміграції у США на рубежі ХІХ – ХХ ст. аж до народження теорії “плавильного казана”; коли не звертати уваги на меншини стало неможливим, помітно актуалізувалася стадія загрози маргіналізованих груп чинному соціальному порядку. Асиміляційні моделі в дусі “плавильного казана” були пов’язані з публічною відмовою від власної етнокультурної та мовної індивідуальності, але водночас її збереженням у приватній сфері. Це призводило до роздвоєного існування, в якому домашній етнокультурний і етномовний світ постійно співвідносився з незмірно ширшим англосаксонським простором, причому обидва залишалися непроникними один для одного. Ця роздвоєність людини, яка усвідомлює свою другосортність, виключеність із нормативної культури, залишалася характерною рисою іммігрантського досвіду. Ті іммігранти, що не асимілювалися, стали мішенню фази конфронтації, яка характеризувалася логікою протиставлення “Нас” і “Них”; зокрема будь-які конфліктні ситуації розглядалися крізь призму расових та етнічних відмінностей, навіть якщо в основі конфлікту був соціальний чинник.

¹² Див.: *Федотова Н. Н.* Мультикультуралізм и политика развития / Н. Н. Федотова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – Т. IX. – № 3 (36). – С. 75–92.

Однак події 1960-х привели до спроб усвідомлення проблеми різноманітності з точки зору прав людини і репрезентації їх у різних сегментах суспільного життя. Таким чином виникла перехідна модель інтеграції, проте міркування про плюралізм зовсім не торкалися стереотипних уявлень про загальнокультурне ядро – основу і центр американської культури. Наприкінці 1970-х років теорію інтеграції було змінено констатацією етнічної різноманітності, але тільки через десятки років суспільство навчилося бачити в культурній багатоманітності джерело нових можливостей культурної динаміки. У другій половині ХХ ст. виникла інша модель усвідомлення етнорасової, полікультурної та полімовної проблематики – мультикультурна, поштовхом до розквіту якої у світовому масштабі стали передусім міграційні процеси.

Мультикультуралізм можна розглядати як концепцію, практику і політику не лише іммігрантських країн, а й усіх сучасних полікультурних держав світу, який глобалізується. Адже меншини (етнічні, мовні, релігійні, політичні тощо) – як іммігрантські, так і корінні – висувають нові вимоги, в основі яких лежить прагнення визнання; більшість таких груп не бажає перебувати під захистом ліберального суспільства, а плекає надію стати його повноправними членами.

Проголошення полікультурного існування сучасного світу передбачає рівність прав, позицій і можливостей людей і соціальних груп. Полікультурне суспільство – це множинність культур, їх співрозташування відносно одна одної, пов'язане з історичною територизацією, процесами міграції та акультурації. Своєрідний парадокс сьогодення полягає в тому, що чим більше світовий соціальний простір тяжіє до гомогенізації, тим інтенсивнішими стають процеси гетерогенності, дезінтеграції, відособленості, культурної багатоманітності.

Французький соціолог *М. Вевйорка* називає три способи відповіді на вимогу визнання колективних ідентичностей: 1) асиміляція; 2) толерантність; 3) мультикультуралізм, тобто визнання і пропозиція культурних прав для меншин за умов прийняття загальних цінностей і законів. Політика визнання “грунтується на пра-

вах”;¹³ “одна справа – бути визнаним і зовсім інша – лише терпимим”¹³.

Мультикультуралізм – один із аспектів толерантності, яка полягає у вимозі паралельного існування культур з метою їх взаємного проникнення, збагачення і розвитку в загальнолюдському річищі масової культури. У сучасній Європі мультикультуралізм передбачає передусім введення в її поле елементів культур іммігрантів із країн “третього світу” (в тому числі колишніх колоній європейських країн), що сьогодні сприймається вельми неоднозначно.

Найактивніше заперечують мультикультуралізм як теорію і практику іммігрантські держави, в яких іммігранти можуть поглинути титульну націю. Як правило, групи іммігрантів орієнтуються на інтеграцію в нове суспільство. Проте останнім часом адаптація прибульців дедалі більше ускладнюється протистоянням зі стороною, яка їх приймає.

Інтеграція передбачає, з одного боку, прагнення іммігрантів стати частиною суспільства-приймача, з іншого боку – стратегію цього суспільства щодо прийняття нового сегменту населення. Тобто це взаємна адаптація – іммігрантів, які зберігають свою культурну ідентичність, до місцевої більшості, і цієї більшості до нових громадян суспільства.

Критики мультикультуралізму стверджують, що його наслідком може стати повне руйнування багатовікових культурних традицій, тобто змішання культур завжди призводить до усереднення. На їхню думку, якщо низький рівень культурного розвитку іммігрантів безумовно підвищується, то високий рівень культури базової країни постійно знижується.

Наприклад, у 2010–2011 роках лідери європейських країн (Німеччини, Великої Британії, Франції) заявили, що політика мультикультуралізму в їхніх країнах провалилася. Канцлер ФРН А. Меркель: “Іммігранти, які живуть у Німеччині, мають докласти більше

¹³ Вевєрка М. Формирование различий / М. Вевєрка // Социс. – 2005. – № 8. – С. 21.

зусиль, щоб інтегруватися в німецьке суспільство, зокрема вивчити німецьку мову. У Німеччині є багато проблем, пов'язаних із великою кількістю мігрантів з арабських країн і Туреччини". Прем'єр-міністр Великої Британії Д. Кемерон: "Толерантність, яка ґрунтується на невтручанні у справи тих, хто заперечує західні цінності, себе не виправдовує. Треба перейти до "м'язистого лібералізму", за якого національна ідентичність формується завдяки демократії, рівним правам, верховенству закону і свободі слова". Тож він пропонував позбавити фінансової підтримки і виселити з університетських містечок організації, які мають вагу в мусульманському суспільстві, але не визначилися із західними цінностями. Президент Франції Н. Саркозі: "Якщо людина приїжджає до Франції, вона має стати частиною французької нації, а якщо вона не збирається цього робити, то бажаним гостем у країні вона не стане. Франція не буде змінювати свій спосіб життя, не буде переглядати концепцію рівності чоловіків і жінок, і ми не погодимося, що хтось може заборонити дівчатам ходити до школи. Крім того, французи не хочуть, щоб люди молилися на вулиці у всіх на очах. Ми були занадто стурбовані ідентичністю того, хто приїжджає до країни, і звертали недостатньо уваги на ідентичність країни, яка приймає іммігрантів". У вересні 2010 р. Сенат Франції ухвалив законопроект, який забороняє мусульманкам носити паранджу і чадру в публічних місцях. "Франція є країною, де немає місця для паранджі, де немає місця для пригнічення жінок", – заявив Н. Саркозі.

В одному із щорічних послань Президента України В. Януковича до Верховної Ради України, зокрема, вказується: "При розробці заходів із модернізації правового та організаційного забезпечення вітчизняної гуманітарної сфери необхідно враховувати сучасні світові та європейські тенденції. До таких, зокрема, потрібно віднести деактуалізацію політики мультикультуралізму (що було визнано на найвищому політичному рівні лідерами провідних держав Європи – Німеччини, Франції та Великої Британії). У випадку України це не повинно сприйматися як сигнал до ревізії традиційної для нашої держави політики етнонаціональної, культурної, релігійної толерантності. В цьому аспекті Україні є що продемонструвати світові: вона була, є і залишатиметься державою без "гарячих точок" міжетнічної ворожнечі та екстремізму, толе-

рантною до культур народів, представники яких живуть на нашій землі”¹⁴.

Новітнім напрямом вивчення трансформації ідентичності мігрантів є дослідження транснаціональних соціальних феноменів. Німецький вчений *Л. Пріс* упроваджує в науковий обіг категорію “транснаціональний соціальний простір”¹⁵. На його думку, виникнення складних та неперервних потоків людей, товарів та інформації, що викликається глобалізаційними процесами, започаткувало нову еру міграції. Соціальні мережі мігрантів інтегрують дифузні простори всупереч державним кордонам, фрагментують національну ідентичність людей, структурують їхні життєві шляхи й трудові кар’єри. Існування таких транснаціональних соціальних просторів руйнує традиційні форми міграції. Зокрема, з порядку денного знімається “дилема мігранта” – інтеграція або ж нові етнічні меншини. Нова концепція міграції дає змогу відмовитися від пояснювальної схеми, яка ґрунтується на бінарній опозиції. Як показують дослідження, часто мігранти зовсім не зорієнтовані на інтеграцію, а етнічні меншини утворюються із місцевої еліти, а не з нових переселенців. Трансмігранти, які одночасно проживають і в суспільстві вибуття, і в суспільстві прибуття, створюють транснаціональні соціальні простори.

Для транснаціонального соціального простору характерне використання внутрішніх переваг – мови, соціальних зв’язків, схожих ідей, переконань, оцінок, загальних колективних уявлень тощо. Тобто транснаціональні спільноти – це групи індивідів, чия ідентичність не базується на прив’язуванні до певної території проживання. Це свого роду виклик традиційним уявленням про належність до нації-держави. Дослідження транснаціональних

¹⁴ Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2012. – С. 158.

¹⁵ *Pries L.* The Approach of Transnational Social Spaces: Responding to New Configurations of the Social and the Spatial / L. Pries // The Emergence of Transnational Social Spaces: International Migration and Globally Operating Companies / L. Pries (ed.). – London : Routledge, 2000. – P. 3–33.

спільнот є новою галуззю соціальних наук, яка тісно пов'язана, зокрема, з вивченням міграційних процесів.

До тенденцій, що ведуть до зростання в структурі ідентичності елементів спонтанності, фрагментарності, випадковості, належать: зростання значущості суб'єктивного світу людини, “авторство людини на власну особистість” (Ф. Ю. Василюк); поява нових способів соціальної ідентифікації: на зміну традиційному принципу відносин індивіда та соціальних інституцій приходить принцип дезінтеграції та опору індустріальним соціальним інституціям, бюрократії, належності до національної держави, суто ринковим відносинам, невизначеностям глобальної економіки та масової культури.

Проблеми соціальної ідентифікації надзвичайно ускладнюються у нестабільному суспільстві, в якому досить висока імовірність соціальної напруженості як “психічного стану соціуму, який являє собою складну, як правило, доволі тривалу в часі реакцію на будь-які екстремальні впливи, що супроводжується істотними (фіксованими) порушеннями динамічної рівноваги індивідуальних і надіндивідуальних елементів психосоціальної структури та/або сприймається соціальними суб'єктами як загроза основам їхньої життєдіяльності чи світогляду”¹⁶.

Серед соціальних причин, які породжують ситуацію ідентифікаційної невизначеності, виокремлюються такі: зміни у статусних структурах і позиціях соціальних груп, що виникли в пострадянський період; становлення ринкової економіки, що послаблює почуття захищеності та спонукає шукати власний індивідуальний шлях виживання і реалізації; системна криза, спричинена суперечливими тенденціями розвитку українського суспільства (глобалізацією та водночас національно-етнічним і державним відокремленням, орієнтацією у своїх преференціях на Захід чи на Схід).

Слід назвати дві головні тенденції дальшого розвитку процесів глобалізації, які аналізуються науковцями: *гомогенізація культур, створення у майбутньому єдиного однорідного світу та,*

¹⁶ *Слюсаревський М. М. “Ми” і “Я” в сучасному світі. Вибрані твори / М. М. Слюсаревський. – К. : Міленіум, 2009. – С. 173.*

навпаки, розщеплення, відособлення, диференціація, загострення проблеми утвердження національної самобутності та національної ідентичності. Остання проблема прямо стосується ролі міграційних процесів у поглибленні та розширенні глобалізації світу. Тож можна уявити собі певний континуум варіантів, на полюсах якого розташовується, з одного боку, вирівнювання культур, подальше набуття ними схожих ознак, а з іншого – розщеплення, відмежування культур одна від одної. Для конкретної культури – соціальної групи чи особистості – ймовірно існує безліч своєрідних варіантів. При тому обидві тенденції мають своїх прихильників.

Наприклад, відомий американський соціолог *Ф. Фукуяма* дає свою інтерпретацію того, що відбувається у світі: “Економічні сили раніше породили націоналізм, замінюючи класи національними бар’єрами, створюючи централізовану, лінгвістично гомогенну спільноту. Ті самі економічні сили підштовхують до руйнування національних бар’єрів через створення єдиного інтегрованого світового ринку. Крах націоналізму – це лише питання часу”¹⁷.

Іншу спробу пояснити сучасні процеси зробив гарвардський професор *С. Гантінгтон*, який наполягав на тому, що новий світ змусив народи і країни повернутися до кореневих основ, а не звів їх до якогось загальнолюдського знаменника: “Колишні джерела ідентичності і система підпорядкування владі зруйновані. Люди на своєму шляху із сіл та міст відірвалися від своїх коренів, отримуючи нову роботу або залишаючись безробітними. Вони потребують нового джерела ідентифікації”. Для С. Гантінгтона створення єдиної глобальної економічно-політичної системи є принципово неможливим: “Культурна глобалізація, гомогенізація, що їх пророкують у майбутньому інтерпретатори глобального зближення і єдності світу, є не більш ніж міфами”¹⁸. Дослідник вважає, що людина повертається до своїх етнічних основ, аби відчутти безпеку,

¹⁷ *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма ; [пер. с англ. Д. Павловой]. – М. : АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2006. – С. 275.

¹⁸ *Huntington S.* The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / S. Huntington. – New York, 1996. – P. 95.

впевненість, стабільність. *К. Поннер*, ідеолог філософського раціоналізму, також звертає увагу на те, що людина шукає прив'язки до своєї групи саме заради безпеки. На думку американського дослідника *Е. Ебрамса*, модернізація може виявитися руйнівною для стилю життя і моралі тим, що викличе протиспрямовану реакцію: пошук більш привабливої традиційної ідентичності, пошук сталості й безпеки групового членства і зручне обґрунтування неприйняття тих, хто має відмінні риси.

Питання про ідентичність, про “сенса себе” (С. Гантінгтон) постають і постають, оскільки існує багато чинників, здатних об'єднувати або розділяти людей. Люди визначають самототожність у різних системах ідей і сенсів, і відповіді на питання про ідентичність відрізняються одна від одної. С. Гантінгтон, аналізуючи наслідки глобалізації в сучасному світі, зауважує: “Японці відчували справжню агонію, вирішуючи питання, чи робить їхню країну її розташування, історія та культура Азією або багатство, демократія і прогрес – Заходом”. Іран був названий ученим “нацією у пошуках ідентичності”; Південна Африка, на його думку, характеризується “пошуком ідентичності”, Тайвань – “розпадом і переглядом національної ідентичності”, Сирія і Бразилія перебувають у “кризі ідентичності”, Канада – “у тривалій кризі ідентичності”, Данія – “в гострій кризі ідентичності”, Алжир – “у деструктивній кризі ідентичності”, Туреччина – “в унікальній кризі ідентичності”, Росія – “у глибокій кризі ідентичності”, що знов повертає до класичних дебатів ХІХ ст. між слов'янофілами і західниками стосовно того, чи є Росія європейською або ж євразійською державою. За С. Гантінгтоном, ще не встановилася єдина ідентичність Німеччини, сумніваються у своїй спільній ідентичності британці; загалом “криза національної ідентичності стала глобальним феноменом”.

Отже, збереження або ж трансформація ідентичності є центральною проблемою для людей, які здійснюють міграційні переміщення та, відповідно, на всіх рівнях змінюють культурне оточення. При цьому, за словами *М. Кастельса*, люди дедалі частіше організовують свої життєві смисли не довкола того, що вони роблять, а на підставі того, ким вони є, або своїх уявлень про те, ким вони є.

Існують три погляди на зміну ідентичностей:

– співвідношення колишніх ідентичностей і тих, що набуваються, являє собою певний новий інтеграл особистості, спільноти, корпорації або країни. У цьому сенсі важко говорити про мультиідентичність, тоді як мультикультуралізм є цілком реальним;

– мультиідентичність можлива, але вона становить сутність проблеми ідентичності (С. Гантінгтон);

– мультиідентичність складається, але цим проблема ідентичності не знімається. Іноді взагалі стверджується, що ідентичність сьогодні просто не має значення.

Цікавими з погляду вивчення ідентичності мігрантів та її трансформації в іншокультурних умовах є думки щодо глобалізації світу, які висловлює *Т. Фрідман*, чия книга “Плаский світ. Коротка історія ХХІ століття” є національним бестселером США. Поле конкурентної боротьби стало глобальним, стверджує вчений, світові центри знання з’єдналися в глобальну мережу, і світ став пласким. Пласким – означає вирівняним, мультикультурним із глобальними елементами культури, особливо технологічними, що потребують толерантності й ставлення до ідентичності як до проблеми. Тобто глобалізація вирівнює світ, посилює культурну взаємодію і розуміння. У пласкому світі старі ідентичності або відмирають, або змінюються на глобальні, виникає гібридизація ідентичностей. У непласкому світі йде боротьба за збереження ідентичностей, але все ж таки ситуація є диференційованою.

Отже, глобалізація не усуває відмінностей в ідентичності мешканців планети. Не усуває вона і розколу у відчутті ідентичностей усередині країн. Глобалізація виявилася нерозривно пов’язаною з локалізацією, збереженням і пошуком локальних ідентичностей.

Британський соціолог *Е. Гідденс* підкреслює, що в умовах глобалізації спостерігається навіть збільшення інтересу до локальних явищ. Він показав, що ідентичність являє собою низку дилем самовизначення, і виокремив чотири такі дилеми: 1) уніфікація або фрагментація; 2) безпорадність (брак можливостей) або їх різноманітність; 3) стійкі авторитети або самовизначення, якщо таких немає; 4) індивідуальний досвід або стандартизована, подібна до товарного ринку поведінка. Дослідник дійшов висновку, що глобалізація посилює процеси фрагментації, збільшує різноманітність можливостей, породжує самовизначення за відсутності авторитетів,

стандартизовану квазіринкову поведінку. На рівні ж локальної ідентичності ми бачимо менші можливості поклоніння авторитетам і перевагу індивідуального досвіду. Хоч як це парадоксально, у тих суспільств і людей, які не відчують свого входження у глобальний світ, можна помітити ослаблення їхньої локальної ідентичності, втрату самоповаги, розчарування у місцевих особливостях.

Таким чином, дискурс глобалізації переконливо засвідчує неабияку значущість локального, традиційного, історичного, релігійного у формуванні глибинної ідентичності людей, незважаючи на її плюралізацію у сфері їхньої функціональної діяльності.

Сучасна масштабна міграція призводить до того, що величезні маси людей опинилися в культурному порубіжжі, форми їхньої культурної взаємодії стали гібридними. Однак проблема ускладнення культурної самоідентифікації людини на психологічному, соціальному, віртуальному рівнях поки ще слабо рефлексується та усвідомлюється вітчизняною наукою і соціальною практикою. До того ж складність вивчення міжкультурної взаємодії в умовах глобалізації посилюється багатогранністю та багаторівневістю самої категорії “культура”.

Міграція і культурна психологія

Міграційні процеси завжди виступали важливим чинником розширення контактів з представниками інших країн, етносів, націй, релігій тощо. Міграції – цінне джерело нової інформації про “Іншого”, суттєва спонука враховувати присутність культурного “Іншого”, взаємодіяти, взаємовпливати, формувати уявлення про інші світи, порівнювати соціальні норми, правила, зразки поведінки тощо. Мова йде про *міжкультурну взаємодію*, де категорія “культура” розглядається на різних рівнях: від особистості (“людина – це Всесвіт”) до етнічної ідентифікації та взаємодії країн і народів. Ці питання стосуються як розмежування, так і внутрішньої єдності феноменів “*ідентифікація*” й “*соціалізація*”, “*Ми*” та “*Вони*”, як прагнення культурної своєрідності, так і реальної уніфікації економічного та соціального життя. Сучасний світ характеризується високим ступенем взаємозв’язку, взаємопроникнення, взаємоза-

лежності різних культур. Сьогодні культура як наукова категорія і як реальність бере на себе головну системотвірну роль та стає дієвим інструментом соціальних трансформацій, соціальної мобільності, зокрема й міграційних процесів.

Взаємовідносини психіки і культури досліджуються міждисциплінарною галуззю знань – *культурною психологією* (cultural psychology). Найбільш вдалим для психологічного аналізу видається розуміння культури в традиції П. Теяра де Шардена, В. І. Вернадського, П. О. Флоренського: культура як середовище, що зрощує та живить особистість.

Не потребує доказів положення про те, що практично вся психологія є культурно зумовленою. Багато дослідників дійшли висновку, що загальнопсихологічні та соціально-психологічні закони дуже часто обмежені лише західною культурою, а більшість теорій нерелевантні незахідним культурним умовам. Як писав ще у 1930-х роках О. Р. Лурія, “культура, середовище перероблюють людину, не тільки даючи їй певні знання. Вони трансформують саму структуру її психологічних процесів, виробляючи в ній певні способи користування своїми власними можливостями”¹⁹. Людина від самого народження оволодіває ідеальною формою – культурою, і ця культура стає її власною суб’єктивною реальною формою.

Проблема міжкультурної взаємодії спонукає до заглиблення у діалектику “*свого – чужого*”. Протягом тисячоліть поділ цілого на складові вважався не лише однією з основоположних умов існування людини, її свідомості й мислення, а й принципом, за яким побудовано світ: взаємини між людьми, народами, культурами тощо. Існування суб’єкта передбачає існування антагоніста – “Іншого” стосовно суб’єкта, завдяки якому він не тільки усвідомлює своє існування, а й визначає його межі. У даному випадку йдеться про реального суспільно-історичного “Іншого”. Адже теза Ж.-П. Сартра “Мені потрібний інший, щоб цілісно досягнути всі структури сво-

¹⁹ Див.: *Выготский Л. С. Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок* / Лев Семенович Выготский, Александр Романович Лурия. – М. : Педагогика-Пресс, 1993. – С. 221.

го буття”²⁰ має на увазі не лише індивідів, а й етноси та культури. Про це говорить і М. М. Бахтін: “У сфері культури позаперебувальність (*рос. вненаходимость*) – наймогутніший важіль розуміння. Чужа культура лише в очах іншої культури розкриває себе повніше і глибше...”²¹ Інші виступають своєрідним дзеркалом, у якому відбивається самоідентичність тієї чи тієї культури і завдяки якому вона здатна відчутти свою унікальність.

Ідею про те, що культура є соціальним конструктом, висловлювала, наприклад, *С. Бенхабіб*, яка підкреслювала, що культура не є даністю – вона формується і змінюється протягом часу; завдяки культурним наративам встановлюються межі, які відокремлюють “Нас” від “Них”, “Нас” від “Інших”. Ці межі непостійні, динамічні. Культура не є цілісністю з чітко означеними параметрами, це радше певні смислові мережі, які знов і знов перевизначаються через слова і справи своїх носіїв.

У теорії мозаїчного мультикультуралізму *В. Кімліки* стверджується, що групи людей і культури є спільнотами, що чітко поділяються та ідентифікуються; вони співіснують одна з одною подібно до елементів мозаїки, зберігаючи жорсткі межі. Етнічні меншини тут убачаються як відмінні одна від одної соціетальні культури в рамках мультикультурної держави. *Р. Брубекер* висловлює думку, що культури не є гомогенними за своєю сутністю, вони постійно заперечуються, трансформуються і перевизначаються через взаємодію їхніх членів із представниками інших культур. Культури виникають лише в процесі інтеракції з іншими культурами: “культурна різноманітність – це складний лабіринт переплетених культурних відмінностей і подібностей, але це не є зібранням зафіксованих незалежних і непорівнянних поглядів на світ”. *Р. Росальдо* вважає, що “Ми” і “Вони” не є ізольованими і гомогенними від того часу, як виникли ці категорії. Рисую сучасних

²⁰ *Сартр Ж.-П.* Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Жан-Поль Сартр. – М. : Республика, 2000. – С. 247.

²¹ *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин ; [примеч. С. С. Аверинцева, С. Г. Бочарова]. – 2-е изд. – М. : Искусство, 1986. – С. 176.

міжкультурних процесів є те, що вони містять запозичення, які здійснюються через прозорі культурні кордони, і вони насичені відносинами нерівності, влади і домінування, що є певним “містком” до проблеми соціальної стратифікації мігрантів у приймальному соціумі²².

Предметом психологічної рефлексії культура стала тоді, коли з’явилися кроскультурні та етнопсихологічні дослідження і психологи почали стикатися з реальністю різних культур. Багатоманітність дослідження співвідношень психіки і культури можна охопити загальною назвою – *культурна (культурно-історична) психологія*. Розуміння культурного контексту життя етнічних груп дає змогу врахувати закономірності, механізми та ефекти міжкультурної взаємодії під час дослідження міграційних процесів сучасного світу, зокрема адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі.

Традиційний розкол психології на два підходи – описовий і пояснювальний (герменевтичний і експериментальний) – простежується і в культурній психології. Він представлений *etic- і etic-підходами*, які відображають концептуалізацію панкультурних, універсальних принципів або акцентування культурно-специфічних відмінностей. Поняття *etic- і etic-* указують на те, що розуміється під істиною: якщо це *etic-риси* (тобто універсальна риса), то істина є такою для всіх, незалежно від культури; якщо ж знання про поведінку людини є *etic-рису* (тобто культурно-специфічною), то ця істина не обов’язково стосується інших культур. Тобто в дослідженні міжкультурної взаємодії мігрантів із представниками країни-приймача слід звертати особливу увагу на методологічні положення *etic-підходу* для визначення культурної своєрідності кожної із сторін та враховувати основні моменти *etic-підходу* при порівнянні двох культур.

²² Див.: Давыдов В.Н. Культурная аутентичность и коренные народы: институциональные процессы и политика идентичности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/03/1214824591/3bDavidov.pdf>.

Оскільки культура являє собою різнорівневий феномен, можна дійти висновку, що етіс- і еміс- підходи не суперечать один одному, а стосуються різних рівнів реальності й тому є взаємодоповнювальними. Так, для *Л. С. Виготського*, орієнтованого на етіс-підхід з його методологічними настановами універсалізму та об'єктивізму, культура є абстракцією, яка описує реальність, що протистойть природі (звідси поділ на культурну і природну лінії розвитку). Натомість для *Г. Г. Шнета* культура постає у багатстві своєї етнічної різноманітності, і його підхід належить скоріше до еміс-аналізу, орієнтованого на культурний релятивізм.

Культура як середовище, як простір історичного досвіду, створений творчістю людини, виступає як *породжувальна структура* стосовно тих чи інших людських властивостей. Саме в цьому сенсі культура найчастіше представлена у психологічних дослідженнях. Якщо соціологи у визначеннях культури насамперед виділяють ідеї, які передаються від покоління до покоління, та пов'язані з ними системи цінностей, котрі своєю чергою визначають поведінку індивідів і груп, їхні способи мислення і сприймання, то психологам, підкреслює *І. В. Данилюк*, як предмет психології слід виокремлювати *суб'єктивну культуру*. Саме “суб'єктивна культура” є найбільш інтегральним поняттям у взаємозв'язку “культура і психологія”. Під нею розуміють характерні для кожної культури способи, за допомогою яких її члени розпізнають створену людьми частину довкілля, категоризують соціальні об'єкти, виокремлюють зв'язки між категоріями, а також норми, ролі й цінності, які вони визнають своїми.

В. О. Васютинський зазначає, що ознаки і характеристики культури традиційно поділяються на *об'єктивні* та *суб'єктивні*. До об'єктивних зараховують здебільшого такі, що фіксуються ззовні, мають соціально визначений зміст. Проте психологічно інформативнішими є суб'єктивні ознаки – ті, що виробляються і забезпечуються самим суб'єктом або є продуктом його взаємодії з оточенням. Отже, суб'єктивна культура охоплює реакцію людей на ці об'єкти у формі цінностей, ролей та атитюдів. До суб'єктивної культури належать усі уявлення, ідеї та вірування, які є об'єднувачими для того чи іншого народу і справляють безпосередній вплив на поведінку і діяльність його представників.

Д. Мацумото трактував культуру у взаємозв'язку із психологією індивідів і соціальної спільноти та визначав культуру як динамічну систему експліцитних та імпліцитних правил, встановлених групами з метою забезпечити своє виживання, в тому числі настановлення, цінності, уявлення, норми і моделі поведінки, що є спільними для групи, але реалізуються по-різному кожним специфічним об'єднанням усередині групи, передаються від покоління до покоління та є відносно стійкими. Учений підкреслює, що культура існує між індивідами всередині групи і між групами всередині великої групи, тобто це визначення культури є прийнятним на кількох рівнях аналізу.

Системи правил, які стосуються культури, створені головним чином для забезпечення виживання групи. Ці правила дозволяють об'єднанням усередині групи співіснувати одне з одним, чим гарантується соціальний порядок. Вони також дають змогу групам і об'єднанням співвідносити потреби виживання групи з бажаннями і потребами об'єднання, беручи до уваги більш широкий соціальний контекст і наявні ресурси (наприклад, вимога до етнічних меншин, до яких можна віднести і мігрантські діаспори, – співвідносити власні групові інтереси з потребами всієї країни).

Наведені визначення культури пов'язані з ідеями, настановленнями, цінностями, тобто зі змістом психіки кожного індивіда, що належить до даної культури. Ці аспекти культури існують не тільки у психіці окремих людей, а й у суспільній свідомості. Спільні моделі поведінки представлені в ритуалах або в поширених автоматичних моделях поведінки, які базуються на спільних культурних цінностях і поведінкових нормах. Ці елементи є суб'єктивними аспектами культури на відміну від об'єктивних. Тому коли ми розглядаємо міжкультурну взаємодію мігрантів та представників країни перебування, коли вивчаємо адаптацію мігрантів в іншокультурному середовищі, обов'язково слід враховувати те, що культуру можна описувати *на всіх рівнях аналізу*, які стосуються індивідів, груп і соціальних структур.

Культура – це соціопсихологічний конструкт, це прийняття людьми таких психологічних феноменів, як цінності, настановлення, погляди, поведінка. Членів однієї культури можна визначити залежно від того, чи є спільними для них ці психологічні феноме-

ни. Відрізняє представників однієї культури від іншої відсутність цих спільних феноменів. Культура впливає на всі ключові аспекти нашого відчуття “Я”, у будь-яких ситуаціях діяльності і спілкування ми спираємося на свою культуру і своє культурно-обмежене відчуття “Я”.

Отже, для вивчення соціально-психологічної сутності міграції треба застосовувати *соціокультурний підхід*, спираючись на традиції культурно-історичної теорії, яку розвиває школа Л. С. Виготського та О. М. Леонтьєва, на методологію гуманітарного знання про людину, обґрунтовану в працях М. М. Бахтіна, С. Л. Рубінштейна, К. Роджерса, В. Франкла, А. Маслоу та інших психологів і філософів. З позиції соціокультурного підходу мігрант постає:

- як людина з унікальним досвідом, історією та особистісними характеристиками;
- як представник особливої групи людей, що мають схожі риси, поведінкові особливості, спільні проблеми;
- як носій специфічної культури або субкультури;
- як індивідуальність, котра переживає кризу ідентичності, порушення цілісності та інтегрованості.

Психологічні виміри культури. Показники культурної варіабельності. Культура – це дуже складне утворення, що віддзеркалює багато аспектів життя людей. Як щойно зазначалося, загальноновизнаним можна вважати поділ цих аспектів, або елементів, на об’єктивні та суб’єктивні. Об’єктивні елементи – це одяг, посуд, архітектура, їжа тощо; суб’єктивні – соціальні норми, звичаї, настановлення, цінності і т. ін.

Суб’єктивні елементи характеризуються за допомогою суб’єктивних показників, тобто загальних тенденцій, що впливають на поведінку і відображають значущі аспекти культурної варіабельності. Суб’єктивні показники існують як соціально, тобто всередині групи, так і індивідуально, тобто ідентифікуються на рівні кожного члена групи, тому їх можна виміряти під час психологічного дослідження.

Особлива увага в характеристиці тієї чи тієї культури приділяється таким особливостям, які пронизують усі її елементи і про-

являються в поведінці всіх її членів. Такий підхід дає змогу визначити стрижневі особливості, чи виміри, культури. На підставі великого обсягу літератури В. і К. Стефани узагальнили 11 вимірів культури, запропонованих різними авторами:

– індивідуалізм/колективізм: орієнтація на індивідуальні або групові цілі;

– міра толерантності до відхилень від прийнятих у культурі норм (Т. Г. Стефаненко пропонує термін “міра натягу повідця” між нормами та індивідом);

– міра уникнення невизначеності й, відповідно, потреба у формальних правилах;

– маскуліність/фемінність, тобто оцінка в культурі рис, що розглядаються як стереотипні для чоловіків/жінок, і міра заохочення традиційних гендерних ролей;

– оцінка природи людської істоти як “хорошої”, “поганої” або “змішаної”;

– складність культури, міра її диференціації;

– емоційний контроль, міра прийнятної емоційної експресивності;

– близькість контактів, або дистанції та дотики, що є прийнятними у спілкуванні;

– дистанція між індивідом і “владою”, міра нерівності між вищими та нижчими (цей показник Д. Мацумото назвав “дистанцією влади”);

– висока/низька контекстність, або максимізація/мінімізація відмінностей у поведінці залежно від ситуації;

– дихотомія людина/природа, або міра панування людини над природою, підпорядкованість природі, життя в гармонії з природою.

Голландський антрополог *Г. Гофстеде* виокремив чотири основні чинники, що лежать в основі розбіжностей між національними управлінськими культурами, й відповідно визначив чотири осі культурних протиставлень.

Індивідуалізм/колективізм. Індивідуалізм, за Г. Гофстеде, відображається в культурах, де люди піклуються насамперед про себе і членів своєї родини, що не властиво іншим культурам, представники яких піклуються про членів родини лише в обмін на

їхню вірність. Тому позиція стосовно інших членів суспільства, уявлення про взаємодію у них різні. Якщо у представників культури з високим показником індивідуалізму прийнято покладатися на особисті якості, коли “Я” має велике значення в житті, то в культурах з домінуванням колективізму вирішального значення набувають відносини з іншими. Представники таких культур частіше мислять категорією “Ми”.

Чоловічість/жіночість (маскулінність/фемінність). За цим показником культурна диференціація пов’язана зі ставленням людей до традиційних ролей чоловіків і жінок у суспільстві. Домінуючими цінностями з високим показником чоловічого начала є досягнення й успіх; високий показник жіночого начала дає піклування про близьких і якість життя. У культурах з високим показником чоловічого начала особливої ваги набувають професійні досягнення, які віддзеркалюють суспільний статус особистості. Роль статей тут суворо визначена. У культурах з перевагою жіночого начала якість життя важливіша за статус, відтак люди тут часто демонструють симпатію до невдах.

Уникнення невизначеності – це ступінь, на якому люди почуваються невпевнено і прагнуть уникати таких ситуацій; це те, якою мірою культура розвиває інституції та ритуали, призначені для подолання тривоги, що викликана невизначеністю або двозначністю. Це відбивається на різному ставленні людей до невизначеності. Представники культур з високим ступенем уникнення невизначеності відчують необхідність у запровадженні великої кількості правил і формальностей для організації свого життя. Такі люди часто зазнають почуття тривоги і відкрито демонструють свої емоції. Вони вірять експертам у всіх сферах життя, уникають конфліктів і конкуренції. Серед західних країн Греція і Португалія мають найвищі показники в цій категорії; країни Східної Європи (наприклад Угорщина) також є лідерами. У суспільствах з низькими показниками ступеня уникнення невизначеності правила і закони, а тим більше ритуали в діловому житті скорочені до необхідного мінімуму. Люди не уникають конкуренції та відкритого вирішення конфліктів. Прикладом такої культури може бути англосаксонська (Велика Британія, США), а також скандинавська.

Дистанція влади. Дистанція влади – це міра, якою люди, наділені меншою владою, приймають факт нерівномірного її розподілу. Це визначає їхню позицію стосовно влади. Так, у суспільствах з високим рівнем дистанції влади, зазначає Т. Г. Стефаненко, ієрархія вважається нормальним явищем, кожний індивід має певне становище в суспільстві, в родині й у професійній діяльності. Дослідниця звертає увагу на те, що навіть на рівні сім'ї під час прийняття рішень про великі покупки англійка має таке саме право голосу, як і чоловік, тоді як у японській родині останнє слово завжди за чоловіком. Низькі показники в цій категорії мають Велика Британія, США, скандинавські країни. Там службова ієрархія і безумовний авторитет старших за віком проявляються набагато рідше, ніж, скажімо, в Японії, котра має високий показник у цій категорії.

Виміри культур охоплюють різну кількість елементів, що регулюють поведінку індивіда і спільноти. Але між ними існує дещо спільне: в усіх випадках елементи традиції – цінності, норми, звичаї і т. ін. – аналізуються під кутом зору стрижневого компонента структури, що проявляється в них. Такі набори елементів суб'єктивної культури, які організовуються навколо певної теми, Г. Триандіс назвав *культурними синдромами*²³. Наприклад, при розгляді індивідуалізму як культурного синдрому точкою відліку є орієнтація на автономного індивіда, а при розгляді колективізму – орієнтація на певний колектив – сім'ю, плем'я, етнос, державу, релігійну групу тощо. Тобто це всі ті традиції, в яких відображається першочергове схвалення культурою потреб, бажань, цілей або автономного і унікального індивіда, або групи.

Спираючись на ознаки, виокремлені Г. Гофстедом (індивідуалізм/колективізм; маскуліність/фемінність; уникнення невизначеності; дистанція влади), можна припустити, що Україна належить до країн маскуліної культури з високим рівнем уникнення невизначеності та великою дистанцією влади. Щодо індивідуалізму/колективізму, то це питання потребує уточнення.

²³ Triandis H. C. Cross-cultural psychology / H. C. Triandis // Asian J. of Social Psychology. – 1999. – Vol. 2. – P. 127–143.

Етнопсихолог *В. Янів* вважає, що українець – це інтровертна людина із сильним відчуттям свого “Я” і бажанням самовияву назовні, що свідчить про належність українського народу до індивідуалістичного культурного циклу. Учений вважає, що саме це найміцніше пов’язує нас із Європою. Проте індивідуалізм, не контрольований розумом, не опанований волею, керований надмірними почуваннями, може призвести до згубних наслідків²⁴. В окремих розвідках висловлюються міркування, що така риса українців є небезпечною для розбудови державності, адже індивідуалізм може викликати надмірні прояви непокори, що спричинює заперечення будь-якої влади, веде до анархізму.

Деякі дослідники стверджують, що культурні відмінності за показником “індивідуалізм/колективізм” пов’язані з відмінностями у відносинах “Я – своя (внутрішня) група” на протигагу відноsinам “Я – чужа (зовнішня) група”. Індивідуалістичні культури мають звичайно більше внутрішніх груп. Оскільки індивідам доступні численні внутрішні групи, їхні члени не надто прив’язані до якоїсь однієї внутрішньої групи. Представники цих культур, як правило, походять із груп, котрі висувають до них завищені вимоги, і їхні стосунки всередині груп характеризуються високим рівнем незалежності або відчуженістю.

У колективістських культурах, які набагато більше залежать від ефективного функціонування групи, відданість члена внутрішньої групи є вищою. Колективісти підтримують стабільні відносини зі своїми внутрішніми групами і демонструють високий рівень незалежності щодо представників інших груп.

Г. Тріандіс запропонував поняття, яке назвав *горизонтальним і вертикальним індивідуалізмом та колективізмом*. У горизонтальному колективізмі люди бачать себе членами внутрішньої групи, де всі члени є рівними. У вертикальному колективізмі люди

²⁴ Див.: *Чена М.-Л. А.* Протиставлення Сходу й Заходу та проблема психологічного окциденталізму у доробку Володимира Яніва / М.-Л. А. Чена // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2009. – Т. XI. Ч. 3. – С. 433–441.

розглядають себе як членів внутрішніх груп, що характеризуються ієрархічними і статусними відносинами. У горизонтальному індивідуалізмі люди є автономними і рівними, у вертикальному індивідуалізмі – автономними, але не рівними. Мабуть, українська культура характеризується здебільшого вертикальним індивідуалізмом, що підтверджується, зокрема, дослідженнями *Л. Мейжис* та *Л. Почебут*, які констатують високий рівень дистанції влади в Україні. Причому вчені мають схожу думку про те, що прояви індивідуалізму/колективізму залежать від соціального контексту, тому вони й варіюють у різних соціальних ситуаціях. Людина може вирізнятися колективістськими тенденціями вдома, з близькими друзями – і індивідуалістичними тенденціями з незнайомцями, на роботі, або навпаки. Якщо культура підтримує колективістські тенденції всередині відносин “Я – своя група”, малоімовірно, що вона робитиме те саме у відносинах “Я – чужа група”.

Л. Почебут, аналізуючи проблему належності України до індивідуалістичної або колективістської культури, зауважує, що культури мають порівнюватися за чотирма основними параметрами: сім'я, виховання дітей, використання грошей і ставлення до влади (табл. 5).

Розгляд цих параметрів у колективістській та індивідуалістичній культурах свідчить, що в Україні та Росії повної відповідності із жодною культурою немає. На підставі отриманих результатів *Л. Почебут* доходить висновку, що пограничні культури містять не лише риси культур, що змішуються, а й якісно нові, котрі виникають унаслідок адаптації до життєвих обставин, що змінилися.

Отже, міграційні процеси слід розглядати як міжкультурну взаємодію в контексті полікультурності сучасного світу, в парадигмі єдності та відмінностей “Ми” і “Вони”, процесів ідентифікації та соціалізації. Поняття “культура” – багатопланове та багаторівневе, воно охоплює феномени від особистості до етносів і країн та поділяється на об'єктивну і суб'єктивну культуру. Культура – динамічна система, що містить правила, цінності, уявлення, норми і моделі поведінки, які є спільними для групи, тобто утворюють “Ми”; відмінності у цих складових відрізняють одну культуру від іншої, тобто втілюються в понятті “Вони”.

Відмінності у повсякденній поведінці представників індивідуалістичних і колективістських культур

Основні параметри	Індивідуалістичні культури	Колективістські культури
Сім'я	Сім'я означає ядерну сім'ю, у якій особистість проживає певний період життя. Сім'я може змінювати свою форму частіше одного разу.	Шлюб є сімейною угодою, що приймається задовго до вчинення обряду.
	Подружжя обирається за велінням душі, і рішення про шлюб приймається за обопільною згодою на основі любові.	Шлюб – це не лише союз особистостей з двох сімей, це встановлення близьких зв'язків між ними.
	Відчуття життя додатково підкреслюється тим, що сім'я – це стабільна економічна одиниця.	У сім'ї є найчастіше кілька поколінь родичів і багато дорослих з однієї сім'ї. До сім'ї належать дідусі, бабусі, тітки, дядьки, двоюрідні брати і сестри.
Виховання дітей	Дітям підкреслюють їхнє незалежне значення і прищеплюють відповідальність за власні справи.	Дорослі контролюють дитячі справи. Від дітей не очікують власної відповідальності. При виховному впливі вказують лише на помилки, порушення тощо.
	Вища мета виховання – незалежна людина. Дитинство і молодість захищені й шановані.	Діти поступово вчаться дотримуватися поведінки, яка відповідає груповим очікуванням членів сім'ї та групи.
	Діти не беруть участі в повсякденних справах (значних господарських роботах).	Головна мета виховання – формування людини як члена групи, залежного від неї.

Продовження табл. 5

Основні параметри	Індивідуалістичні культури	Колективістські культури
Використання грошей	Дорослі мають власні грошові ресурси. Передбачається, що кожна людина може сама себе утримувати.	Найчастіше гроші близької спільноти перебувають у спільному користуванні. Справа честі – у випадку потреби поділитися грошима з другом чи родиною. Гроші діляться на підставі ідеї: “Сьогодні я даю гроші в сім’ю, а завтра дасть інший”. Уся родина віддає зарплатню в загальносімейну касу, з якої гроші використовуються на всіх. Спільне господарство дозволяє робити більші придбання. Члени сім’ї допомагають при започаткуванні підприємства, можуть покрити витрати на подорож. Той, хто працює за кордоном, утримує свою сім’ю на батьківщині.
Ставлення до влади	Люди діють у межах громади згідно зі спільно виробленими правилами. У політиці й трудовій діяльності обирають людей для вирішення особливих завдань на основі їхніх знань і компетентності.	Для людей важлива насамперед солідарність всієї сім’ї та найближчого оточення. Кожен може використовувати владу у власних інтересах, інтересах своєї сім’ї і громади. Це схвалюється. Урядовець або політик спирається в роботі на членів своєї сім’ї та близьких родичів.

Мігранти: маргінальність як культурне порубіжжя

Сучасні суспільні умови призводять до зміни й трансформування соціальної ідентичності. Проблема ідентичності виникає тоді, коли відбувається руйнування старої соціальної структури. Тобто саме кризовий стан суспільства, нестабільність його розвитку викликають загострення проблеми ідентичності. Передусім це стосується мігрантів, які опинилися між двома світами і для яких неминуче виникає запитання “Хто я?”, тобто або повна ідентифікація зі своїм етносом чи з етнічною групою країни, в якій перебуває мігрант, або ще безліч варіантів самовизначення, серед яких є й *маргіналізація*.

Вітчизняні розвідки проблеми маргінальної особистості спираються на загальнофілософські та психологічні дослідження особистості, її життєдіяльності, об’єктивних і суб’єктивних факторів самореалізації, самоствердження (К. О. Абульханова, В. П. Андрущенко, Є. І. Головаха, Л. В. Губерський, А. Г. Здравомислов, Л. Н. Коган, В. В. Москаленко, І. Ф. Надольний, Л. Е. Орбан-Лембрик, М. І. Пірен, Л. В. Сохань та ін.).

Автором поняття “маргінальність” вважають американського соціолога *Роберта Парка* (1864–1944), який уперше використав його стосовно саме міграції в праці “Місто Чикаго” (1925) та в есе “Людська міграція і маргінальна людина” (1928). Р. Парк досліджував розвиток міського середовища (зокрема іммігрантських спільнот в американських містах) і расових відносин міжкультурної взаємодії, внаслідок чого сформувався уявлення про тип людини, що перебуває на межі двох культур. У Парка поняття маргінальності (від лат. *margo* – край, межа) означає становище індивідів, що перебувають на порубіжжі двох різних культур, і слугує для вивчення наслідків неадаптованості мігрантів, особливостей становища мулатів та інших “культурних гібридів”.

Дослідницькі позиції Р. Парка визначає його “класична” соціально-екологічна теорія. Суспільство розглядається як організм і “глибоко біологічний феномен”, який, крім соціального (культурного) рівня, має так званий біотичний, що є основою екологічного

порядку. В екологічному порядку виокремлюються макрорівень (просторове розташування інституцій) і мікрорівень (здатність людини пересуватися, просторова взаємодія, міграція). Таким чином, основою екологічного порядку є міграція як колективна поведінка. На думку вченого, соціальні зміни ґрунтуються на глибинних біотичних перетвореннях і пов'язані насамперед із фізичною, простооровою, а потім і з соціальною мобільністю. Дослідження соціальної та культурної мобільності дали змогу Парку сформулювати поняття маргінальної людини.

У теорії Парка маргінальна людина є іммігрантом, це “напівкровка”, що існує одночасно “у двох світах”. Головне, що визначає природу маргінальної людини, – почуття моральної дихотомії, роздвоєння і конфлікту, коли старі звички вже відкинуті, а нові ще не сформовані. Цей стан пов'язаний з періодом переїзду, що визначається як криза. Парк зазначає, що кризові періоди в житті більшості людей можна порівняти з тими, які відчуває мігрант, коли залишає батьківщину, аби шукати фортуни в іншій країні. Але у випадку маргінальної людини період кризи є практично безперервним, і він витворює відповідний тип особистості. Далі Парк указує, що в природі маргінальної людини “моральне сум'яття”, яке викликають культурні контакти, виявляє себе у більш різкій формі. Тому вивчення цих явищ саме там, де відбуваються зміни і злиття культур, дозволить краще зрозуміти прогрес цивілізації.

Звертаючи увагу на психологічні аспекти, Парк описує комплекс рис, притаманних маргінальній людині: серйозні сумніви у своїй цінності, невизначеність зв'язків із друзями і постійний страх бути відкинутою, схильність уникати ситуацій невизначеності, щоб не ризикувати приниженням, хвороблива сором'язливість у присутності інших людей, самотність і надмірна мрійність, зайві переживання про майбутнє, побоювання будь-яких ризикованих дій, нездатність насолоджуватись і впевненість у тому, що навколишні люди поводяться з нею несправедливо.

Разом із тим Парк пов'язує концепцію маргінальної людини не з особистісним типом, а із соціальним процесом. Він розглядає маргінальну людину як побічний продукт процесу акультурації тоді, коли люди різних культур і рас сходяться, аби вести спільне життя, і досліджує цей процес не з точки зору особистості, а суспільства, частиною якого маргінальна людина є.

Р. Парк доходить висновку, що маргінальна особистість утілює новий тип культурних взаємин, що народжуються на новому рівні цивілізації в результаті глобальних етносоціальних процесів. Ця особистість з'являється тоді й там, де із конфлікту рас і культур починають виникати нові спільноти, народи, культури. Доля змушує цих людей існувати водночас у двох світах та прийняти стосовно обох світів роль космополіта і чужинця. Така людина неминуче стає (порівняно з безпосереднім культурним середовищем) індивідом з більш широким горизонтом, більш витонченим інтелектом, більш незалежними і раціональними поглядами. Це завжди більш цивілізована істота. Таким чином, Р. Парк розглядає проблеми маргінальності з позицій культурологічного підходу.

Оскільки маргінальна людина перебуває на межі соціокультурних середовищ, її особистісна соціальна структура є адекватним відображенням усіх суперечностей цієї межі, а потреба такої людини в самореалізації також набирає порубіжних форм.

У розвитку маргінальної особистості культура відіграє особливу роль. Культура виступає і умовою формування маргінального статусу особистості, і його соціальною детермінантою. Разом із тим культура – це технологія процесу маргіналізації особистості. Вона є обов'язковим, а відтак провідним елементом соціального успадкування індивідом усталених норм життя. Водночас культура – це головний чинник, що провокує становлення неординарних, відхилених, нестандартних життєвих орієнтацій. Нарешті, культура є певним тлом, на якому здійснюється процес маргіналізації особистості. Це означає, що соціальний механізм розвитку такої особистості має у своїй основі культурологічну домінанту.

Маргінальне становище соціального суб'єкта, що бере участь у культурному конфлікті й перебуває “між двох вогнів”, (тобто на краю кожної культури, не належачи жодній) описує *Е. Стоунквіст*. Об'єктом його уваги є типові риси особистості та проблеми, пов'язані з її пристосованістю та непристосованістю, а також соціологічне значення маргінальної людини. Він розглядає маргінальну людину як ключову особистість (key-personality) у контактах культур. Маргінальне середовище – це та зона, де дві культури переплітаються і культура, яка освоює простір, комбінує, поєднує особливості обох культур. У центрі цього переплетіння – маргінальна людина, яка намагається стати лідером “між двох вогнів”.

Стоунквіст визначає маргінальну людину в термінах особистості чи групи, які рухаються із однієї культури в іншу або в деяких випадках (наприклад, завдяки одруженню, через освіту тощо) поєднуються з двома культурами. Маргінал перебуває в стані психологічного балансування між двома соціальними світами, один з яких, як правило, домінує над іншим.

Описуючи внутрішній світ маргінальної людини, Е. Стоунквіст застосовує психологічні характеристики, що відображують ступінь гостроти культурного конфлікту, а саме:

– дезорганізованість, приголомшеність, нездатність визначити джерело конфлікту;

– відчуття “непреступної стіни”, непристосованості, невезіння;

– занепокоєння, тривожність, внутрішня напруга;

– ізолюваність, відчуженість, непричетність, незручність;

– розчарування, відчай;

– руйнування “життєвої організації”, психічна дезорганізація, безглуздість існування;

– егоцентричність, честолюбство, агресивність.

Дослідники зазначають близькість цих характеристик маргінальної людини і визначених *Е. Дюркгаймом* прикметних рис суспільства, що перебуває в стані аномії як наслідку розриву соціальних зв'язків. Слід наголосити: якщо Р. Парк розглядає маргінальну особистість як таку, що ніколи не буде прийнята в нове суспільство і залишиться в ньому особистістю з розщепленою свідомістю і розладною психікою, то Стоунквіст вважає, що процес адаптації може привести до формування особистості з новими якостями. *Це – важливий момент у позитивному ракурсі розгляду проблем маргінальності.* Процес “трансформації соціального, психічного і емоційного аспектів особистості”, на думку вченого, може потребувати близько 20 років. Стоунквіст виокремлював такі три фази еволюції маргінальної людини:

– індивід не усвідомлює, що його власне життя охоплено культурним конфліктом, він лише “всотує” домінантну культуру;

– конфлікт переживається усвідомлено: саме на цій стадії індивід стає маргіналом;

– успішні й неуспішні пошуки пристосування до ситуації конфлікту.

Таким чином, концепція маргінальності спочатку представлена як концепція маргінальної людини. Р. Парк і Е. Стоунквіст є основоположниками традиції психологічного номіналізму в розумінні маргінальності в американській науці. Ця традиція акцентує увагу на культурному конфлікті при переході від однієї соціальної спільноти до іншої як джерелі формування маргінального типу особистості.

Окреслюються й нові підходи. Наприклад, *Е. Г'юз* вважає, що маргінальність слід розглядати як продукт не лише расових і культурних змішувань, а й соціальної мобільності: "маргінальність... може існувати всюди, де відбувається достатня соціальна зміна і зумовлює появу людей, які перебувають у стані невизначеності соціальної ідентифікації, та супроводжується конфліктами лояльності й розчарування (фрустрації) особистісних або групових прагнень"²⁵. Учений пише про важливість своєрідних ритуалів, які переводять нас від одного способу життя до іншого, від однієї субкультури до іншої. Тобто він розширює концепцію маргінальності, розглядаючи як маргінальну будь-яку ситуацію, коли особистість ідентифікується з двома статусами або референтними групами, але ніде не приймається повністю. Феномен маргінальності, визначений у такому широкому сенсі, має місце тоді, коли багато людей беруть участь у житті високомобільного і гетерогенного суспільства. Г'юз визначив, що соціальні зміни і висхідна мобільність мають тенденцію бути причиною маргінальності для членів будь-якої групи.

У соціальній психології механізм маргінальності досліджував *Т. Шибутані*, який розглянув це явище у контексті соціалізації особистості в суспільстві, що змінюється. Центральним моментом його розуміння маргінальності є домінування соціальних змін, трансформації соціальної структури, що призводить до тимчасового руйнування узгодженості. В результаті людина потрапляє у ситуацію, коли вимоги декількох еталонних для неї груп суперечать одна одній, і задовольнити їх одночасно неможливо, – на відміну

²⁵ *Hughes E. C. Social change and status protest: An essay on the marginal man* // *E. C. Hughes. – Atlanta : Phylon, 1949. – Vol. 10. – № 1. – P. 63.*

від ситуації у стабільному суспільстві, коли еталонні групи в житті особистості підкріплюють одна одну. Це, як вважає дослідник, і є джерелом маргіальності.

Т. Шибутані визначає поняття маргіального статусу особистості як ключове у розумінні всієї проблеми маргіальності. Це *позиція, де втілюються суперечності структури суспільства*. Такий підхід дозволяє відійти від традиційного акцентування на соціально-психологічних характеристиках маргіальної особистості. Шибутані вважає, що комплекс психологічних рис маргіальної людини, який був запропонований Парком і Стоунквістом, можна застосовувати лише до обмеженої кількості осіб, а обов'язкового взаємовідношення між маргіальним статусом і особистісними розладами не існує. Часто маргіальні групи формують свою власну спільноту і приймають власні цінності життя. Невротичні симптоми розвиваються частіше за все у тих, хто намагається ідентифікувати себе з вищою стратою і бунтує, коли їх відкидають.

Водночас маргіальний статус потенційно є джерелом невротичних симптомів і депресій, що можуть призводити до самогубства. Позитивний варіант вирішення маргіальної ситуації для особистості – *це висока творча активність*. Шибутані вважає, що в будь-якій культурі найбільші досягнення здійснюються під час швидких соціальних змін і саме завдяки маргіальним людям.

Отже, існують різні підходи до дослідження маргіальності. Один убачає за головне особистість на межі двох культур і комплекс соціально-психологічних наслідків цього: дисгармонія, втрата самоідентифікації, різні траєкторії пошуку себе. Згідно з іншим підходом маргіальність розглядається у зв'язку з об'єктивними соціальними умовами.

Такий підхід реалізований, зокрема, в дослідженні американського соціолога *Г. Дікі-Кларка*. Він вважає, що розуміння маргіальності тільки як продукту культурного конфлікту є спрощенням, оскільки підпорядковані групи часто засвоюють культурні стандарти домінуючих груп. Дослідник формулює своє розуміння маргіальної ситуації таким чином: певні групи або індивіди займають певні позиції в суспільстві, тобто вони включені в систему суспільних відносин, з одного боку, а з іншого – належать до певної культурної страти. Між цими двома позиціями групи або індивіда має бути відповідність. Дікі-Кларк зауважує, що така відповідність час-

то відсутня, наприклад у випадку етнічних меншин, які або активно засвоюють культурні цінності домінантної групи, або виключаються нею (чи включаються не повністю) із системи соціальних відносин. Це дозволяє говорити про те, що індивід або група перебувають у маргінальній ситуації. Отже, Дікі-Кларк поглиблює розуміння структури маргінального конфлікту, урізноманітнюючи чинники, що створюють маргінальну ситуацію.

У німецькій традиції характерним є підхід до маргінальності як до суспільної позиції, що характеризується високою соціальною дистанцією відносно домінантної культури основного суспільства. Ця позиція зазвичай займає нижчу сходинку ієрархічної структури (“на краю”) суспільства, а соціальна категорія людей, які перебувають у маргінальному становищі, тут позначається як окраїнна група, до якої належать зокрема етнічні меншини та іммігранти. Описуються такі відмітні риси поведінки і настановлень маргіналів, як бідність контактів, розчарованість, песимізм, апатія, нестандартна поведінка тощо.

Різні теоретичні підходи до маргінальності узагальнив та синтезував *Б. Манчіні*. Головний його висновок: концепція маргінальності вже не існує як унітарна, в ній чітко виокремилися три напрями, три типи – маргінальність *культурна, структурна і соціальнонорольова*.

Культурна маргінальність у її класичному визначенні стосується процесів кроскультурних контактів та асиміляції. В основі цього типу маргінальності – взаємовідношення систем цінностей двох культур, у яких бере участь індивід, результатом чого стає двозначність, невизначеність статусу і ролі.

Структурна маргінальність має на увазі політичне, соціальне та економічне безсилля деяких позбавлених виборчих прав та/або поставлених у не вигідне становище сегментів усередині суспільства.

Соціальнонорольова маргінальність виникає в таких випадках: спроба віднести себе до позитивної референтної групи; перебування в ролі, яка лежить між двома поряд розташованими ролями; членство в групах, що визначаються як маргінальні.

Б. Манчіні пропонує систему вимірників міри маргінальності. Крайній ступінь маргінальності він визначає як душевну дезорганізацію та/або суїцид. Далі Манчіні вводить поняття сутнісної та

процесуальної маргінальності, які розкривають природу маргінальності тих чи тих соціальних суб'єктів. Різниця між ними – у мірі статичності або динамічності маргінальної позиції, яку займає індивід чи група. Перший вид маргінальності пов'язаний зі становищем у структурі, коли індивід стає маргіналом “за визначенням”. Другий вид стосується переміщення між двома групами, коли особистість намагається рухатися від одної соціальної позиції до іншої. У цьому разі маргінальність має місце тоді, коли особистість іще зберігає корені в колишній групі й не є повністю прийнятою у новій. Очевидно, сутнісна і процесуальна маргінальності узагальнюють ознаки у першому випадку культурної та структурної, а в другому – соціально-рольової маргінальності.

Міра маргінальності залежить від того, чи є соціальна ситуація, в якій перебуває індивід, постійною і центральною частиною його життя. Манчіні пропонує дев'ять показників маргінальності.

1. *Мінливість ситуації*: що більші постійність і незмінність маргінальної ситуації, то більша міра непристосованості.

2. *Помітність, опуклість*: що більша міра центральності маргінальної ситуації стосовно особистісної ідентичності, то більший ступінь непристосованості.

3. *“Видимість”*: що помітніша маргінальність, то вищий ступінь непристосованості особистості (тут існує різниця між “суб'єктивною” маргінальністю, яка помітна тільки індивідові, і “об'єктивною”, котра помітна як особистості, так і оточенню).

4. *Культурний конфлікт*: велика міра відмінностей у формах культур двох референтних груп дає високий ступінь непристосованості; маються на увазі такі відмінності, які є несумісними із загальною орієнтацією особистості й викликають тривогу та занепокоєння.

5. *Груповий конфлікт*: що вищий ступінь конфлікту між двома групами як політичними і соціальними суб'єктами, то вищий ступінь непристосованості маргінальної особистості, яка перебуває між ними.

6. *Позиція групи-подавача*: від міри протесту групи, з якої вийшла маргінальна особистість, або міри перешкоджання її руху до групи-приймача залежить непристосованість особистості.

7. *Проникність групи-приймача*: разом із зростанням протесту чи спротиву реципієнтної групи щодо маргінальної особистості зростатиме непристосованість останньої.

8. *Напрямок ідентифікації*: що більша рівнозначність ідентифікації особистості з обома групами, то вища міра непристосованості, тобто маргінальності.

9. *Добровільна (усвідомлена) позиція*: що більший ступінь добровільності, з якою особистість приймає позицію маргінальності, то менша міра непристосованості. Вимушена маргінальна позиція має руйнівні соціальні та психологічні наслідки для індивідів і груп.

Цікавою та конструктивною видається спроба багатьох авторів співвіднести маргінальний статус особистості з *кризою ідентичності*. Необхідним елементом успішного і благополучного існування особистості у суспільстві є соціокультурна ідентичність, що формується у процесі соціалізації та забезпечує для індивіда повноцінне залучення до “своїх” соціокультурних відносин. Однак останніми роками сформувалася зовсім інша соціокультурна ситуація, за якої більш адекватним виявляється зворотне для соціокультурної ідентичності явище – криза ідентичності, а жорстка ідентичність уже не розглядається однозначно позитивно.

На сучасному етапі суспільних трансформацій кризовий стан соціуму не можна пояснити лише макросоціальними (культурними, економічними, політичними) причинами. Криза породжує себе і виступає як необхідний механізм самоорганізації життєдіяльності й комунікації людей. Процес соціальної трансформації руйнує або значно деформує основні ідентичності, які склалися до кризи. В умовах тотального змішання соціокультурних зв'язків, які дозволяли суспільству бути єдиним, криза особистісної та соціальної ідентичності вже не сприймається ні громадою, ані особистістю як щось аномальне, як те, чого слід якомога швидше позбутися, а стає способом існування, стилем життя. Відбувається пристосування, адаптація особистості до кризи соціальної ідентичності, оскільки в умовах кризи будь-яка соціокультурна рамка не забезпечує благополуччя й успішності. Навіть спостерігаються певні переваги ситуації соціальної невизначеності, змішання ролевих і ціннісних очікувань, що дає підстави говорити про виникнення своєрідного типу *маргінальної кризової особистості*. Остання зберігає

й утримує самоідентичність за допомогою “блукання” по поверхні соціальних відносин без однозначної соціокультурної ідентифікації.

Толерантність у міжетнічній взаємодії мігрантів

Формування нової парадигми людського розвитку передбачає зменшення нетерпимості, агресивності, конфліктності, етнічної напруженості та інших деструктивних феноменів, що спостерігаються в різних суспільствах, тобто пов’язане з проблемою толерантності. Найважливішими умовами переходу від суспільств закритого типу (традиційних, тоталітарних) до відкритого демократичного суспільства є відмова від ізоляціоністських принципів функціонування соціальної системи (територіальних, соціальних, ментальних) і дотримання принципів доступності й співробітництва.

Толерантність як основна риса взаємин у полікультурному світі є ознакою впевненості у собі й усвідомлення надійності власних позицій, ознакою відкритості. Нині вона розглядається як цінність і норма цивілізованого суспільства, що проявляється у праві всіх індивідів і груп бути різними; як відмова від домінування, готовність до розуміння і співпраці за наявних відмінностей; як визнання багатовимірності, багатовекторності та розмаїття культури.

Поняття “толерантність” використовується в різних контекстах і галузях знання – філософії, соціології, психології, етиці тощо. Серед найбільш поширених визначень толерантності можна навести такі: 1) терпимість до іншого роду поглядів, вдачі, звичок (*Коротка філософська енциклопедія*); 2) терпимість, поблажливість до кого-небудь, чого-небудь (*Сучасний словник іноземних слів*); 3) властивість чи риса, здатність щось чи кого-небудь терпіти лише з милосердя (*Словник В. І. Даля*); 4) моральні якості, що характеризують ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичаїв і поведінки інших людей (*Словник з етики за редакцією А. О. Гусейнова та І. С. Кона*); 5) моральні якості особистості, що характеризують терпиме ставлення до інших людей, незалежно від їхньої етнічної, національної або культурної належності

(Д. В. Зінов'єв); б) відсутність вимог і заборон, коли це можливо, тобто свобода, що впливає із стриманості; визнання права іншого чинити й мислити інакше (*Словник сучасної французької мови Робера*)²⁶.

В. О. Лекторський розглядає чотири можливі моделі толерантності:

- толерантність як байдужість;
- толерантність як неможливість взаєморозуміння (повага до іншого, котрого я водночас не можу розуміти і з яким не можу взаємодіяти);
- толерантність як поблажливість (до слабкості інших, що поєднується з деяким презирством до них);
- толерантність як розширення власного досвіду і критичний діалог (повага до чужої позиції у поєднанні з настановленням на взаємну зміну позицій у результаті діалогу).

У психологічній науці допускають можливість як позитивно-го, так і негативного тлумачення поняття толерантності. Перше – тоді, коли говорять про толерантність як енергійний захист цінностей інших людей, як визнання плюралізму; друге – у разі розуміння толерантності як вимушеного примирення з поведінкою, переконаннями і цінностями інших через певне насильство над собою.

І. В. Жадан вважає, що толерантність можна інтерпретувати або як настановлення, що виявляється у ставленні особистості й колективу, або як дію чи здійснювану через закон і традицію суспільну норму. Як настановлення толерантність повинна мати характер добровільного індивідуального вибору; вона не нав'язується, а здобувається через виховання, інформацію й особистий життєвий досвід. Толерантність як дія – це активна позиція самообмеження і навмисного невтручання, добровільна згода на взаємну терпимість конфронтуючих суб'єктів. Толерантні настановлення і дія можуть

²⁶ Див.: Жадан І. Толерантність у системі ставлень суб'єкта політичної активності / І. Жадан, Н. Шовкопляс // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / за ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби, Ю. Ж. Шайгородського та ін. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 451.

не збігатися у своїх проявах на рівні особистості та суспільства і навіть на рівні окремої особистості, але в різних ситуаціях.

Кризовий, нестабільний стан суспільства провокує розмитість, невизначеність, зсув основних життєвих орієнтирів та цінностей великої кількості населення. Значною мірою це торкається молодого покоління. Таким чином, егоцентричність, навіть егоїстичність в обстоюванні власних інтересів (особистісних чи групових) далеко не однозначно поєднується з повагою і визнанням прав іншої людини.

Українська національна толерантність має специфіку, що зумовлена історичним чинником (історичний розвиток української нації та її взаємин із сусідами). Дослідники наголошують, що саме досвід взаємодії з представниками інших народів істотним чином відбився на формуванні українського національного характеру і на ставленні до інших етносів. Наприклад, епоха Російської імперії позначилася на українцях впливом кріпосницького ладу, монархізму, великодержавного шовінізму. Цей період характеризується жорстким пригніченням національно-визвольних рухів та відсутністю демократичних інституцій у суспільстві. Сукупність цих чинників вела до формування таких рис національного характеру, як покірливість, пасивність, байдужість. Історичні умови життя змушували українців контактувати з представниками сусідніх етносів вимушено або в ході обстоювання власних інтересів, що породило такі риси, як егоїзм, ізоляціонізм, схильність до тонкого розрахунку на власну користь.

Крім того, масовій свідомості українців притаманний ще цілий ряд специфічних характеристик. По-перше, це невираженість інтересів соціальних груп. По-друге – недостатня сформованість групових норм і, як наслідок, підвищена схильність до масових психічних станів, які легко поширюються і є нестійкими. По-третє – культ “революційної дії” як способу розв’язання суспільних проблем і правовий нігілізм.

Тому в сучасному українському суспільстві толерантність до інших етносів скоріше має вигляд терпимості, ніж справжньої толерантності, тобто повноцінного визнання прав Іншого, готовності прихильно визнавати, приймати поведінку, переконання та погляди інших людей, що відрізняються від власних, тобто такої толерант-

ності, що ґрунтується на повазі до Іншого і справжньому плюралізмі.

Цікавою є думка *Н. В. Паниної* щодо специфіки прояву саме української етнічної толерантності: “Парадокс національних особливостей національної толерантності в Україні, на наш погляд, пояснюється тим, що прозахідні декларації значною мірою мають риторично-прагматичний характер як для населення, так і для влади, і обумовлені більше надією на допомогу і підтримку заможного Заходу, ніж готовністю орієнтуватися на демократичні норми соціального життя. З моменту проголошення незалежності населення України вимушено перебуває у стані соціальної аномії, що характеризується відсутністю у суспільстві ціннісно-нормативної бази соціальної консолідації (загального уявлення про те, що таке добре, а що – погано, що у суспільстві схвалюється, а що засуджується), недовірою до влади”²⁷.

Проблема толерантності тісно пов’язана з проблемою особистісної та соціальної, зокрема етнічної, позитивної ідентичності, власної самоповаги і самооцінки, можливості досягнення власних цілей, не порушуючи прав Іншого. Тобто, як зазначає *Г. М. Андреева*, показники соціального пізнання і соціальної оцінки у нестабільний період розвитку суспільства мають виражену специфіку і своєрідність:

– *ганджі соціальної ідентичності* (криза ідентичності окреслюється як особлива ситуація свідомості, коли більшість соціальних категорій, за допомогою яких людина визначає себе і своє місце в суспільстві, здаються такими, що втратили свої межі й цінність);

– *особливості побудови образу іншої людини* (в епоху нестабільності відбуваються значні модифікації такої побудови);

– *відносна легкість у приписуванні іншій людині образу ворога* (пошук індивідуального і групового ворога, зростання індивідуальної та групової напруги, агресивності, перенесення відпо-

²⁷ *Панина Н. В.* Проблемы национальной толерантности в Украине / *Н. В. Панина* // Украинский вестник агентства “Postfactum”. – 1993. – № 4. – С. 14.

відальності за неуспіх з ворога зовнішнього на ворога внутрішнього тощо);

– складність побудови образу соціальних інституцій, форм соціального контролю, суспільства в цілому, образу соціального світу (в період соціальної нестабільності важко визначити, який тип суспільства “хороший”, а який “поганий”; втрачаються соціальні ідеали, тобто частина людей взагалі не знає, заради чого здійснюється перехід, і це сприймається болісно)²⁸.

Результати досліджень доводять, що толерантність до представників інших етносів може по-різному проявлятися в різних сферах міжетнічних контактів. Наприклад, у сфері ділових стосунків легше і простіше відбувається узгодження і зближення соціо-нормативних характеристик, а культурні розбіжності стають менш помітними. У сімейному середовищі роль і значення етнокультурних відмінностей більш значущі, вони проявляються в еталонах дій, моделях бажаної поведінки, у вимогах до соціальних ролей тощо і розглядаються як символи етнокультурної ідентифікації.

Серед масштабних інформаційних чинників впливу на масову свідомість особливе місце посідають засоби масової комунікації, які формують громадську думку великої поліетнічної аудиторії. Треба сказати, що українські мас-медіа традиційно культивують деформований образ країни, що призводить до неадекватного сприйняття громадянами власної держави. Постійний наголос на слабозвинутості, економічній і політичній кризовості, низькому рівні життя, з одного боку, відображає реальний стан речей (але це залежить від об'єкта порівняння), з іншого – змушує сприймати державу саме в такому ключі проблемності.

В умовах невизначеності перспектив поліпшення якості життя пересічним громадянам важко розібратися у стосунках між етносами, які традиційно проживають в Україні. Ще важче налагодити взаємини з тими, хто, тільки-но приїхавши з-за кордону, претендує на суспільні блага, що надаються державою.

Взявши до уваги тезу про наявність у структурах підсвідомого численних слідів витіснених і сублімованих страхів, закріплених

²⁸ Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. – 1997. – С. 274–275.

у вигляді різних психологічних комплексів, не варто недооцінювати ймовірність прояву на наших теренах ксенофобії. Оскільки мігранти обирають місцем проживання переважно великі міста, найчастіше спостерігаються фобії саме там. Але не менш гострими можуть бути непорозуміння між сільськими жителями та представниками інших націй, оскільки населення сільської місцевості вельми стабільне і не має досвіду спілкування з чужинцями, а надто з вихідцями з Африки чи тими, хто сповідує мусульманство.

Майже доведеною може вважатися залежність рівня міжетнічної толерантності від власної позитивної етнічної ідентичності. Це має стати основою формування толерантного ставлення до представників інших етнічних груп у процесі виховання молоді. Тобто існує необхідність демістифікації уявлень українців про власний етнос. На ідеологічному рівні це означає передусім надання максимально широкої та об'єктивної інформації з різних галузей, зокрема таких, як історія етносів, їхня культура та побут, особливості національного характеру тощо. На доідеологічному рівні слід подбати про загальну атмосферу політичної коректності, що можлива лише у відкритому плюралістичному толерантному суспільстві.

Отже, для формування толерантності особистості в поліетнічному, полікультурному світі однією з найважливіших умов є позитивна етнічна ідентичність. Її становлення передбачає повагу до свого народу, гордість за його історію, традиції, цінності й досягнення. З іншого ж боку значущими є такі характеристики, як розуміння розмаїття культурного та етнічного світу; потрактування несхожості та єдності як двох сторін одного процесу; визнання особистістю рівноправного існування різноманітних думок, переконань, звичаїв; потреба у свободі власного вибору і повага до свободи вибору інших; прагнення до компромісу; відмова від претензій на володіння остаточною і незаперечною істиною тощо.

Формування толерантного ставлення до інших етнокультурних груп набуває особливої актуальності саме для мігрантів. У процесі пристосування до іншої культури та іншого етнічного середовища мігранти або максимально асимілюються, відмовляючись від власної етнічної ідентичності, або, намагаючись зберегти традиції, об'єднуються у своєрідні спільноти за етнічною ознакою, формуючи міграційні меншини, земляцтва, а з часом – діаспори.

Вибір шляху залежить від багатьох чинників, зокрема від типу суспільства, що приймає, панівних відносин між соціальними групами в ньому, а також від ментальності, особливостей національного характеру людей, які відірвалися від свого основного етнічного масиву.

Серед науковців та суспільних діячів існують два полярні погляди на можливість повноцінного рівноправного діалогу культур між представниками титульного етносу та іммігрантами. Прихильники принципової несумісності культур висувають дві пропозиції. Перша – зупинити подальшу імміграцію та заохочувати людей до повернення. Проте цього досягти неможливо в суспільстві, яке стає дедалі відкритішим. Друга – це асиміляція, яка передбачає практично повне зникнення іммігрантських культур та етнічних груп як чогось віджилого. Однак такий радикальний підхід порушує основні принципи свободи та демократії. Саме тому більшість країн Західної Європи ввели деякі плюралістичні зміни у свою політику: визнання релігійних звичаїв, надання можливості вивчати рідні мови, створення етнічних та мігрантських організацій тощо.

Нині визнається роль етнічності у встановленні гармонійних відносин між спільнотами. Що ж до міграції, то вона сприяє розвиткові мультиетнічних суспільств, які спроможні забезпечити мирне співіснування всіх етнічних спільнот, надаючи їм змогу налагодити особисте життя відповідно до їхніх власних традицій.

І якщо культура, маючи динамічний характер, завжди пристосовується до зміни обставин, то саме міграція зближує носіїв різних культур, породжуючи відповідні імпульси в самій мігрантській культурі. Політика, яка дає іммігрантам можливість самовираження та саморозвитку, має перевагу над політикою, що обмежує та стримує їхній потенціал. Інакше кажучи, висновує В. О. Лекторський, “поселення іммігрантів та населення країни-приймальниці – це не окремі антагоністичні групи; навпаки, – суспільство слід розглядати як єдине ціле в усій його етнічній та культурній різноманітності, а встановлення добрих міжобщинних та міжетнічних відносин – одна з важливих складових державної політики”²⁹.

²⁹ Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 46–54.

У багатьох соціологічних та психологічних працях проблема міжгрупових відносин та міжгрупової толерантності розглядається разом із проблемою соціальної ідентичності. Зокрема розкривається суперечливий характер одночасного збереження міжгрупової толерантності та групових ідентичностей. Ця суперечність знімається, якщо людина здатна ідентифікувати себе не тільки зі “своєю” групою, а й поширити механізм ідентифікації на інші соціальні групи та сприймати їхніх представників як “своїх”. Це означає можливість скорочення соціальної дистанції щодо “інших” до тієї межі, де починаються “свої”. Ідеалом є ситуація, коли жодна національність не відсувається на більшу дистанцію, і тоді йдеться про справжню толерантну національну ідентичність, де немає протиставлення “своїх” і “чужих”.

Така уявна ситуація є дійсно ідеальною; насправді ж відмінності між “Ми” і “Вони”, “свої” і “чужі”, “власне” та “інше” є атрибутом будь-яких міжгрупових відносин, у тому числі міжетнічних.

Одним із показників толерантності є величина так званої соціальної, зокрема етнічної, дистанції; при цьому максимальна дистанція означає, що соціальна спільнота тримається автономно, а мінімальна дистанція сприяє тіснішій взаємодії людей, груп і культур. Також використовується поняття “етнічна межа”. Можна виділити певні закономірності виникнення та існування етнічної межі: по-перше, це психологічний прояв універсального поділу світу на “Ми” і “Вони”, “свої” і “чужі”; по-друге, інтенсивність прояву етнічної межі залежить від актуальних стосунків між етносами: коли ситуація напружена, ця межа сприймається більш різко, коли ситуація спокійніша, про етнічні відмінності навіть не згадують; по-третє, що далішою, несхожою на власну сприймається культура сусідів, то сильніші механізми психологічного захисту, спрямовані на перцептивне віддалення від “чужих” і збереження власної соціальної ідентичності.

Соціальна дистанція щодо інших національностей є прямою психологічною передумовою формування певного рівня толерантності або нетолерантності, проявів етнічних стереотипів, упреджень, забобонів, які виявляються в почуттях, висловлюваннях, формах поведінки. *Н. В. Паніна* запропонувала метод вимірювання соціальної дистанції у свідомості особистості, який має такі складові:

– *відкритість (толерантність)*. Свідчить про готовність вступати з представниками тієї чи іншої національності у стосунки – аж до родинних; є показником національної ідентичності;

– *національна відособленість*. Інтерпретується як відсутність толерантності та означає, що інші сприймаються як “не зовсім свої, але й не чужі”;

– *національна ізолюваність*. Щодо інших національностей інтерпретується як “доволі чужі” та визначається як прихована ксенофобія;

– *ксенофобія*. Відкрите небажання спілкуватися з представниками конкретної національності та сприйняття їх як “зовсім чужих”³⁰.

Явищем, протилежним толерантності, є нетерпимість. Прояв нетерпимості зазвичай виступає початковою стадією розвитку конфлікту – передкризовою. Тому дуже важливо виявляти форми прояву нетерпимості для запобігання переходу конфлікту в наступну стадію – власне конфлікт.

Первинний прояв нетерпимості – це неприйняття “інших” за те, що вони виглядають, думають і поводяться інакше. Потім, у міру свого розвитку, нетерпимість може призвести до панування і знищення, до відмови у праві на існування тому, хто дотримується інших поглядів. Часто нетерпимість виправдовує вчинення тяжких злочинів.

Нетерпимість може проявлятися в широкому діапазоні: від звичайної неввічливості, зневажливого ставлення, роздратування до етнічних “чисток” і геноциду – навмисного знищення цілих народів. Можна виділити найбільш поширені прояви нетерпимості:

- глузування, вираження зневаги;
- ігнорування (відмова у спілкуванні, визнанні);
- образа;
- упередження, заобони;
- пошук ворога (перенесення провини на інших);
- переслідування, залякування, погрози;
- дискримінація (позбавлення соціальних благ, заперечення прав людини, ізоляція в суспільстві);

³⁰ Панина Н. В. Фактори національної ідентичності, толерантності, ксенофобії і антисемітизму в сучасній Україні / Н. В. Панина // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 26–45.

- расизм;
- націоналізм і ксенофобія у формі етнофобій;
- експлуатація;
- релігійне переслідування;
- вигнання;
- репресії, знищення, геноцид³¹.

За результатами соціологічного дослідження (Н. В. Паніна) був зроблений висновок, що в масовій міжнаціональній свідомості населення всіх регіонів України переважають ізоляціоністські та навіть прямі ксенофобні настановлення. Питання, на які відповідали респонденти, відображають ставлення до осіб інших національностей стосовно їх проживання на території України або можливостей туристичних поїздок в Україну тощо.

Більшість населення України (близько 75 %) згодні бачити своїми співгромадянами лише представників східнослов'янських етносів, які традиційно проживають на цій території. Такі преференції свідчать про те, що в масовій свідомості закладені архаїчно-традиціоналістські цінності, котрі суттєво визначають розвиток соціальних відносин у країні.

Отже, оптимізація міжетнічної взаємодії передбачає стабілізацію економічного і політичного становища країни, більш виважену позицію засобів масової комунікації у висвітлюванні проблем власної держави, утвердження в суспільній свідомості ідеалів толерантності, піднесення цінності власного етносу, країни, держави до належного рівня.

Міграція в структурі соціальної мобільності

Аналізуючи міграцію в контексті більш широкої системи наукових категорій, доцільно звернутися до міждисциплінарного поняття “мобільність”, оскільки воно, як і поняття “міграція”, описує соціальні переміщення людей. Проте, з одного боку, як уже зазна-

³¹ Грива О. А. Толерантність як основа культури самовизначення молоді в полікультурному суспільстві / О. А. Грива // Культура народів Причорномор'я. – 2006. – № 79. – С. 124.

чалоя, мобільність є лише готовністю до міграції, а з іншого – міграція розглядається як специфічний вид соціальної мобільності.

Соціологія визначає соціальну мобільність як переміщення людей від одних суспільних верств, прошарків, спільнот до інших. Соціальна психологія підкреслює таку особливість соціальної мобільності, як здатність або готовність населення до соціальних переміщень, що мають масовий характер. Психологія особистості пов'язує соціальну мобільність із гнучкістю мотивації, її рухливістю, свідомим ламанням стереотипів, пластичністю; аби жити та успішно реалізовуватися в сучасному динамічному світі, людина має володіти психологічною гнучкістю, здатністю робити вибір та діяти творчо, тобто бути мобільною. Соціальну мобільність можна визначити і як зміну соціального статусу, коли під останнім розуміється сукупність прав і обов'язків людини, зумовлена її становищем у певній соціальній системі та ієрархії суспільних відносин.

Розглядаючи поняття соціальної мобільності, сучасна наука зазвичай спирається на поняття *соціального розшиарування*, *соціальної нерівності*, *соціальної стратифікації*. Люди прагнуть володіти соціальними благами, доступ до яких обмежений, тому й відбувається розшиарування суспільства за критеріями доходу, влади, освіти, престижу; вони й слугують основними вимірами соціальної стратифікації (П. О. Сорокін). Під стратою розуміють соціальну верству людей, що мають близькі об'єктивні показники за чотирма шкалами стратифікації. Належність до страти вимірюється об'єктивними та суб'єктивними показниками: до об'єктивних належать дохід, влада, освіта, престиж; суб'єктивний показник – це відчуття причетності до даної групи, ідентифікації з нею. Саме соціально-економічна неоднорідність праці є причиною присвоєння одними людьми влади, власності, престижу і відсутності цих знаків просування в суспільній ієрархії в інших. Кожна із груп виробляє свої цінності й норми та спирається на них. Якщо людина засвоює ці норми, приймає їх та реалізує у своїй поведінці, вона ідентифікує себе з певною стратою. Наявність соціальних страт, які різняться між собою за критерієм реального доступу до соціальних благ (передусім до грошей та влади), є стимулювальним чинником соціальної мобільності, тобто переходу до більш привабливої страти. Отже, щоб отримати більш високий статус, потрапити до вищої верстви, людина прагне змінювати об'єктивні показники (наприк-

лад збільшувати рівень доходу), сподіваючись на одночасну зміну критеріїв соціальної ідентифікації.

Кожна людина за життя кудись переміщується, демонструючи різні види мобільності. Наприклад, при переїзді індивіда з одного місця в інше маємо *територіальну мобільність*, при зміні професії та роботи – *професійну*, при зміні родинного стану – *сімейну мобільність*. Це змінює позицію індивіда в суспільстві й свідчить про його переміщення в соціальному просторі. Однак існують такі переміщення індивіда, які важко визначити не тільки оточенню, а і йому самому: скажімо, у зв'язку із зростанням престижу, збільшенням або зменшенням можливостей використання влади, зміною доходу. Разом із тим такі зміни позначаються на поведінці людини, системі її відносин у групі, потребах, настановленнях, інтересах та орієнтаціях.

Традиційно розрізняють два типи соціальної мобільності: *горизонтальну* та *вертикальну*. Горизонтальна мобільність – це перехід індивіда або соціального об'єкта від однієї соціальної позиції до іншої на тому самому рівні; при цьому індивід не змінює соціальної верстви, до якої належить, або соціального статусу. Прикладом горизонтальної мобільності є географічна (територіальна) мобільність. Більш складною є вертикальна мобільність, що являє собою сукупність взаємодій, які сприяють переходу індивіда від однієї соціальної верстви до іншої. Сюди входять службове підвищення, істотне поліпшення добробуту, перехід у більш високу соціальну верству, на інший рівень влади тощо.

На вертикальну і горизонтальну мобільність впливають стать, вік, рівень народжуваності, рівень смертності, щільність населення. Назагал молоді люди та чоловіки мобільніші, ніж літні та жінки. Там, де високий рівень народжуваності, населення більш молоде й тому більш рухливе, і навпаки.

Суспільство може підносити статус одних індивідів та знижувати статус інших. І це зрозуміло: одні індивіди, наділені талантом, енергією, молодістю, повинні витіснити з вищих статусів інших індивідів, які не мають цих якостей. Залежно від цього розрізняють *висхідну* і *спадну соціальну мобільність*, або *соціальний підйом* і *соціальне падіння*.

Висхідні типи професійної, економічної та політичної мобільності існують у двох основних формах: як *індивідуальний підйом*,

або інфільтрація (просочування) індивідів із нижчої верстви у вищу, і як *створення нових груп індивідів* із введенням їх у вищу верству поряд з існуючими групами цієї верстви або замість них. Аналогічно спадна мобільність існує у формі як виштовхування окремих індивідів з високих соціальних статусів на нижчі, так і зниження соціального статусу цілої групи.

На інших підставах мобільність може класифікуватися як *стихійна й організована*. Прикладом стихійної мобільності можуть бути переміщення з метою заробітку до великих міст країни або за кордон. Організованою мобільністю керує держава, вона може здійснюватися за згодою самих учасників або без їхньої згоди.

Аби зрозуміти, як працює механізм інфільтрації у вертикальній мобільності, важливо знати, яким чином окремий індивід може подолати бар'єри між групами і видертися нагору, тобто підвищити свій соціальний статус. Бажання більш високого статусу зумовлено *мотивом досягнення*, який тією чи іншою мірою є в кожного індивіда та пов'язаний з його потребою домагатися успіхів і уникати невдач. Актуалізація цього мотиву породжує силу, з якою індивід прагне сягнути вищої соціальної позиції або ж утриматися на наявній і не скотитися вниз. Реалізація сили досягнення залежить від багатьох причин, зокрема від ситуації, що складається в суспільстві.

Для кількісної оцінки процесів соціальної мобільності зазвичай використовують показники *швидкості* та *інтенсивності*. Під швидкістю мобільності розуміють вертикальну соціальну дистанцію або число страт – економічних, професійних чи політичних, які проходить індивід у своєму русі нагору або вниз за певний відтинок часу. Під інтенсивністю мають на увазі число індивідів, що змінюють соціальні позиції у вертикальному або горизонтальному напрямку за певний проміжок часу. Число таких індивідів тієї чи іншої соціальної спільноти дає абсолютну інтенсивність (загальність) мобільності, а їхня частка в загальній чисельності даної соціальної спільноти показує відносну мобільність.

Оскільки вертикальна мобільність присутня в будь-якому суспільстві, між соціальними стратами мають існувати якісь *канали*, якими індивіди переміщуються нагору або вниз із одного шару в інший. Доступність таких каналів залежить як від індивідуальних здібностей та особливостей людини, так і від структури су-

спільства, в якому вона живе, тобто детермінується внутрішніми та зовнішніми причинами. Традиційно функцію цих каналів виконують соціальні інституції – політичні, економічні й професійні організації, армія, церква тощо.

Індивідуальні здібності не допоможуть людині у підвищенні соціального статусу, якщо суспільство розподіляє винагороди на основі запропонованих ролей. З іншого боку, відкрите суспільство мало допомагає індивідові, який не підготовлений до боротьби за просування до вищих статусів. В одних суспільствах амбіції молодих людей можуть знаходити один або два відкриті для них канали мобільності, тоді як в інших суспільствах молодь може користатися сотнею таких шляхів. Одні шляхи досягнення вищого статусу можуть бути закриті у зв'язку з етнічною або соціально-кастовою дискримінацією, інші – тому що індивід через індивідуальні особливості просто нездатний застосувати свої таланти. Наприклад, трудовий мігрант обирає шлях підвищення свого соціального статусу через виїзд заради працевлаштування за межі країни, оскільки всі інші канали визнає недоступними. Серед показників належності до соціальної страти найважливішим є дохід. Як правило, набуття влади не розцінюється як бажана мета, рівень освіти мігрантів або досить низький, або не враховується при виборі місця працевлаштування; престижність роботи взагалі не розглядається. Гроші є і метою, і засобом, завдяки якому мігрант згодом може здобути освіту (для себе або для дітей), відчутти владу, зайняти більш престижне становище в суспільстві.

На шляху до нового соціального статусу в індивідів виникає проблема входження в нову субкультуру, а також пов'язана із цим проблема взаємодії з представниками нового соціального середовища. Для подолання культурного бар'єру існує кілька шляхів: зміна способу життя, зміна соціального оточення (прагнення мігранта до асиміляції в країні перебування), розвиток типової статусної поведінки (засвоєння мови, соціальних норм, зразків і правил поведінки у новому суспільстві), шлюб із представником більш високого статусного шару (для емігранток шлюб із тубільцем є, як правило, бажаною метою, оскільки він дає можливість швидкого соціального підйому та значною мірою розв'язує проблеми соціального оточення й засвоєння зразків культури).

Слід наголосити на *соціально-психологічних наслідках соціальної мобільності*, оскільки вони безпосередньо стосуються мігрантів, які в іншому культурному середовищі змінюють усі параметри свого соціального статусу.

Статусна нестабільність. Суспільство з відкритими кордонами між соціальними групами дає людині шанс піднятися, але воно ж породжує острах соціального падіння. Людина може гудити суспільство за свій низький статус, але бере всю відповідальність за своє становище на себе. Цілком можливо, що її статус не знижуватиметься, але навіть якщо він залишиться на колишньому рівні, це не означає, що індивід виконує свої соціальні обов'язки, тому що в ці обов'язки входить не просто підтримка даного статусу, а й підвищення його.

Напруженість при прийнятті нових соціальних ролей. Висхідна вертикальна соціальна мобільність приводить не лише до отримання нових благ і привілеїв, а й до появи більшої відповідальності та нових обмежень. Трапляється, що деякі люди відхиляють запропоноване підвищення статусу, оскільки при обійманні нової посади виникають додаткова напруженість і нові обов'язки, що збільшують незадоволеність. Нервові напруження та стреси серед новопризначених на більш високі посади – далеко не виняток. Крім того, напруга виникає через досить важкий процес засвоєння зразків нової для індивіда субкультури: манер, етикету, стосунків. Це іноді проявляється так сильно, що загрожує нервовими розладами та різким зниженням мотивації виконання своєї ролі.

Розрив зв'язків у первинних групах. Якщо людина змінює соціальний статус, перебуваючи в іншому середовищі, то вона та її найближче соціальне оточення починають обертатися у двох різних соціальних, етнокультурних та професійних сферах. Спілкуючись із особами зі свого минулого оточення, людина буде знаходити дедалі менше точок дотику, спільних тем для бесіди, подібних поглядів на навколишню дійсність (як уже зауважувалося, перебування за кордоном змінює смаки, оцінки, цінності, погляди на життя тощо).

Спадна мобільність може викликати вкрай неприємні наслідки для індивідів ще більшою мірою, ніж висхідна. Соціальне падіння розриває первинні зв'язки із друзями, родичами, може

розбивати сім'ї, ставити бар'єри між батьками й дітьми, призводити до незворотних втрат професійної кваліфікації тощо.

Міграція є складним, суперечливим видом соціальної мобільності. Її можна віднести до територіальної мобільності, але при цьому переміщення в просторі супроводжується змінами всіх характеристик соціального статусу. У загальному системному описі міграція постає невід'ємною частиною глобалізації, яка може бути схарактеризована як розширення, поглиблення та прискорення все-світньої “міжпов'язаності” в усіх сферах сучасного суспільного життя. Суперечності між міграцією та глобалізацією стосуються соціально-психологічної сутності людини: зі збільшенням глобалізованості, уніфікованості суспільно-економічних процесів водночас відбувається посилення соціальної ідентичності людини, прагнення до відчуття “Ми” як гарантії безпеки та стабільності.

Проблема ідентичності загострюється тоді, коли відбувається руйнування старої соціальної структури. Ситуації соціальної напруженості у нестабільному суспільстві можуть руйнувати ідентичність або різко змінювати її, оскільки ідентичність є продуктом взаємодії між “Я” та “іншими”. Особливо помітні зміни ідентичності при потраплянні в нові умови, до яких треба пристосуватися, наприклад, живучи за кордоном, в іншокультурному та іншоетнічному середовищі.

З погляду теорій соціальної мобільності й соціальної стратифікації міграцію можна визначити як горизонтальну та вертикальну мобільність. Соціальне переміщення змінює соціальний статус мігрантів, їхню належність до певної страти, яка своєю чергою описується основними параметрами – дохід, влада, освіта, престиж. Головним стимулювальним чинником у здійсненні міграції переважно є отримання більшої матеріальної винагороди за свою працю, тобто збільшення доходу; інші параметри соціальної стратифікації є другорядними за своїм значенням.

Міжкультурні контакти у міграційних процесах впливають на соціальну ідентичність людини, торкаючись основних сфер самоздійснення особистості – етнокультурної належності, сімейного оточення, професійного середовища. Криза ідентичності в кожній із цих сфер може бути чинником, який спонукає людину до прийняття рішення щодо міграції. Криза ідентичності виявляється як

невідповідність між прагненням до самореалізації в певній сфері та неможливістю досягти бажаного в регіоні чи країні проживання.

Контрольні запитання

- ✓ Які психологічні проблеми пов'язані з глобалізацією сучасного світу? Чому міграційні процеси можна вважати чинником глобалізації?
- ✓ Співвідношення понять “громадянин нації” та “глобальний громадянин”. Поняття трансміграції.
- ✓ Міграція і суперечлива сутність мультикультуралізму.
- ✓ Міграція і психологічні проблеми соціальної ідентифікації особистості.
- ✓ Міграція як міжкультурна взаємодія. Психологічні показники культурної варіабельності.
- ✓ Маргінальність як перебування мігрантів на межі двох культур.
- ✓ Толерантність у міжетнічній взаємодії мігрантів і представників суспільства, що приймає.
- ✓ Психологічні проблеми іммігрантів у країні перебування.
- ✓ Специфіка міграції як виду соціальної мобільності.
- ✓ Соціально-психологічні наслідки міграції.

Рекомендована література

Баньковская С. П. Парк Роберт Эзра / С. П. Баньковская // Современная западная социология : словарь / сост. Ю. Н. Давыдов, А. Ф. Филиппов. – М. : Политиздат, 1990. – С. 256–257.

Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру / С. Бенхабиб / [пер. с англ. ; под ред. В. И. Иноземцева]. – М. : Логос, 2003. – 350 с.

Блинова М. С. Социология миграции: история становления и перспективы развития : учеб. пособие / М. С. Блинова. – М. : Книжный дом “Университет”, 2009. – 192 с.

Васютинський В. О. Механізми колективного самовизначення спільноти: пошук специфічного змісту / В. О. Васютинський // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: психологічні науки. – Чернігів, 2008. – Вип. 59. – Т. 1. – С. 51–54.

Вебер М. Основные понятия стратификации / Макс Вебер // Социс. – 1994. – № 5. – С. 147–156.

Вевёрка М. Формирование различий / М. Вевёрка // Социс. – 2005. – №8. – С. 20–21.

Гідденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Ентоні Гідденс ; [пер. з англ. Н. П. Поліщук]. – К. : Альтпрес, 2004. – 100 с. – (Сучасна гуманітарна бібліотека).

Головаха Е. И. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании / Е. И. Головаха, Н. В. Панина // Социологический журнал. – 2006. – № 3–4. – С. 17–24.

Данилюк І. Культура і психологія: точки взаємозв'язку / І. Данилюк // Соціальна психологія. – 2006. – № 6 (20). – С. 60–67.

Дмитриев А. В. Этнические группы трудящихся-мигрантов и принимающее общество: взаимодействие, напряженность, конфликты / А. В. Дмитриев, Г. А. Пядухов // Социс. – 2006. – № 9. – С. 86–94.

Євтух В. Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції / В. Б. Євтух. – К. : Стило, 2000. – 236 с.

Жадан І. Толерантність у системі ставлень суб'єкта політичної активності / І. Жадан, Н. Шовкопляс // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / за ред. С. Д. Максименка, В. Т. Циби, Ю. Ж. Шайгородського та ін. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 450–458.

Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура : [пер. с англ.] / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 424 с.

Кравченко А. И. Социология : учеб. для вузов / А. И. Кравченко. – [4-е изд.] – М. : Академический проект, 2002. – 508 с. – (Gaudeamus).

Кремень В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метододисциплінарного дослідження) / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : Т-во “Знання” України, 2013. – 415 с.

Максименко С. Д. Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості / С. Д. Максименко, В. В. Клименко, А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. – 152 с.

Малиновська О. А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями : монографія / О. А. Малиновська. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 236 с.

Мацумото Д. Психологія и культура / Дэвид Мацумото. – СПб. : Питер, 2003. – 603 с. – (Серия “Мастера психологии”).

Мейжис Л. Індивідуалізм чи колективізм? / Л. Мейжис, Л. Почебут // Соціальна психологія. – 2006. – № 6 (20). – С. 47–59.

Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія етнічних спільностей і груп. Від перших наукових розвідок до сучасних напрямів досліджень / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2006. – № 4 (18). – С. 38–57.

Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. – К. : Либідь, 2006. – 560 с.

Орбан-Лембрик Л. Е. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2008. – № 4 (30). – С. 73–85.

Основи соціальної психології : навч. посіб. / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології ; за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.

Павленко В. М. Етнопсихологія : навч. посіб. / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К. : Сфера, 1999. – 408 с.

Панина Н. В. О применении шкалы социальной дистанции в исследованиях национальной толерантности в Украине / Н. В. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 21–43.

Панина Н. В. Проблемы национальной толерантности в Украине / Н. В. Панина // Украинский вестник агентства “Postfactum”. – 1993. – № 4. – С. 13–16.

Петров В. Н. Этнические мигранты и полиэтничная принимающая среда: проблемы толерантности / В. Н. Петров // Социологические исследования. – 2003. – № 7. – С. 84–91.

Пилинський Я. Міграція – толерантність – мультикультуралізм / Ярослав Пилинський // Міграція і толерантність в Україні : зб. статей / [заг. ред. Ярослава Пилинського]. – К. : Стило, 2007. – С. 164–174.

Поппер К. Открытое общество и его враги // Т. 1: Чары Платона / Карл Поппер. – М. : Феникс, 1992. – 448 с.

Почебут Л. Г. Психология социальных общностей: толпа, социум, этнос / Л. Г. Почебут. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2002. – 312 с.

Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2012. – 256 с.

Сартр Ж.-П. Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Жан-Поль Сартр. – М. : Республика, 2000. – 640 с.

Слюсаревський М. М. “Ми” і “Я” в сучасному світі. Вибрані твори / М. М. Слюсаревський. – К. : Міленіум, 2009. – 340 с.

Сорокин П. А. Социальная стратификация и социальная мобильность / П. А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин.

– М. : Политиздат, 1992. – С. 302–373. – (Серия “Мыслители XX столетия”).

Социальная психология в современном обществе : учеб. пособие для вузов / Т. Л. Алавидзе, Г. М. Андреева, Е. В. Антонюк и др. ; под. ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 335 с.

Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : учеб. для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2008. – 368 с.

Федотова Н. Н. Мультикультурализм и политика развития / Н. Н. Федотова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – Т. IX. – № 3 (36). – С. 75–92.

Фридман Т. Плоский мир. Краткая история XXI века / Томас Фридман. – М. : АСТ : АСТ Москва : Хранитель, 2006. – 608 с.

Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию : пер. с англ. / Фрэнсис Фукуяма. – М. : АСТ : Ермак, 2004. – 730 с. – (Philosophy).

Шибутани Т. Социальная психология / Тамотсу Шибутани : [пер. с англ. В. Б. Ольшанского]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 544 с.

Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Г. Г. Шпет // Психология социального бытия / Г. Г. Шпет. – М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1996. – С. 261–372.

Bauman Z. The Individualized Society / Z. Bauman. – Cambridge, UK ; Malden, MA : Polity Press, 2001. – 272 p.

Billson J. M. No owner of soil: The concept of marginality revisited on its sixtieth birthday / J. M. Billson // International review of modern sociology. – New Delhi, 1988. – Vol. 18. – № 2. – P. 182–204.

Hofstede G. Cultures and organizations: software of the mind / Hofstede Geert, Hofstede Gert Jan, Minkov Michael. – 3rd ed.– New York : McGraw Hills, 2010. – 576 p.

Stephan W. G. Intergroup relations / Walter G. Stephan, Cooke W. Stephan. – Boulder, CO : Westview Press, 1996. – 223 p.

Розділ 4

ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МІГРАНТІВ

- Загальні уявлення різних наукових шкіл про особистісну та соціальну ідентичність
- Роль етнокультурної ідентичності в детермінації міграційної поведінки

Загальні уявлення різних наукових шкіл про особистісну та соціальну ідентичність

Аналіз проблеми міжкультурної взаємодії під час здійснення міграційних переміщень дає підстави стверджувати, що будь-які міжкультурні “стикання” зачіпають ідентичність соціального суб’єкта. Це стосується рівною мірою як особистості, так і соціальних груп, до яких належать сім’я, професійні спільноти, етнічні утворення. Конфліктна сутність ідентичності, котру в науковій літературі часто означають як *кризу ідентичності*, є важливим чинником міграційних переміщень: спонукаючи до прийняття рішення щодо міграції, вона виступає незмінною складовою міграційної системи. З позицій системного підходу ідентичність постає як система, що має структуру, взаємозв’язки між компонентами, функції, прояви, динаміку тощо.

Системний аналіз і поняттєвий апарат опису ідентичності мігрантів. Окреслення змісту та структури по-

няття “ідентичність” ґрунтується на багатих наукових традиціях різних галузей знання щодо визначення сутності феномена людини, розуміння її самотності та унікальної природи. Філософське тлумачення становлення та розвитку особистості знаходимо, зокрема, в працях М. М. Бахтіна, В. С. Біблера, М. Гайдеггера, Г. Гегеля, І. Канта, О. Ф. Лосева, М. К. Мамардашвілі, Л. Феєрбаха, Й. Фіхте, А. Шопенгауера. У роботах антропологічного напрямку сутність людини розглядали М. Бубер, Л. Леві-Брюль, М. Мід, Ж.-П. Сартр, П. Теяр де Шарден, М. Шелер.

Соціологи визначають ідентичність як комплекс ролей, соціальних статусів, що організовані відповідно до вимог соціальної системи. Спроба відповісти на запитання “Хто Я?” формує у свідомості суб’єкта систему його самоідентичностей, або ідентифікаційну матрицю (С. Московічі). Саме в соціології активно досліджувалася тема особистісної і соціальної ідентичності, а також проблеми впливу соціального середовища на механізми ідентифікації (праці Е. Гідденса, І. Гоффмана, І. С. Кона, Т. Парсонса, В. О. Ядова та ін.).

У психології ідентичність найчастіше розглядають як суттєвий психічний феномен, що взагалі уможливує існування особистості, характеризується динамічною постійністю та зазнає трансформацій упродовж життя індивіда. Проблему ідентичності на психологічному рівні розробляли А. Адлер, М. Борневасер, Дж. Бюджентал, Л. С. Виготський, К. Горні, В. Джеймс, Е. Еріксон, Дж. Мід, С. Московічі, Г. Теджфел, Дж. Тернер, З. Фройд, К. Г. Юнг та багато інших відомих авторів.

Усебічний опис ідентичності як системи (рис. 1) доцільно застосовувати для аналізу ідентичності мігрантів на всіх етапах планування та реалізації міграційних переміщень.

Важливим для вивчення трансформації ідентичності у процесі міжкультурної взаємодії мігрантів є положення про те, що різноманітні соціальні впливи, зокрема членство в певних соціальних групах або належність до певних соціальних категорій, розглядаються як частина індивідуальної Я-концепції. Традиції аналізу сутності ідентичності простежуються в річищі психоаналізу, символічного інтеракціонізму, когнітивної психології.

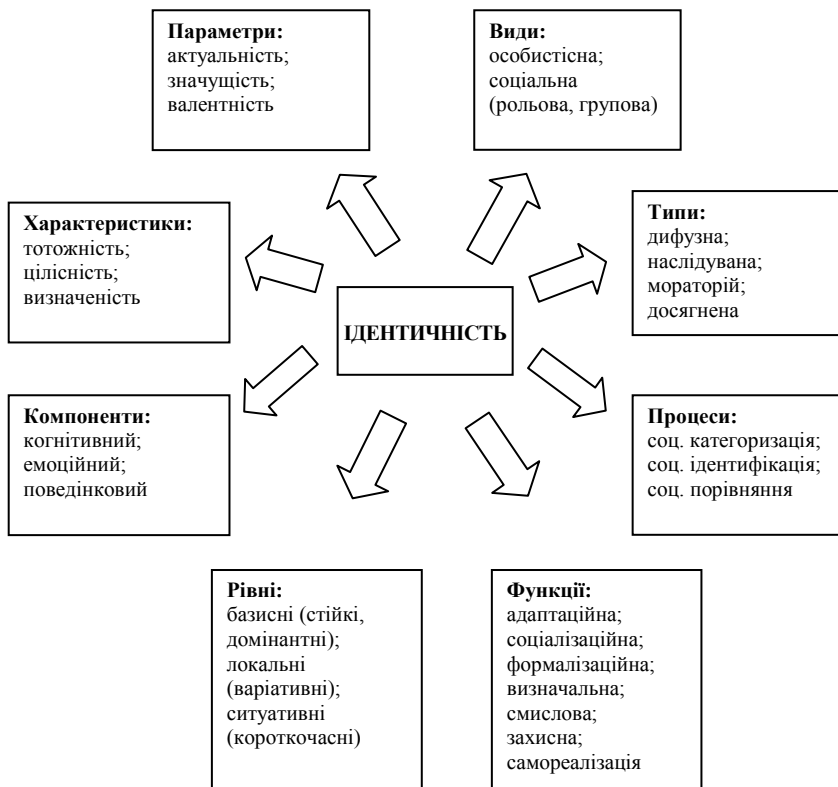

Рис. 1. Основні складові системи ідентичності

У працях психоаналітичного напрямку (А. Адлер, З. Фройд, Е. Фромм, К. Горні, К. Г. Юнг) звертається увага на необхідність взаємодії внутрішнього “Я” і суспільства, у процесі якої набувається цілісність і психічна стабільність “Я”. Тобто акцент робиться на індивідуальному світі людини, на необхідності його захисту та вдосконалення. Особливий інтерес у цьому плані викликають праці *Е. Еріксона*, який визначив ідентичність як внутрішню “безперервність самопереживання індивіда”, “внутрішню рівність із собою”, як найважливішу характеристику цілісності особистості, як інтег-

рацію людиною своєї тотожності з певними соціальними групами. Основна проблема, яку розглядає Еріксон саме стосовно ідентичності мігрантів, – це аналіз ідентичності як цілісності. “Психічне здоров’я людей, що відірвані від своїх домівок, роботи, країни і вимушені емігрувати, неодноразово ставало предметом спеціального інтересу дослідників, – пише вчений. – Оскільки я був іммігрантом, можу почати з визнання свого роду щоденної патології”³².

Види ідентичності. Ідентичність розглядають як складний інтегративний феномен на трьох рівнях існування та наукового опису людини: 1) *індивідному*: людина як певна відносна незмінність того чи іншого фізичного вигляду, темпераменту, задатків, якій властиве певне минуле і спрямованість у майбутнє; 2) *особистісному (персональному)*: ідентичність як власна неповторність людини, унікальність життєвого досвіду, що надають людині можливості для певної тотожності самій собі; 3) *соціальному*: ідентичність відображає внутрішню узгодженість із соціальними, груповими стандартами, нормами, цінностями; вона допомагає соціальній категоризації, тобто здійснює поділ світу на подібних і неподібних до себе. Останній аспект і є, власне, соціальною ідентичністю.

Основними видами ідентичності традиційно вважають *особистісну* та *соціальну*. Підтвердження цього поділу знаходимо у працях представників символічного інтеракціонізму, які доводять існування принципів *соціальності* та *індивідуальності*. Тобто, з одного боку, суспільство визначає ідентичність людини, задаючи норми та закони її життя, а з іншого – індивід створює власне оточення у виборі мети, цінностей, потреб.

Виокремлення видів ідентичності також спирається на теорію *А. Ватермана*, який описував формування ідентичності як серію взаємопов’язаних виборів, за допомогою яких людина стверджує свої особисті цілі, цінності, переконання. Учений розрі-

³² *Еріксон Э.* Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон : [пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – М. : Прогресс, 1996. – С. 217.

зняє два аспекти ідентичності: *процесуальний* та *змістовий*. У рамках процесуальності розглядаються засоби засвоєння людиною життєвих цінностей, цілей, переконань, які входять у структуру її ідентичності. У змістовому аспекті Ватерман виділяє носіїв змісту, які впливають на формування ідентичності: професію, міру оволодіння та використання соціально-функціональних ролей.

Типи ідентичності. Внутрішня “розбалансованість”, відсутність суб’єктивного відчуття тотожності й безперервності, ускладнення віднесеності себе до певної соціальної групи – ці вади, притаманні багатьом людям, часто слугують поштовхом до пошуку нових шляхів самореалізації, зокрема до міграції за межі своєї країни. З цього погляду на особливу увагу заслуговує типологія ідентичності, запропонована американським психологом *Дж. Марсія*. Він розглядав ідентичність як структуру “Его”, як внутрішню динамічну організацію здібностей, переконань та індивідуальної історії, що проявляється через вирішення проблем, пов’язаних із кризою. Типи ідентичності вчений виокремлює відповідно до загального рівня її сформованості:

– *дифузна ідентичність*: люди не мають чітко сформованих цілей, цінностей і не прагнуть їх мати;

– *наслідувана (передвизначена) ідентичність*: розвивається не в результаті самостійного пошуку та вибору, а через ідентифікацію з іншими людьми або групами людей;

– *мораторій*: перебуваючи у стані кризи ідентичності, людина намагається її подолати;

– *досягнена (зріла) ідентичність*: на підставі досвіду та наслідків кризи людина формує певну сукупність особистісно значущих цілей, цінностей і переконань.

Ця класифікація ґрунтується на двох основних критеріях – наявності чи відсутності тривалого терміну прийняття рішення, коли людина активно вивчає та зважає різні варіанти рішення (тобто кризи), та наявності чи відсутності відповідальних рішень у найважливіших сферах життєдіяльності.

В основі виникнення міграційної готовності лежить криза ідентичності як усвідомлення невідповідності між наявними потребами та можливістю їх задоволення у регіоні проживання; при

цьому поняття “криза ідентичності” відображає внутрішнє прагнення, готовність до активних дій заради покращення ситуації.

Дж. Марсія розглядає два шляхи становлення ідентичності: для наслідуваної ідентичності – поступове усвідомлення деяких відомостей про себе (ім'я, статеві належність, етнічна належність, громадянство тощо); для досягнутої ідентичності – самостійний вибір і прийняття рішень у кризовій ситуації. За Е. Еріксоном, зріла ідентичність – це наявність у людини чіткого самовизначення, самостійного і відповідального вибору цілей, цінностей і переконань, яких вона дотримується в житті. Слід сказати, що криза ідентичності на певному етапі життєвого шляху торкається обмеженого числа життєвих сфер. Тобто йдеться про зміну “ідентифікаційної матриці”, загальної конфігурації системи ідентичності мігрантів за умов зміненого соціального контексту, де кожний вид ідентичності може бути залучений до трансформації різною мірою.

Ця думка простежується в працях *Г. Брейкуелл*, у яких підкреслюється положення про динамічність, здатність до перетворення як актуального змісту ідентичності, так і її структурної організації відповідно до зміни соціального контексту. Ще одним важливим моментом є положення Г. Брейкуелл про трансформацію ідентичності, тобто переструктурування компонентів ідентичності залежно від ситуації; при цьому відбувається зміна актуальності та значущості окремих елементів.

Отже, в аналізі кризи ідентичності потенційних мігрантів як суттєвого чинника формування їхньої міграційної поведінки та трансформації ідентичності в іншокультурному середовищі обов'язково треба враховувати динамічність системи ідентичності, наявність її часового виміру, її здатність до перетворення та нерівнозначність, вибірковість впливу зовнішнього культурного контексту на різні види ідентичності.

На особливу увагу заслуговують рольові соціальні ідентичності. Їх визначають через аналіз відносин “Я” – “інші”, тобто йдеться про ідентифікацію “Я” як певного типу особистості. Рольові ідентичності охоплюють професійні відносини і, відповідно, професійні ролі (вчитель, лікар, продавець), сімейні стосунки (мати, батько, подружжя), близькі взаємини (дружба, кохання). До цієї категорії можна віднести й групові ідентичності, якщо групу

визначати як мережу міжособистісних стосунків (наприклад, родина або первинна професійна група).

Процеси ідентифікації. Результати досліджень міжгрупової взаємодії (Т. Адорно, Дж. Доллард, Р. Берковітц, М. Шеріф, Д. Кембелл) викликали необхідність більш детального аналізу соціальної ідентичності, пов'язаної із членством у певних групах. Завдяки належності до різних соціальних груп індивіди набувають соціальну ідентичність, що визначає їхню позицію в соціумі, їхні особливості бачення себе й суспільства. Людина починає сприймати себе як члена певної групи, тобто ідентифікує себе зі своєю групою (“Ми”, або інгрупа (in group)) і відрізняє від інших груп (“Вони”, або аутгрупа (out group)). Чим більш вираженою є інгрупова ідентичність, тим сильніша диференціація інгрупи від аутгруп.

У світовій соціальній психології вважається загальноприйнятною категоріальна мережа британських дослідників *Г. Теджфела* і *Дж. Тернера*, яка розрізняє процеси *категоризації* (на “Ми” і “Вони”), *соціальної ідентифікації* та *соціальної диференціації*. Учені висувають психологічний принцип, згідно з яким диференціація (оцінкове порівняння) груп нерозривно пов'язана з іншим когнітивним процесом – груповою ідентифікацією (усвідомленням належності до групи).

Фактично ті ж процеси категоризації, соціальної ідентифікації та соціальної диференціації розглядає *Б. Ф. Поршнев*. “Будь-яке протиставлення поєднує, будь-яке поєднання протиставляє, міра протиставлення є мірою поєднання”, – зазначає він³³. Проте позиції Поршнева і британських дослідників не можна вважати повністю тотожними. Російський учений наполягає на первинності “Вони” щодо “Ми”, тобто на первинності міжгрупової диференціації. На відміну від нього *Г. Теджфел* усі когнітивні процеси розміщує у вигляді ланцюга, в якому ідентифікація передує диференціації. Назагал можна погодитися з думкою *Т. Г. Стефаненко* про те, що обидва процеси в реальності невіддільні один від одного, і залежно

³³ *Поршнев Б. Ф.* Социальная психология и история / *Б. Ф. Поршнев.* – Изд. 2-е, доп. и испр. – М. : Наука, 1979. – С. 14.

від обставин один із них може бути більш визначеним, більш усвідомленим, ніж інший³⁴.

Акцент у концепції соціальної ідентичності Г. Теджфела зроблено на чотирьох взаємопов'язаних процесах: *соціальна категоризація; соціальна ідентифікація; соціальне порівняння; міжгрупова дискримінація*. На його думку, соціальна ідентифікація пов'язана із знанням індивіда про належність до певної соціальної групи та з емоційною і ціннісною значущістю цієї належності.

Отже, узагальнюючи погляди різних учених, можна виокремити три основні процеси, що забезпечують становлення соціальної ідентичності:

- соціальну категоризацію;
- соціальну ідентифікацію;
- соціальне порівняння.

Соціальна та особистісна ідентичності перебувають на двох полюсах умовного континуума чинників, які визначають поведінку індивіда в соціумі. На одному полюсі поведінка детермінується індивідуальними характеристиками людей та міжособистісними стосунками, на другому перебувають відносини, цілком зумовлені членством індивідів у різних соціальних групах або належністю до різних соціальних категорій.

Особистісна ідентичність відображає міжособистісну поведінку, що характеризується диференціацією між індивідом та іншими (“Я” – “Вони”); соціальна ідентичність пов'язана з міжгруповими відносинами, тобто характеризується диференціацією між групами (“Ми” – “Вони”). Обидва типи ідентичності актуалізуються залежно від оцінки індивідом соціальної ситуації. Цей вибір, як підкреслює Г. Теджфел, пов'язаний з потребою у позитивній самооцінці: якщо ця потреба не задовольняється у міжперсональних стосунках, індивід прагне бути залученим до соціальної групи з вищим статусом, яка оцінюється більш позитивно порівняно з аутгрупами.

Для цього індивід має такі стратегії:

- *створення соціальних змін* (з метою покращити групу);

³⁴ Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2008. – С. 109.

– *соціальна креативність* (з метою пошуку більш прийнятних параметрів порівняння між інгрупою та аутгрупою – на користь першої);

– *ініціація соціальної мобільності* (з метою дистанціювання від групи).

Ці положення є дуже значущими для розгляду психологічних проблем міграції. По-перше, слід наголосити на наявності потреби в позитивній самооцінці через групову належність. Ідеться про оцінювання мігрантами своєї етнічної належності, професійної праці, її змісту, умов та оплати, про оцінювання своїх можливостей якісно виконувати сімейні обов'язки, задовольняючи різноманітні потреби родини. По-друге, з-поміж цих стратегій мігранти обирають саме стратегію соціальної мобільності, тобто змінюють соціальне оточення, намагаючись увійти до групи з вищим статусом (з погляду теорії соціальної стратифікації мова в даному разі переважно йде про збільшення доходу). Також можна говорити про застосування стратегії соціальної креативності, тобто зміни критеріїв порівняння між групами. Різні стратегії можуть торкатися різних видів соціальної ідентичності трудових мігрантів. Наприклад, за кордоном трудовий мігрант з України змінює місце роботи і, відповідно, професію. Якщо його соціальний статус на батьківщині був вищий, то застосовуватиметься стратегія соціальної креативності (“хай удома була більш кваліфікована робота, але вона низько оплачувалася, за ці гроші було складно утримувати родину”), тобто підставою для самоповаги стають інші критерії.

У теорії самокатегоризації *Дж. Тернера* соціальна ідентичність має деперсоналізоване значення, тобто особистість сприймається не як унікальна істота, а як типовий представник тієї чи іншої соціальної категорії. Це “*Ми*”-ідентичність, яка виникає не на підставі реальних міжособистісних стосунків, а на підставі членства в групі: тож індивід визначає, описує та оцінює себе в загальних термінах.

Особистісну та соціальну ідентичності розглядають як різні рівні самокатегоризації та описують із застосуванням різного набору когнітивних категорій для самовизначення. У соціальній ідентичності обрані категорії підкреслюють схожість індивіда з іншими людьми, що входять до певної соціальної категорії на протигагу

зовсім “іншим”; особистісна ідентичність визначає “Я” в термінах індивідуальних відмінностей.

Потрібно зауважити важливу закономірність: коли особистість стає членом групи та набуває певної групової ідентичності, то умовні межі між індивідом та іншими членами інгрупи розмиваються та згладжуються; що ж до умовних меж між інгрупою та аутгрупою, то вони, навпаки, окреслюються більш чітко. Завдяки цьому особистість на емоційному рівні починає розділяти зі своєю групою успіхи, поразки, образи тощо, тобто групове життя стає частиною особистості.

Отже, що більшою мірою виявляється соціальна ідентичність, то менше сприймаються відмінності між особистістю та іншими членами групи і тим більш деперсоналізованою є особистість. Деперсоналізація пов’язана з *аутостереотипізацією*, коли індивід починає сприймати себе як взаємопов’язаного з групою, а не як унікальну особистість, що відрізняється від інших.

Можна припустити, що незріла ідентичність, невизначеність життєвих цінностей у мігрантів істотно заважають виявові їхнього “Я” та можуть призводити до екзистенційних проблем – аж до втрати сенсу життя. Зазвичай використовуються шаблонні, стереотипні способи реагування (“плисти за течією”, робити як всі, як прийнято, як треба), що забезпечує почуття внутрішньої безпеки.

Можна виокремити три базові елементи, що лежать в основі процесів соціальної самокатегоризації та соціальної ідентичності:

- *існування категорії, інтерналізованої індивідом* (ім’я або назва);
- *ідентифікація з цією категорією* (на когнітивному, емоційному та поведінковому рівні),
- *соціальне порівняння* (базоване на прагненні до позитивної оцінки своєї групи).

Підкреслимо деякі важливі закономірності, визначені *К. В. Коростеліною* у дослідженні міжгрупової взаємодії представників двох культур. Авторка, посилаючись на велику кількість вітчизняних та зарубіжних досліджень, зауважує, що ступінь сформованості групової ідентичності визначається на підставі трьох чинників: 1) оцінка відмінностей усередині групи є суттєво меншою, ніж оцінка відмінностей між двома групами (ефект гомогенності внутрішньої групи); 2) ступінь домінування міжгрупового

чи міжособистісного контакту (соціальна ідентичність стає більш вираженою у міжгруповому контакті, тобто в ситуації протиставлення – “Ми” проти “Них”); 3) змагання між групами за ресурси, визнання, статус (ситуація змагання сприяє консолідації групової ідентичності).

Посилення соціальної ідентичності мігрантів слід очікувати в ситуації реальної міжгрупової взаємодії, коли відносини між групами є конкурентними. Наприклад, представники титульного населення висловлюють обурення тим, що іммігранти в їхній країні займають робочі місця або обмежують доступ до певного виду ресурсів. У більш спокійній ситуації актуальною у міжгруповій взаємодії стає особистісна ідентичність.

Отже, особистісна ідентичність відображає міжособистісну поведінку, що характеризується диференціацією між індивідом та іншими людьми (“Я” – “Вони”); соціальна ідентичність пов’язана з міжгруповими відносинами, тобто характеризується диференціацією між соціальними групами або соціальними категоріями (“Ми” – “Вони”). Що сильніша соціальна ідентичність, то менше сприймаються відмінності між особистістю та іншими членами групи і тим більш деперсоналізованою стає особистість.

Функції соціальної ідентичності. Розглядаючи соціальну ідентичність як систему, опишемо її основні функції, на які вказують різні автори. У теорії соціальної самокатегоризації наголошується, що головним мотивом ідентифікації з групою є прагнення до позитивної ідентичності та високої самооцінки, тобто можна виокремити функцію *підтримання самоповаги*. Однак у соціально-психологічних дослідженнях є дані про те, що сильна ідентифікація з певною соціальною групою може призводити до почуття персональної неадекватності. Ця суперечність – між прагненням бути залученим до групи та водночас відрізнятися від групи, бути індивідуальністю – розкривається багатьма вченими. Наприклад, у теорії оптимальних відмінностей *М. Бревера* підкреслюється, що ці дві потреби особистості є компонентами гомеостатичної моделі, яка описує постійний пошук індивідом балансу між диференціацією від групи та належністю до неї. Автор вважає, що в особистості, котра відчуває відторгнення від групової взаємодії, виникає потреба шукати іншу групу та, відповідно, іншу соціальну

ідентичність, яка б забезпечила почуття захищеності. Більш розгорнутий перелік функцій соціальної ідентичності наведений у дослідженні Кей До та Енн Рід: *саморозуміння, позитивне міжособистісне порівняння; колективна самоповага; групова кооперація; міжгрупове порівняння та змагання; соціальна взаємодія; романтична залученість.*

У дослідженні В. О. Ядова виокремлюються такі функції соціальної ідентичності: *підпорядкованість індивіда соціальній групі; груповий захист; підстава для самооцінювання та оцінювання інших; залученість до системи групових взаємин; групова інтеграція.*

Г. Келман, аналізуючи прогрес інтеграції з групою, розрізняє *емоційну інтеграцію* (почуття спільної ідентичності з іншими людьми) та *інструментальну інтеграцію* (очікування, що за допомогою членства в групі можливо задовольнити базові потреби та інтереси). Крім того, автор вважає, що орієнтація особистості на групу може бути трьох видів (або рівнів): *орієнтація на групові правила і норми* (прийняття групових норм); *рольова орієнтація* (участь у групових соціальних ролях); *ціннісна орієнтація* (прийняття групових цінностей).

К. В. Коростеліна дійшла висновку, що реальна соціальна ідентичність має виконувати п'ять основних функцій для членів групи: *забезпечення самоповаги, соціального статусу, персональної безпеки, гарантування соціального захисту, можливості особистісного зростання.*

Узагальнюючи різні підходи, можна назвати найважливіші функції соціальної ідентичності, які є важливими для психологічного дослідження міграційних процесів: 1) *адаптаційна* (до соціуму, соціальної групи); 2) *соціалізаційна* (ідентифікація розглядається як механізм соціалізації); 3) *формалізаційна* (оформлення компонентів самосвідомості, згуртування компонентів "Я", набуття ними системності та цілісності); 4) *визначальна* (виявлення загального вектора, спрямованості життєвих перспектив, життєвих цілей, цінностей, власного статусу); 5) *сміслова* (осягнення екзистенційних смислів та сутності свого життя і свого майбутнього); 6) *захисна* (підтримання самоповаги); 7) *функція самореалізації*. Отже, ставлення особистості до себе, оточення, світу в цілому тісно пов'язане зі змістом ідентичності.

Структура соціальної ідентичності. У дуже складній структурі соціальної ідентичності можна виокремити її компоненти, рівні, характеристики та параметри.

Компоненти ідентичності. В основі механізму ідентифікації лежать три основні компоненти: *когнітивний, емоційний та поведінковий*. Соціальна ідентичність пов'язана із знанням (когнітивний компонент) індивіда про належність до певної соціальної групи та з емоційною і ціннісною значущістю цього членства (емоційний компонент). Крім того, виділяють поведінковий компонент, розуміючи його як реальний механізм не лише усвідомлення, а й прояву себе як члена певної групи, побудови системи відносин і дій у різних ситуаціях взаємодії з іншими групами.

Ці компоненти в дослідженні міграційних процесів мають розглядатися для всіх видів ідентичності – етнічної, професійної, сімейної, ролі. Міграційна поведінка, очевидно, залежить від індивідуальної ієрархії, побудованої на основі оцінки та ціннісної значущості того чи іншого виду соціальної ідентичності для людини за певних соціальних умов. У зв'язку з цим звернімо увагу на позицію *Ю. Л. Качанова* щодо міри усвідомлення особистістю соціальної ідентичності: автор вважає, що лише ті соціальні ідентичності, які інтегруються, “зростаються” з особистісними диспозиціями, тобто набувають особистісного сенсу, здатні виконувати регульовальну функцію у поведінці. Виходячи з цього дослідник пропонує такі види ідентичності: *ситуаційна* (зумовлена суто ситуацією; відсутня інтеграція з особистісними диспозиціями та смислами); *надситуаційна* (детермінується всім соціальним досвідом суб'єкта; інтегрована з особистісними диспозиціями; фіксується значущість соціальних відносин для суб'єкта).

Завдяки системі настановлень та диспозицій особистість має можливість вибірково ставитися до ідентичності, що сприяє інтеграції соціальної ситуації із смисловим ядром особистості. З цього погляду соціальна ідентичність – це усвідомлені й прийняті індивідуальні значення та особистісний смисл позиції людини в соціальному просторі.

Особистість є суб'єктом свого внутрішнього світу ще й у тому сенсі, що вона здатна об'єктивувати свої соціальні ідентичності, вибирати їх, виходити за рамки ситуаційних соціальних ідентич-

ностей. Ці положення дають можливість побудови ієрархії соціальних ідентичностей залежно від їхньої індивідуальної значущості та міри усвідомлення в певному соціальному контексті. Така ієрархія виступає регулювальним механізмом міграційної поведінки на різних етапах її реалізації (наприклад, мігрант приймає рішення, зважуючи дві альтернативи: бути разом з дітьми, виконуючи батьківські обов'язки, або залишити родину заради дітей, заробляючи гроші за кордоном).

Рівні ідентичності. У соціальній ідентичності виділяють три умовні рівні: 1) *базисні* (стрижневі, провідні, найбільш виражені) *ідентичності*, що є найбільш стійкими і домінуючими, вони змінюються, як правило, тільки в умовах значних соціальних трансформацій; 2) *локальні ідентичності* – варіативні, зміни відбуваються достатньо часто; 3) *ситуативні ідентичності* – короткочасні, пов'язані з конкретними ситуаціями та залежать від них. На основі ситуативних ідентичностей можуть вибудовуватися локальні або базисні ідентичності за умови їх усвідомлення та прийняття особистістю.

Усі рівні ідентичності є взаємопов'язаними, а систему ідентичностей розглядають як відкриту, тобто здатну до перетворень на основі нової інформації зовнішнього соціального середовища або уявлень індивіда про себе (наприклад, коли змінюються зміст та актуальність основних потреб – потреби у безпеці, належності до групи, соціальному статусі). Якщо нова ідентичність починає ефективно виконувати необхідні функції, забезпечуючи пристосування до середовища, то колишня ідентичність може бути відкинута.

Характеристики ідентичності. До найважливіших характеристик у структурі ідентичності належать тотожність, цілісність та визначеність, які тісно переплетені між собою, взаємопов'язані, взаємозумовлені, взаємовпливають на формування та виявлення одна одної.

Тотожність розглядають як змістову характеристику ідентичності. У дослідженнях *О. П. Саннікової* вона має назву “конгруентність” та пропонується як один з найважливіших компонентів зрілої ідентичності.

При цьому конгруентність та її антипод – інконгруентність – розглядаються широко, а саме як інтегральні властивості особисто-

сті, що забезпечують або зіставність, відповідність, або незіставність, невідповідність внутрішнього психологічного змісту особистості тому, що нею пропонується. На думку дослідниці, якщо особистість свідомо тяжіє до конгруентності, тобто прагне стати насамперед цілісною особистістю, в єдності своїх переживань, когніцій, мотивацій поведінки, то це і є успішний вибір шляху, що надійно забезпечує досягнення власної ідентичності.

У понятті “конгруентність” відображаються баланс, гармонійність, узгодженість між прагненнями людини та її реальним становищем. Це критерій того, що особистість досягає в конкретних результатах життєдіяльності, самореалізації, що підтверджує правильність обраного шляху, обраної стратегії життя; це відповідність цілей, учинків і результатів, яка супроводжується емоційною задоволеністю. О. П. Саннікова співвідносить уявлення про конгруентність із компонентами ідентичності:

- емоційний компонент виявляється у відповідності власних емоційних переживань та їх вербальних чи невербальних проявів;
- когнітивний компонент відображає відповідність між розумінням сутності явища і пред’явленням відомостей про нього;
- поведінковий компонент виявляється у відповідності настановлень, переконань особистості та її вчинків.

При розгляді міграційної готовності ці положення є важливими, оскільки саме порушення тотожності або конгруентності (невідповідність між прагненнями людини та реальними можливостями самореалізації в регіоні проживання) є проявом кризи ідентичності та поштовхом до виникнення міграційних настановлень.

Цілісність (інтегративність, локалізованість) – така *формальна* характеристика простежується в запропонованому Л. Б. Шнейдер визначенні самого поняття “ідентичність”: “...інтегративний феномен, складна психічна реальність, що охоплює різні рівні свідомості, індивідуальні і колективні, онтогенетичні й соціогенетичні, етнічні та статеворольові аспекти”³⁵.

³⁵ Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М. : Московский психолого-социальный ин-т, 2007. – С. 4.

Переживання особистістю ідентичності – це переживання цілісності свого буття, реалізованості власної Я-концепції. Цілісність, локалізованість – одна з ключових властивостей ідентичності, яку підкреслюють її дослідники починаючи від Е. Еріксона. Можна припустити, що на іншому полюсі можуть розглядатися розщепленість, дифузність, фрагментарність суб'єктивного світу людини. Саме опозиція “дифузність–локалізованість” слугує формальною характеристикою ідентичності–неідентичності. Ця характеристика тісно пов'язана з типологією ідентичності, де можна спостерігати “збільшення” цілісності від дифузної до зрілої позитивної ідентичності.

Визначеність – наявність єдиного стрижня, вектора життя, чіткої злагодженої системи цілей і цінностей (*динамічна, процесуальна* характеристика). Становлення цілісної особистості – це шлях поступової інтеграції, пов'язування спочатку відокремлених переживань, інтеріоризованого досвіду, окремих суб'єктивних надбань (знань, почуттів, оцінок тощо) в цілісну систему суб'єктивності. Цей шлях ніколи не буває лінійним, це завжди непростий пошук тотожності, єдності, постійного зіставлення особистісних проявів з вимогами реального буття. Стійкість переживання гармонії між “Я” і реальним буттям протягом тривалого часу є показником цілісності, збалансованості, конгруентності особистості. Тобто в якості індикатора динамічної характеристики ідентичності можна розглядати стійкість–нестійкість ідентичності, що узгоджується з поглядами Л. С. Виготського, Е. Еріксона, Г. С. Костюка, Ж. Лакана, З. Фрейда. Нестійкість ідентичності визначається розбалансованістю, змінністю, коливанням “Я”, а стійкість – чіткістю, окресленістю, протяжністю в часі, визначеністю, конгруентністю особистості.

Криза ідентичності, яка детермінує, оформлює, організує міграційну готовність особистості, неминуче торкається всіх характеристик ідентичності. Через здійснення міграційного переміщення людина намагається набути більш цілісну, збалансовану, узгоджену систему ідентичності, визначити сенс свого життєвого шляху, побачити власне майбутнє, яке поки що існує у мріях.

Параметри ідентичності. Ідентичність характеризується низкою параметрів, серед яких називають актуальність, значущість (виразність), валентність.

Актуальність тієї чи тієї ідентифікаційної категорії визначається через відносну прийнятність певної категорії, її відповідність соціальному контекстові. Тому цей параметр можна вважати *ситуативною* характеристикою, тобто актуальність ідентичності може змінюватися залежно від ситуації, в якій вона з'являється. Актуальність соціальної ідентичності визначається міжгруповим або категоріальним контекстом. Ідентичність стає актуальною тільки в процесі міжгрупового порівняння з аутгрупою або певною категорією. При цьому основна характеристика групи або категорії детермінує актуальність комплементарної ідентичності (наприклад, якщо людина спілкується з представниками іншої етнічної групи, для неї підвищується актуальність етнічної ідентичності).

Під *значущістю* (або *виразністю*) розуміють відносну важливість певної соціальної категорії для людини, що визначається суб'єктивно. Значущість ідентичності характеризує її базове, стрижневе положення в системі ідентичностей і не залежить від ситуації міжгрупової взаємодії, тому проявляється в більшості ситуацій.

Поняття *валентності* ідентичності бере свій початок у працях *К. Левіна*. Валентність має знак, тобто вона може бути позитивною або негативною. У дослідженнях *Н. Хутнік* проаналізоване співвідношення валентності та значущості ідентичності. На її думку, якщо певна ідентичність індивіда має високий рівень значущості та водночас позитивну валентність, то з великою ймовірністю можна стверджувати, що й рівень самоідентифікації зі своєю групою в індивіда буде високий. Усі респонденти, які вважають актуальною і значущою для себе певну категорію ідентифікації, виявляють її позитивну валентність. Наприклад, якщо для мігранта з України актуальною і значущою є його етнічна належність, то можна очікувати й позитивної його самоідентифікації з українською культурою.

Динаміка системи соціальної ідентичності. Система ідентичності, як і будь-яка система, розвивається протягом життя людини разом зі змінами соціального контексту. Еволюція ідентичності – це неперервна діалектична взаємодія особистісної та соціальної ідентичності, що забезпечує зв'язок між її елементами. Розвиток ідентичності відбувається через процеси: а) *асиміляції–акомодації* (під асиміляцією в даному разі розуміють засвоєння но-

вих структурних компонентів ідентичності, під акомодациєю – пристосування структури до цих компонентів, переструктурування; б) *оцінювання*, тобто визначення значення і цінності змісту ідентичності. Ці процеси взаємопов'язані: оцінювання може впливати на добір змісту асиміляції та на форму акомодациї.

Трансформація ідентичності має місце тоді, коли людина потрапляє в нові соціальні умови. Так, у зв'язку з міграційними переміщеннями уявлення особистості про себе, про світ, про своє становище у світі перебудовуються і, як наслідок, з'являється нова ієрархія соціальних ідентичностей. Виникнення, розвиток та зникнення будь-якої ідентичності ведуть до перебудови всієї системи ідентичностей особистості. Це може торкатися короточасних, ситуативних, а також базових, провідних соціальних ідентичностей.

Процес розвитку нової ідентичності має декілька форм. На думку *К. Б. Коростеліної*, нова ідентичність може:

- 1) замінити цілий комплекс короточасних, ситуативних ідентичностей, суттєво не змінюючи базисні ідентичності;
- 2) змінити взаємозв'язки всередині ядра стрижневих ідентичностей, при цьому гармонійно вписуючись в їхню систему;
- 3) суперечити деяким базисним ідентичностям, при цьому може виникнути конфлікт усередині системи;
- 4) видозмінити ієрархію, значущість базисних ідентичностей, не змінюючи принципово взаємозв'язки всередині системи³⁶.

У певні моменти життя та чи та ідентичність займає домінуюче, провідне положення, її цінності й змістове наповнення зумовлюють спосіб поведінки людини.

До чинників, які визначають провідне положення тієї чи іншої ідентичності, належать: 1) наявність більшості людей, що складають певну групу. Наприклад, для мігранта, який перебуває в іншій країні, провідною буде етнічна ідентичність; 2) негативне ставлення з боку інших людей до інгрупи людини: така ситуація впливає на підвищення групової солідарності й згуртованості та викликає негативну поведінку стосовно аутгрупи. Наприклад, коли

³⁶ *Коростелина К. Б.* Структура и динамика системы идентичности : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.05 / Карина Валентиновна Коростелина. – Симферополь, 2003. – С. 79.

мігрант почує негативну інформацію про представників свого етносу та почне активно захищати цінності своєї групи, етнічна ідентичність стає провідною; 3) зміни в цілях та цінностях особистості: якщо певний вид діяльності стає для людини провідним, то ідентичність, пов'язана з цією діяльністю, теж стає провідною. Наприклад, якщо професійні цілі є значущими для особистості, то й професійна ідентичність теж виходить на перший план. Або коли забезпечення потреб сім'ї набуває для людини найбільшого значення, то провідною стає сімейна ідентичність.

Описані явища супроводжуються перебудовою всієї системи ідентичностей. Зміни будуть незначними, якщо провідною стає одна з базисних ідентичностей. Але асиметрія буде суттєвою, а для відновлення балансу знадобиться достатньо тривалий час, якщо провідну роль почне виконувати одна із ситуативних, короткочасних ідентичностей. У мігрантів, які разом зі зміною країни кардинально змінюють усі основні параметри соціокультурного оточення, трансформація системи ідентичності, імовірно, буде значною. Причиною є зміни в системі цінностей і цілей людини.

Процес переоцінки та добору ідентичностей відбувається протягом усього життя, набуваючи особливої значущості в періоди складних соціальних змін. Люди починають усвідомлювати неефективність старих переконань, норм і цінностей, водночас нові цінності ще не сформовані, що викликає почуття розгубленості та невизначеності.

Отже, досліджуючи динаміку ідентичності мігрантів в іншопрокультурному середовищі, треба враховувати таке. Якщо в результаті зміни соціального оточення на перший план виходить і стає провідною раніше не актуалізована ідентичність, то відбувається перебудова всередині всієї системи ідентичностей. Якщо на передній план виходить одна з базових ідентичностей, зміни в системі менш істотні, тому що зв'язки всередині базисних ідентичностей більш стабільні й сильні. Якщо ж провідною стає одна з короткочасних ідентичностей, асиметрія буде значною і знадобляться час і значна перебудова в системі ідентичностей, аби вона досягла стану стійкої рівноваги.

Криза ідентичності. Поняття “криза ідентичності” потребує спеціального аналізу в контексті проблеми трансформації

ідентичності мігрантів в іншокультурному оточенні. Процес ідентифікації особистості може відбуватися повно і гармонійно з явно вираженими позитивними ефектами ототожнення, а може перебігати складно і дискомфортно, особливо якщо особистість перебуває у трансформаційних чи життєво невизначених ситуаціях (на нашу думку, це цілком стосується мігрантів).

Утрата ідентичності тягне за собою ціннісну деструкцію, неузгодженість цінностей або їх цілковиту втрату – аномію, що особливо небезпечно в масштабах нації, суспільства, оскільки такий стан є ґрунтом і соціальних деструкцій. Як підкреслює В. Хёсле, “хто хоче зрозуміти сучасний світ, навряд чи досягне своєї мети, не зрозумівши логіки кризи ідентичності”³⁷.

Під кризою ідентичності слід розуміти періодично повторюване протягом життя гостре, обмежене в часі суб'єктивне переживання неможливості реалізації життєвих цілей, завдань, планів. Такі переживання блокують можливості й ресурси особистості, позбавляють її на деякий час здатності протистояти ситуації, яка склалася, що призводить до втрати контролю над нею, над своїми емоціями, поведінкою та діяльністю. Іншими словами, *криза ідентичності – це нелінійний нерівномірний розвиток переживання цілісності буття, втілення своєї самості, реалізованості власної Я-концепції.*

Ідентичність є гомеостатичною системою, що прагне до збалансованої узгодженості соціальних та особистісних аспектів. Якщо збільшується прояв особистісних компонентів, це підсилює індивідуалізованість життєвих практик, але водночас може призвести до конфліктів із соціальними інституціями; з іншого боку, стійке превалювання соціального полюсу й критичне зменшення індивідуальної ідентичності може спричинити кризу особистості, пов'язану із втратою самості.

Варіанти подолання кризи ідентичності описуються як *конструктивні (гармонійні)* та *деструктивні (дисгармонійні)*. Як правило, у визначенні поняття “криза” підкреслюють такі моменти: неузгодженість між реальною та ідеальною ідентичністю; конфлікт

³⁷ Хёсле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хёсле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112.

між сформованою конфігурацією елементів ідентичності та відповідним способом “вписування” себе в навколишній світ; невідповідність поведінки нормативним вимогам соціального середовища; руйнування можливості цілісного сприйняття суб’єктом себе як автототожної особистості; втрата біографії.

У психології життєвого шляху, яка виникла у радянській психологічній науці в річищі подієво-біографічного підходу, розглядається поняття “події життєвого шляху”, тобто моменти поворотного, зламного, кризового етапу, на якому особистість приймає важливі рішення на тривалий час (Б. Г. Ананьєв, Л. Ф. Бурлачук, Ф. Ю. Василюк, С. Л. Рубінштейн, Л. В. Сохань). Такі моменти позначаються різними дослідниками як “кризи” (Е. Еріксон, Дж. Марсія), “критичні ситуації”, “складні життєві ситуації” (Л. І. Анциферова), “біографічні події” (О. О. Кронік).

У період трансформаційних змін сучасна особистість опиняється в ситуації, що провокує виникнення кризи ідентичності. Це проявляється в негативній автономії, відсутності життєвих планів, розмитості системи цінностей, дезінтеграції, невизначеності, безпорадності (Л. Ф. Бурлачук, П. П. Горностай, Л. Е. Орбан-Лембрик, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко).

Ф. Ю. Василюк наголошує на тому, що криза ідентичності – це початок становлення справжнього авторства у визначенні та реалізації своїх поглядів на життя, тому що особистість стає відповідальною за власну суб’єктність через відособлення від образу “Я” в очах найближчого оточення, через подолання професійно-позиційних та політичних детермінацій поколінь. Цей період, який має назву кризового або конфліктного, визначається як переживання втрати попередніх цінностей, уявлень, інтересів і пов’язані з цим розчарування. Проте криза має не лише негативні, а й позитивні наслідки. Вона часто веде до індивідуального і культурного оновлення, особистісного зростання та прогресу в розвитку. Криза ідентичності сприяє подоланню стагнації особистості: життя набуває змісту, визначаються цінності тощо. З іншого боку кризові події викликають негативні емоції, переживання, сприяють розвитку патологічних психосоматичних станів, невротичних розладів, стереотипізації поведінки, формуванню неадекватних психологічних захистів, зменшують ефективність професійної діяльності.

Криза ідентичності співвідноситься та аналізується в єдності з внутрішньоособистісним конфліктом, який вважається індикатором наявності кризового стану. Проблематика внутрішньоособистісної конфліктності розглядається у класичних працях психоаналітичного та гуманістичного напрямів А. Адлера, К. Левіна, А. Маслоу, К. Роджерса, В. Франкла, З. Фрейда, Е. Фромма, К. Г. Юнга, які наголошували на наявності екзистенційних суперечностей, фрустрації базових потреб людини – у розвитку, досягненні, повазі, визнанні, схваленні, почутті власної гідності, контролі над соціальною ситуацією, самоактуалізації.

На значущість сенсу життя для людини звертав увагу В. Франкл, який підкреслював, що саме відсутність цього сенсу викликає в людини екзистенційний вакуум. Через розлад “духовного ядра” особистості, в якому мають бути локалізовані головні цінності існування, виникають внутрішньоособистісні конфлікти. Вони проявляються у так званих ноогенних неврозах – у розладі внутрішньої структури особистості.

Серед радянських учених, що зробили вагомий внесок у вивчення цієї проблеми, слід назвати О. М. Леонтєва, О. Р. Лурію, В. С. Мерліна, В. М. Мясіщева, С. Л. Рубінштейна. Зокрема, О. М. Леонтєв довів, що людина – навіть якщо вона має чітко визначений провідний мотив та головну мету в житті – не живе лише одним мотивом: її поведінка завжди *полімотивована*. Внутрішньоособистісний конфлікт породжується суперечливою, конкурентною взаємодією різноманітних мотивів особистості.

Узагальнюючи, виділимо низку положень, що стосуються внутрішньоособистісного конфлікту.

По-перше, внутрішньоособистісний конфлікт можна вважати індикатором наявності в індивіда кризи ідентичності як неузгодженості між бажаним та реальним.

По-друге, серед негативних наслідків внутрішньоособистісного конфлікту розрізняють такі: психологічна дезорганізація особистості, зниження активності та ефективності діяльності; підвищена тривожність; залежність людини від інших людей та обставин; загальна депресія; стресові стани; фрустрація основних потреб; почуття власної неповноцінності, нікчемності; розлад життєвих цінностей; утрата сенсу життя. Неможливість конструктив-

ного виходу із кризи супроводжується виникненням хворобливих переживань невдачі, незадоволених потреб, недосягнених цілей.

По-третє, будь-який конфлікт, у тому числі внутрішньоособистісний, може вирішуватися конструктивно та мати позитивний ефект. Наприклад, конфлікти мобілізують ресурси особистості для подолання бар'єрів її розвитку, сприяють її адаптації та самореалізації у складних умовах, підвищенню стресостійкості тощо.

Роль етнокультурної ідентичності в детермінації міграційної поведінки

У контексті проблеми етнічної ідентифікації мігрантів поняття “етнічний”, “етнонаціональний”, “етносоціальний”, “етнокультурний” є певною мірою взаємопереплетеними. Тому слід спиратися на самовизначення людини як усвідомлення її належності до певної етнічної групи, своєрідне “Ми-почуття”.

Етнічні групи відіграють важливу роль у становленні та розвитку особистості, в історичному прогресі загалом. Під етнічною групою розуміємо стійку спільноту людей, що склалася історично на певній території і якій властиві відносно стабільні особливості мови, усвідомлення єдності й відмінності від інших утворень (самосвідомість етносу), відмінні від інших груп характеристики (спосіб життєдіяльності, традиції, норми, правила і звичаї, побут, матеріальна і духовна культура, метод господарсько-екологічної діяльності, внутрішня формальна організація тощо).

Етнічні групи займають важливе місце серед багатьох соціальних категорій – верств, професій, соціальних ролей, релігійних конфесій, політичних уподобань тощо. “Було б перебільшенням вважати, що в житті людини питання, пов’язані з належністю до етнічної спільноти, є центральними, – зазначає Т. Г. Стефаненко. – Для більшості людей важливішими виявляються проблеми повсякденного життя – робота, зарплата, виховання дітей, проведення вільного часу. Але не слід ігнорувати і психологічні проблеми, пов’язані з груповим членством. У житті людини – і цілої спільно-

ти – можливі ситуації, коли відповідь на просте запитання “Хто Я?” (“Хто Ми?”) стає суттєвою проблемою”³⁸.

Етнічна ідентичність – це передусім результат когнітивно-емоційного процесу *усвідомлення* себе представником етносу, певна міра *ототожнення* себе з ним і *відокремлення* від інших етносів. Таке розуміння запропонував Г. Г. Шпет. Г. У. Солдатова вказує на таку особливість етнічної ідентичності, як *міфологічність*, оскільки “її головна опора – ідея або міф про спільну культуру, походження, історію”³⁹.

У структурі етнічної ідентичності, як і в структурі інших видів ідентичності, виокремлюють *когнітивний* компонент (знання, уявлення про особливості власної групи і усвідомлення себе її членом на основі етнодиференціальних ознак), *емоційний* (оцінювання властивостей власної групи, ставлення до членства в ній, значущість цього членства) та *поведінковий* компоненти, розуміючи останній як реальний механізм не тільки усвідомлення, а й виявлення себе членом певної етнічної групи, побудови системи відносин і дій у різних етноконтактних ситуаціях.

Г. У. Солдатова зауважує, що “гідність, гордість, образи, страхи є найважливішими критеріями міжетнічного порівняння. Ці почуття спираються на глибокі емоційні зв’язки з етнічною спільнотою і моральний обов’язок стосовно неї, що формуються у процесі соціалізації індивіда”⁴⁰.

Ставлення до власної етнічної спільноти проявляється в *етнічних атитюдах*. Позитивні атитюди виражають задоволеність членством в етнічній спільноті, бажання належати до неї, гордість за досягнення свого народу. Негативні атитюди передбачають заперечення власної етнічної ідентичності, почуття приниженості, перевагу інших груп як референтних. На думку Г. У. Солдатової, наявність афективного компонента приводить до поляризації етнічної ідентичності: на одному полюсі – етноцентризм, етнодоміну-

³⁸ Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2008. – С.114.

³⁹ Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – С. 49.

⁴⁰ Там само.

вання, етнофанатизм, націоналізм, на другому – етнонегативізм, етнотелімінація, етнотелілізм.

За даними К. Лібкінд, до структури етнічної ідентичності належать такі компоненти: 1) самоідентифікація або самокатегоризація особистістю себе як члена етнічної групи; 2) відчуття належності до етнічної групи та зв'язку з нею; 3) позитивне або негативне ставлення до даної етнічної групи; 4) відчуття спільності атитюдів, цінностей, етнічних традицій та практик (мови, поведінки, обрядів тощо).

Оскільки мігранти стикаються з іншою культурою, іншими правилами, нормами, цінностями, звичаями, з іншим етносом, необхідним є науковий аналіз *міжетнічних відносин, міжетнічного сприйняття, міжетнічного оцінювання*.

На усвідомлення людьми своєї етнічної належності значною мірою впливає середовище – поліетнічне або моноетнічне. Ситуація міжетнічного спілкування надає індивідові більше можливостей для набуття знань про особливості своєї та інших етнічних груп, сприяє розвитку міжетнічного розуміння, формуванню комунікативних навичок. Відсутність досвіду міжетнічного спілкування зумовлює, з одного боку, меншу схильність до таких контактів, а з іншого – менший інтерес до власної етнічності. Це дає підстави припустити, по-перше, збільшення значущості етнічної ідентичності у мігрантів, котрі перебувають у культурному середовищі, яке суттєво відрізняється від культури країни походження; по-друге, за таких умов міра трансформації етнічної ідентичності буде вищою. Крім того, дослідники вказують на те, що етнічна ідентичність чіткіше усвідомлюється, а знання про відмінності між групами раніше набуваються залежно від того, до якої групи належить людина – групи більшості чи групи меншості. Представники титульного етносу країни перебування мігрантів рідше визнають, що між культурами існують відмінності в нормах, цінностях і стереотипах поведінки, оскільки спілкуються переважно всередині своєї групи, і навіть їхні контакти з національними меншинами відбуваються в умовах домінування культури більшості.

Належить також зазначити, що навіть якщо члени групи меншості мають знання про відмінності між двома народами і культурами, то це не означає, що вони віддаватимуть перевагу власній групі. Стратегії підтримання соціальної ідентичності поширюються

і на етнічну ідентичність. Найбільш природним для людини є прагнення зберегти або відновити позитивну етнічну ідентичність, яка дає почуття психологічної безпеки і стабільності. Для цього використовується *стратегія соціальної творчості* (Г. Теджфел, Дж. Тернер). Вона може мати різні форми, пов'язані з переглядом критеріїв порівняння. Спробу в такий спосіб зберегти позитивну етнічну ідентичність можна виявити у змісті автостереотипів груп, що зазнали поразки в міжгрупових змаганнях. Відомо, що групи з нижчим статусом мають тенденцію характеризувати себе як гуманніших і більш доброзичливих. Наприклад, у дослідженні Т. Г. Стефаненко кінця 1980-х років російські студенти сприймали представників власної етнічної спільноти як гостинних, дружелюбних, добрих, чуйних. А американці в їхньому уявленні є діловими, заповзятливими, працелюбними, сумлінними, тобто мають ті якості, що сприяють досягненню успіху в бізнесі, але в Росії традиційно займають низькі місця в ієрархії особистісних рис.

Стратегія соціальної творчості виявляється також у відновленні суб'єктивного благополуччя через вибір для порівняння ще менш успішних або ще слабших груп. Наприклад, українці за кордоном схильні порівнювати своє становище (умови життя, рівень заробітної плати, соціальний та професійний статус тощо) не з відповідними показниками представників титульної нації, а з іншими мігрантськими меншинами.

За негативного міжгрупового порівняння члени груп меншості можуть обрати й іншу стратегію – прийняти правильну самоідентифікацію разом із негативною оцінкою групи. У цьому разі формується негативна етнічна ідентичність, яка може супроводжуватися почуттям меншовартості, приниженості та навіть сорому за представників свого етносу. Цей тип етнічної ідентичності є несприятливим для міжгрупових відносин, оскільки супроводжується загостреним сприйняттям дискримінації та збільшенням суб'єктивної культурної дистанції з групою більшості. Він також є негативним для особистісного зростання індивідів.

Але, приймаючи негативну ідентичність, людина може по-різному реагувати на негативні судження про свій етнос, а тому й про саму себе. У такому разі в неї є можливість уникнути почуття меншовартості та зберегти належну самооцінку. Вона може відносити негативні судження до інших членів своєї групи, але не до се-

бе, встановлюючи психологічний кордон між групою і собою. Це доводить перевагу індивідуалізованих стратегій життєвого шляху, тобто підкреслення особистісних здібностей, наполегливості в досягненні мети.

Отже, етнічна ідентичність людини, яка потрапила в інше соціокультурне середовище, має тенденцію змінюватися, трансформуватися. За негативного міжгрупового порівняння індивід може обрати стратегію *індивідуальної мобільності*, яка полягає у спробі змінити групу. Саме ця стратегія притаманна мігрантам, котрі, порівнюючи умови самореалізації у своїй та іншій країні, приймають рішення про переїзд.

Проте слід зауважити, що негативне сприйняття власної великої групи є досить складною проблемою, оскільки, наприклад, стать, расу, етнос традиційно вважають групами з низьким або нульовим рівнем міжгрупової мобільності. Етнічність є спадковою властивістю, що об'єктивно не підлягає вибору. Однак у наш час лише деякі дослідники дотримуються такої крайньої точки зору, визначаючи етнічну належність як кривну. Більшість учених стверджують, що етнічність є скоріше властивістю, яка приписується суспільством, ніж такою, що успадковується, і розглядають етнос як поєднувальну ланку між двома типами груп: тими, належність до яких практично неможливо змінити, і тими, які людина обирає самостійно. У процесі соціалізації та інкультурації суспільство “приписує” дитину до певного етносу. В результаті у більшості людей проблеми вибору не виникає, але чимало осіб (члени груп етнічних меншин, діти від міжетнічних шлюбів), до яких належать і мігранти, що змінюють етнічне середовище, проходять через “постійний внутрішній референдум” (Т. Г. Стефаненко) на лояльність до тієї чи тієї спільноти. У цих людей у процесі етнічної ідентифікації, крім критерію “приписування”, велику роль відіграє критерій внутрішнього вибору, тобто те, ким вони себе усвідомлюють. Г. Г. Шпет підкреслював, що належність людини до народу визначається не біологічною спадковістю, а свідомим прилученням до його культурних цінностей.

Запропоновані Т. Г. Стефаненко стратегії – *ідентифікація зі своєю групою* (підтримання позитивної або прийняття негативної етнічної ідентичності) та *ідентифікація з домінантною групою* (змінена ідентичність унаслідок вільного вибору) – відповідають

полюсам континуума ідентичностей, який можна вибудувати на основі лінійної біполярної моделі (рис. 2). Ця модель є досить наочною і дає змогу виокремити основні варіанти трансформації етнічної ідентичності мігрантів в іншокультурному середовищі.

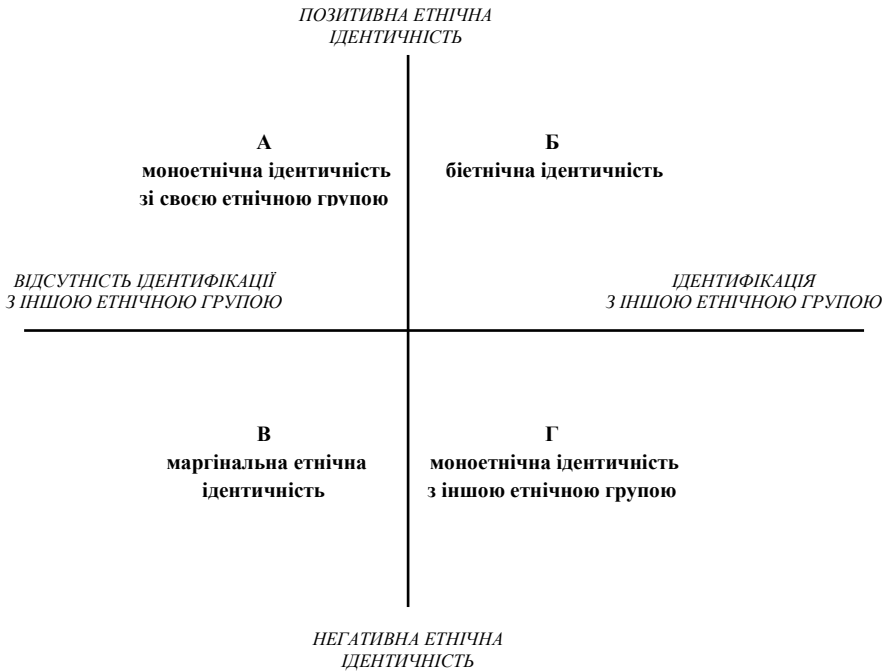

Рис. 2. Модель двох вимірів етнічної ідентичності

Модель охоплює чотири типи етнічної ідентичності, за яких зв'язки з двома групами можуть існувати відносно незалежно один від одного: А – моноетнічна ідентичність зі своєю етнічною групою; Б – біетнічна ідентичність; В – маргінальна етнічна ідентичність; Г – моноетнічна ідентичність з іншою етнічною групою.

Для більшості індивідів характерна *моноетнічна ідентичність, що збігається з офіційною етноналежністю*. Як і інші варіанти ідентичності, вона проявляється в різних рівнях інтенсивності, тобто може виступати базовою, локальною або ситуативною. За сприятливих соціально-історичних умов позитивна етнічна іденти-

чність супроводжується патріотизмом, гордістю за досягнення свого народу та його великих представників, адекватно високою самооцінкою, почуттям власної гідності тощо. Формування етнічної ідентичності за типом норми (позитивна етнічна ідентичність) передбачає співвідношення в структурі ідентичності позитивного образу власної етнічної групи та позитивного ціннісного ставлення до інших етнічних груп. Можна припустити й зворотнє співвідношення: негативна етнічна ідентифікація може супроводжуватися інтолерантністю щодо інших етнічних груп.

Отже, ставлення до інших етносів тісно взаємопов'язане зі ставленням до своєї етнічної групи. Тому через виявлення етнічної толерантності можна отримати додаткову інформацію щодо виразності, валентності та актуальності етнічної ідентичності мігрантів.

Моноетнічна ідентичність з іншою етнічною групою (змінена етнічна ідентичність) можлива у випадках, коли в поліетнічному суспільстві інша група оцінюється як така, що має більш високий економічний, соціальний тощо статус. Кінцевим результатом ідентифікації з іншою групою є цілковита асиміляція, тобто прийняття її традицій, цінностей, мовних норм аж до – за умов прийняття індивіда групою – остаточного “розчинення” в ній. Така стратегія є цілком імовірною для українських трудових емігрантів, які працюють у високорозвинутих країнах (наприклад Німеччині); прагнення українських емігрантів до навіть мовної асиміляції відображає стратегію індивідуальної мобільності, бажання інтегруватися в домінуючу групу і таким чином набути позитивної соціальної ідентичності.

Сильна, хоча й різної інтенсивності, ідентифікація з двома групами приводить до формування *біетнічної ідентичності*. Особи з такою ідентичністю мають психологічні особливості обох груп та бікультурну компетентність. Дана стратегія є найбільш вдалою для успішної соціально-психологічної адаптації та збереження психічного здоров'я мігрантів. У поліетнічному суспільстві біетнічна ідентичність найбільш сприятлива для людини, оскільки дає можливість органічно поєднувати різні ракурси сприйняття світу, опановувати багатства ще однієї культури, не втрачаючи цінностей власної.

З цього погляду цікавою є спроба виокремити *етапи особистісного зростання* індивідів, що взаємодіють з представниками

інших культур і дістають соціальну підтримку. Тож у процесі успішної адаптації індивід проходить *три етноцентристські етапи* (заперечення відмінностей; захист від відмінностей на користь власної групи; мінімізація відмінностей) і *три етнорелятивістські етапи* (прийняття відмінностей; адаптація до культурних і групових відмінностей, тобто здатність не тільки визнавати їх, а й діяти відповідним чином; інтеграція, тобто застосування етнорелятивізму до власної ідентичності). Позицію індивіда на найвищому етапі особистісного зростання *М. Беннет* називає *конструктивною маргінальністю*, що відповідає таким поняттям, як людина-посередник між культурами, людина мультикультури. Але, на жаль, найвищого етапу сягає мало хто. Члени груп меншості частіше відчувають себе як “культурні гібриди” – це індивіди з далеко не конструктивною маргінальною етнічною ідентичністю, які балансують між двома культурами, не опановуючи належним чином норми й цінності жодної з них.

На думку багатьох дослідників (Е. У. Данзаєва, О. І. Донцов, Л. М. Дробижева, К. М. Лебедєва, Т. Г. Стефаненко, Г. У. Солдатова, О. І. Шлягіна та ін.), біполярна модель етнічної ідентичності не описує всіх її можливих форм і, відповідно, стратегій збереження індивідом і групою суб’єктивного благополуччя за негативного міжетнічного порівняння. Хоча імпліцитно в цій моделі закладена ще одна форма ідентичності: якщо існують різні рівні усвідомлення своєї належності до однієї або кількох етнічних груп, то можливий і її *нульовий рівень*. Тобто можлива слабка, нечітко виражена етнічна ідентичність або навіть її цілковита відсутність, принаймні на усвідомлюваному рівні. Стаючи стратегією збереження особистісного благополуччя, вона проявляється в запереченні значущості етнічного чинника та етнічної належності як у своєму житті, так і в суспільстві в цілому, зазначає О. І. Шлягіна. Така стратегія дає змогу членам групи меншості зберегти позитивну ідентичність, але ціною очевидних соціальних втрат. По-перше, вона може проявлятися у наданні абсолютної переваги особистісній ідентичності перед етнічною і соціальною в цілому, в усвідомленні себе як унікального індивіда, для котрого начебто не важливо бути членом групи. По-друге, можлива переструктуризація соціальної ідентичності з витісненням із неї етнічної ідентичності як чинника, що викликає занепокоєння (Т. Г. Стефаненко).

Під час формування етнічної ідентичності людина може спиратися на *громадянську ідентичність*. Або зараховувати себе до широких національних спільнот – європейців, громадян світу, тобто декларувати *космополітичну ідентичність*. Однак, як указував Е. Еріксон, витіснення із структури соціальної ідентичності однієї з найважливіших її складових – етнічної ідентичності – загрожує, з одного боку, втратою цілісності Я-образу, а з іншого – втратою зв'язків з будь-якою культурою, що проявляється в почутті “Я – ніхто”, у безіменності, безликості.

Г. У. Солдатова виокремлює *три види трансформації етнічної ідентичності*:

1) етнічна ідентичність може розмиватися, що виражається в невизначеності етнічної належності, в неактуальності етнічності;

2) можлива відмова від власної етнічної групи і пошуки стійкої соціально-психологічної ніші, яку обрано не за етнічним критерієм;

3) етнічна ідентичність може гіперболізуватися і в контексті міжетнічних відносин набувати дискримінаційних форм.

Під трансформацією етнічної ідентичності маються на увазі її зміни відносно позитивної етнічної ідентичності, характерної для більшості людей. Остання являє собою баланс толерантності до своєї та іншої етнічних груп, який виступає умовою як самостійного і стабільного існування етнічної групи, так і мирної міжкультурної взаємодії в поліетнічному світі загалом.

Таким чином, етнічна ідентичність визначається через віднесення людини до певної етнічної спільноти, через психологічне “Ми-почуття”, усвідомлення єдності та відмінності від інших етнічних утворень. У структурі етнічної ідентичності виокремлюють когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти, пов'язані з усвідомленням людиною свого членства в певній етнічній спільноті, ставленням до цього членства та побудовою стратегії поведінки в ситуаціях взаємодії з представниками іншого етнокультурного середовища. Ставлення до своєї етнічної групи є проявом валентності етнічної ідентичності й має полярні форми – від крайнього етноцентризму до відмови від власної етнічності.

Усі основні складові структури етнічної ідентичності мають тенденцію до змінювання залежно від соціального та етнокультур-

ного контексту. Основними чинниками зміни етнічної ідентичності слугують: поліетнічне середовище соціалізації, досвід міжетнічного спілкування, міра відмінності культури країни походження та культурного середовища країни перебування мігранта, належність мігрантів до групи меншості. Для збереження позитивної етнічної ідентичності можливе застосування стратегій індивідуальної мобільності та соціальної креативності, пов'язаних зі зміною критеріїв міжгрупового порівняння. Серед напрямів трансформації етнічної ідентичності мігрантів в іншокультурному середовищі слід назвати моноетнічну ідентичність, біетнічну ідентичність, маргінальну етнічну ідентичність, ідентифікацію з іншою етнічною групою. Також можливим убачається варіант слабкої, майже нульової, етнічної ідентичності, тобто підкреслювання суб'єктивної незначущості етнічної належності або віднесення себе до “космополітів”.

Підсумуємо основні положення розділу.

Соціально-психологічними механізмами міграційної поведінки на різних її етапах є побудова ієрархії в системі соціальної ідентичності особистості залежно від оцінки індивідуальної значущості та міри усвідомлення в певному соціальному контексті. Для “відбору” найбільш “вдалої” ідентичності – стійкої, такої, що відповідає соціальній ситуації, – застосовується механізм конкуренції між різними видами ідентичностей, завдяки чому здійснюється переоцінювання важливого та неважливого, актуального та неактуального; неактуальні ідентичності відходять на другий план, відбувається взаємне посилення або послаблення, зміна співвідношення базисних і ситуативних ідентичностей.

До основних механізмів, які оформлюють соціальну ідентичність мігрантів, належать: *соціальна категоризація* – приписування себе до певної соціальної групи членства або соціальної категорії; *соціальна ідентифікація* – з'ясування та прийняття спільних рис певної групи, завдяки чому окреслюється і набуває змісту феномен “Ми”; *соціальне порівняння*, що дає можливість відмежувати свою групу від “інших”.

Соціально-психологічними механізмами набуття людиною професійної та сімейної рольової ідентичності є процеси *ідентифікації-відчуження*, тобто ототожнення себе з певною соціальною групою, набуття відповідних ролей і статусів – або ж суб'єктивне

відторгнення соціальної групи. Коли людина визначає себе, вона здійснює ідентифікацію–відчуження з метою категоризації та самокатегоризації. Порушення балансу між ідентифікацією–відчуженням є механізмом виникнення *кризи ідентичності* особистості.

Ідентичність мігрантів потрібно розглядати як інтегративну систему, яка здатна трансформуватися під впливом як зовнішніх соціокультурних умов, так і внутрішньої особистісної активності. Криза ідентичності мігрантів є механізмом самозмінювань, трансформації ідентичності, спричинює її структурні зміни. Варіанти виходу із кризи ідентичності бувають *конструктивні* (гармонійні) та *деструктивні* (дисгармонійні). З одного боку, ця криза сприяє подоланню застою в розвитку особистості, надає можливості переоцінити цінності та змінити ситуацію, з іншого – призводить до відсутності життєвих планів, розмитості системи цінностей, викликає почуття безпорадності тощо.

Контрольні запитання

- √ Дайте характеристику філософського, соціологічного та психологічного підходів до розуміння ідентичності.
- √ У чому полягає відмінність між особистісною та соціальною ідентичністю?
- √ Сутність психоаналітичного підходу до особистісної ідентичності.
- √ Е. Еріксон: розуміння природи ідентичності.
- √ Статуси ідентичності за Дж. Марсія.
- √ Яким чином можна схарактеризувати ідентичність з погляду символічного інтеракціонізму?
- √ Як ви розумієте поняття “рольова соціальна ідентичність”?
- √ Роль і значення досліджень із міжгрупової взаємодії у розумінні соціальної ідентичності.
- √ У чому полягає сутність теорії соціальної ідентифікації Г. Теджфела?
- √ Теорія самокатегоризації Дж. Тернера.
- √ Дайте визначення основних компонентів структури ідентичності: тотожності, визначеності, цілісності.

- ✓ За яких умов відбувається трансформація системи соціальної ідентичності?
- ✓ Який зміст має поняття “криза ідентичності” в різних наукових підходах?
- ✓ Співвідношення внутрішньоособистісного конфлікту і кризи ідентичності.
- ✓ Назвіть та схарактеризуйте основні варіанти ймовірної трансформації етнічної ідентичності мігрантів в іншокультурному середовищі.

Рекомендована література

Агеев В. С. Психология межгрупповых отношений / В. С. Агеев. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 144 с.

Агеев В. С. Теория социальной идентичности и ее эмпирические верификации / В. С. Агеев, А. К. Толмасова // Психология самосознания. – Самара : Бахрах-М, 2000. – С. 624–638.

Адлер А. Лекции по аналитической психологии : пер. с англ. / Альфред Адлер. – М. : Рефл-бук ; К. : Ваклер, 1996. – 282 с.

Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : в 2-х т. / Б. Г. Ананьев ; под ред. А. А. Бодалева, Б. Ф. Ломова. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 230 с.; Т. 2. – 287 с.

Антонова И. В. Проблема личностной идентичности / И. В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 41–52.

Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15, № 1. – С. 15–16.

Арутюнян Ю. В. Этносоциология перед вызовами времени / Ю. В. Арутюнян, Л. М. Дробижина // Социс. – 2008. – № 7. – С. 85–95.

Баранова Т. С. Теоретические модели социальной идентификации личности / Т. С. Баранова // Психология самосознания. – Самара : Бахрах-М., 2000. – С. 602–612.

Белинская Е. П. Временные аспекты “Я”-концепции и идентичности / Е. П. Белинская // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 140–147.

Борневассер М. Социальная структура, идентификация и социальный контакт / М. Борневассер // Иностранная психология. – 1993. – Т. 1, № 1. – С. 68–72.

Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций / Л. Ф. Бурлачук, Н. Б. Михайлова // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23, № 1. – С. 5–17.

Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис: типологический анализ критических ситуаций / Ф. Е. Василюк // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 3. – С. 90–101.

Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.

Джеймс М. Личная и половая идентичность / М. Джеймс, Д. Джонгвард // Рожденные выигрывать. Трансакционный анализ с гештальтупражнениями. – М. : Смысл, 1993. – С. 177–209.

Джеймс У. Психология личности. Тексты / У. Джеймс. – М. : Смысл, 1982. – 425 с.

Дробижева Л. М. Российская и этническая идентичность: противостояние или совместимость / Л. М. Дробижева // Россия реформирующаяся / [отв. ред. Л. М. Дробижева] – М. : Ин-т социологии, 2002. – С. 220–221.

Зливков В. Л. Самоідентифікація в педагогічній комунікації / В. Л. Зливков. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2005. – 144 с.

Зубенко А. С. Особистісна ідентичність як філософська проблема і результат світоглядних та соціальних трансформацій / А. С. Зубенко // Науковий вісник. Серія: Філософія / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2004. – Вип. 16. – С. 31–36.

Иванова Н. Л. Структура социальной идентичности: проблема анализа / Н. Л. Иванова // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25, № 1. – С. 52–60.

Идентичность : хрестоматия / сост. Л. Б. Шнейдер. – М. : МОДЭК, 2003. – 272 с. – (Серия “Библиотека психолога”).

Качанов Ю. Л. Проблема ситуационной и трансверсальной идентичности личности как агента социальных отношений / Ю. Л. Качанов // Психология самосознания. – Самара : Бахрах-М, 2000. – С. 613–623.

Кон И. С. Жизненный путь как предмет междисциплинарного исследования / И. С. Кон // Психология личности в трудах отечественных психологов. Хрестоматия. – СПб. : Питер, 2000. – С. 269–279.

Коростелина К. В. Идентичность и толерантность. Методические указания к тренингу “Идентичность и толерантность” / К. В. Коростелина. – Симферополь : ТНУ, 2001. – 44 с.

Кремень В. Україна: ідентичність у добу глобалізації (начерки метадисциплінарного дослідження) / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : Т-во “Знання” України, 2013. – 415 с.

Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2-х т. / А. Н. Леонтьев ; под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко, А. А. Леонтьева, А. В. Петровского. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 1. – 392 с.; Т. 2 – 320 с.

Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі : [в 2 т.]. – К. : Форум, 2002. – Т. 1. Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – 319 с.; Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень. – 355 с.

Малахов В. С. Неудобства с идентичностью / В. С. Малахов // Вопросы философии. – 1998. – № 2. – С. 43–53.

Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили ; сост. и предисл. Ю. П. Сенокосова. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

Московичи С. Машина, творящая богов / Серж Московичи ; [пер. с фр. Т. П. Емельяновой, Г. Г. Дилигенского ; науч. ред. А. И. Донцов]. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1998. – 560 с.

Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія етнічних спільностей і груп. Від перших наукових розвідок до сучасних напрямів досліджень / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2006. – № 4(18). – С. 38–57.

Павленко В. И. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В. И. Павленко // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 135–142.

Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – Изд. 2-е, доп. и испр. – М. : Наука, 1979. – 129 с.

Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека : пер. с англ. / Карл Рэнсом Роджерс ; общ. ред и предисл. Е. И. Исениной. – М. : Прогресс : Универс, 1994. – 480 с.

Санникова О. П. Феноменология личности: Избранные психологические труды / О. П. Санникова. – О. : СМЛ, 2003. – 256 с.

Середницька І. Психологічні особливості осіб з різним рівнем і типом кризи ідентичності / І. Середницька // Наука і освіта. – 2004. – № 6–7. – С. 261–264.

Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М. : Смысл, 1998. – 389 с.

Солдатова Г. У. Социокультурная адаптация и психологическое здоровье вынужденных мигрантов / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова // Психологическая помощь мигрантам в России: исследования и практика / [под ред. Г. У. Солдатовой и др.]. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – С. 14–53.

Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : учеб. для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2008. – 368 с.

Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / Виктор Франкл ; [пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана ; общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева ; вст. ст. Д. А. Леонтьева]. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с. – (Б-ка зарубежной психологии).

Фройд З. Вступ до психоаналізу / Зігмунд Фройд ; пер. з нім. П. Тарашука. – К. : Основи, 1998. – 709 с.

Фромм Э. Иметь или быть? / Эрих Фромм ; пер. с англ. Н. И. Войсунской ; общ. ред. В. И. Добреньева. – 2-е изд., доп. – М. : Прогресс, 1990. – 336 с. – (Б-ка зарубежной психологии).

Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ / Карен Хорни. – М. : Прогресс-Универс, 1993. – 251 с.

Шефер Б. Социальная идентичность и групповое сознание как медиаторы межгруппового поведения / Б. Шефер, Б. Шледер // Иностранная психология. – 1993. – Т. 1. – № 1. – С. 74–84.

Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М. : Моск. психолого-социальный ин-т, 2007. – 128 с.

Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Г. Г. Шпет // Психология социального бытия / Г. Г. Шпет. – М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1996. – С. 261–372.

Эриксон Э. Г. Детство и общество / Эрик Г. Эриксон ; пер. с англ. А. А. Алексеева. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – СПб. : Ленато : АСТ : Фонд “Университетская книга”, 1996. – 592 с.

Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис : пер. с англ. / Эрик Эриксон : [общ. ред. и предисл. А. В. Толстых]. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

Юнг К. Г. Аналитическая психология / Карл Густав Юнг ; пер. и ред. В. В. Зеленского. – СПб. : Палантин, 1994. – 136 с.

Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. – 1995. – № 3–4. – С. 18–21.

Habermas J. Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus / Jurgen Habermas. – Frankfurt : Suhrkamp, 1976. – 345 s.

Hoffman E. Stigma: Notes on the management of spoiled identity / Erving Hoffman. – London : Penguin, 1990. – 173 p.

Tajfel H. Social identity and intergroup relations / Henri Tajfel. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1982. – 528 p.

Розділ 5

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ МІГРАНТІВ В ІНШОКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

- Психологічні основи акультурації мігрантів
- Основні теорії міжкультурної адаптації
- Індивідуальні та групові чинники адаптації
- Характеристика основних стратегій акультурації
- Особистісні характеристики мігрантів та їхній вплив на адаптацію

Психологічні основи акльтурації мігрантів

З моменту прибуття до іншої країни у мігрантів починається процес входження, вживання, влаштування в новому для них суспільстві, який містить організаційні, правові, політичні, культурні, психологічні аспекти. У цьому цілісному процесі можна виділяти окремі види адаптації – політичну, економічну, соціально-організаційну, трудову, етнічну, релігійну, культурну, інформаційну, освітню, психологічну. Для мігрантів необхідні всі види адаптації. Крім того, адаптація буде різною залежно від того, на якому рівні вона здійснюється, якою мірою торкається внутрішньої структури особистості. Етнокультурну адаптацію розглядають як складний багатосторонній процес ознайомлення, звикання і присто-

сування мігрантів до нових умов життя. *Н. М. Лебедева* визначає її як “процес і результат взаємодії етнічних груп як єдиних і цілісних суб’єктів міжгрупової взаємодії та взаємосприймання”⁴¹.

Доцільно чіткіше окреслити межі поняття “соціально-психологічна адаптація”, оскільки його потрактування є досить численними. З огляду на це слід згадати теоретичні та експериментальні дослідження психічної, психологічної та соціально-психологічної адаптації Г. О. Балла, Ф. Б. Березіна, М. С. Корольчука, О. Г. Маклакова, А. А. Налчаджяна; праці з вивчення адаптації в умовах суспільних трансформацій К. О. Абульханової, Л. І. Анциферової, А. В. Брушлинського, Є. І. Головахи, О. А. Донченко, О. М. Лактіонова, В. Ф. Моргуна, Л. Е. Орбан-Лембрик, Н. В. Паніної, Т. М. Титаренко; уявлення про захисні (інтрапсихічні адаптивні) механізми Ф. В. Бассіна, Ф. Б. Березіна, А. А. Налчаджяна та ін.

Практично всі основні психологічні школи зробили свій внесок у дослідження цього феномена. Умовно підходи психологів до проблеми адаптації можна поділити на три напрями: *психоаналітичний* (З. Фройд, Е. Еріксон та ін.), *гуманістичний* (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Оллпорт) та *когнітивний* (Ж. Піаже, Л. Фестінгер).

Найбільш універсальним видається визначення *психологічної адаптації* Ф. Б. Березіним, який розуміє її як процес встановлення оптимальної відповідності особистості та навколишнього середовища в ході здійснення властивої людині діяльності, що дає змогу індивідуумові задовольняти актуальні потреби і реалізовувати пов’язані з ними значущі цілі (при збереженні психічного і фізичного здоров’я), забезпечуючи водночас відповідність психічної діяльності людини, її поведінки вимогам середовища.

Соціальна адаптація розуміється двоїсто. З одного боку – це постійний процес пристосування особистості до наявних суспільних відносин, норм, зразків, традицій суспільства, в якому живе та діє людина; з іншого боку, соціальна адаптація виступає результа-

⁴¹ *Лебедева Н. М.* Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп / *Н. М. Лебедева* // Этническая психология и общество / под ред. *Н. М. Лебедевой*. – М. : Старый сад, 1997. – С. 272.

том такого процесу. Причому обидві сторони (людина і середовище) є активними, і соціальна адаптація постає в єдності цих двох протилежних явищ. Якщо у взаємодії з довкіллям людина стикається з інформацією, яка суперечить її настановленням, виникає стан дискомфорту (когнітивного дисонансу), що своєю чергою мобілізує особистість до пошуку пристосувальних реакцій. Вони можуть бути такими:

- віднайдення особистістю пояснень, які виправдовують наявну суперечність;
- свідомо фільтрація інформації;
- самозміна особистістю власних настановлень.

У процесі адаптації людини до іншого культурного середовища можна виокремити дві протилежні тенденції: *прагнення до консервації, самоізоляції*, що іноді проявляється у формі створення відособлених етнічних утворень, і *прагнення до асиміляції* – аж до втрати національної самоідентичності, розчинення в іншій культурі. Те й інше є порушенням нормальної соціально-психологічної адаптації людини у світі, який змінюється й неперервно ускладнюється.

Входження в інше етнічне середовище, надбання людиною як представником однієї нації культурних форм іншої нації, що відбувається методом взаємодії, розуміють як *процес акультурації*. Л. Е. Орбан-Лембрик вказує на те, що в західних дослідженнях акультурації склалися три основні теоретичні й емпіричні підходи до науково-дослідної роботи в цій галузі:

1) з *урахуванням стресу та його подолання* (підхід, пов'язаний із психологічними моделями стресу, застосовується для вивчення переміщення в іншу культуру та адаптації до неї);

2) з *погляду культурного навчання* (головна увага приділяється соціальній психології міжкультурних контактів і процесам, що пов'язані із засвоєнням культурно-специфічних навичок, необхідних для того, щоб вижити й досягти успіху в новому оточенні);

3) з *точки зору соціальної ідентифікації* (основна увага зосереджується на сприйманні себе та оточення, в тому числі через інформацію про власну та інші групи).

У розрізі першого підходу соціально-психологічна дезадаптованість особистості мігранта виражається передусім у нездатності задоволення власних потреб і домагань. З іншого боку, особистість, що має порушення адаптації або цілковиту дезадаптованість,

не в змозі задовільно йти назустріч тим вимогам і очікуванням, які висувають до неї соціальне середовище і власна соціальна роль, її провідна в даному середовищі професійна або інша мотивована ззовні та зсередини діяльність. Однією з ознак соціально-психологічної дезадаптованості особистості є переживання нею тривалих внутрішніх і зовнішніх конфліктів без віднайдення психічних механізмів і форм поведінки, необхідних для їх розв'язання. *О. А. Донченко* зазначає, що “будь-який процес адаптації починається з виникнення внутрішнього конфлікту – або в суспільстві, або в соціальній групі, або в особистості. Будь-який внутрішній конфлікт – це стан емоційно-когнітивного дисонансу, оскільки будь-яка невідповідність або суперечливість когнітивних елементів свідомості (переконань, думок, соціальних настановлень і т. ін.) призводить до виникнення емоцій”⁴².

Дослідники вказують, що етнічна самосвідомість людини в чужому етнічному оточенні, як правило, перебуває в стані затяжного стресу. Зокрема, *В. І. Кайгер* доводить, що етнічна самосвідомість більшої частини мігрантів потерпає від важкого внутрішнього конфлікту: з одного боку, ці люди гостро усвідомлюють свою етнічну належність, з іншого – значною мірою втратили найважливіші для них критерії етнічної самоідентифікації (мову, культуру, традиції).

Аналізуючи процеси соціально-психологічної адаптації, *Л. Е. Орбан-Лембрик* розглядає соціальне напруження як масовий адаптаційний синдром, який відтворює ступінь фізіологічної, психофізіологічної та соціально-психологічної адаптації (у багатьох випадках і дезадаптації) різних категорій населення до хронічної фрустрації та труднощів. Автор вважає, що можна поставити знак рівності між поняттями “соціальне напруження” і “соціальний стрес” і розглядати соціальну дезадаптацію в контексті вчення про стрес, механізми його виникнення, перебігу і подолання. “Соціальне напруження виникає в силу соціальної дезадаптації: 1) фізіологічної дезадаптації певних прошарків населення до труд-

⁴² *Донченко Е. А.* Социетальная психика / *Е. А. Донченко* ; [НАН України. Ін-т социологии]. – К. : Наукова думка, 1994. – С.158–159.

нощів, тобто неможливість нормально пристосуватися, наприклад, до підвищення цін без зниження рівня життя; 2) психофізіологічної дезадаптації населення, яка виражається у вигляді неусвідомлених масових психічних станів (тривога, агресія, апатія) при пристосуванні населення до труднощів та соціальних змін; 3) соціально-психологічної дезадаптації, яка відтворює усвідомлені конфліктні відношення певних прошарків населення до труднощів і соціальних змін (підвищена політизація, страйки, незадоволення, міграція, еміграція, розгул злочинності тощо)⁴³.

Усі мігранти стикаються з труднощами під час взаємодії з місцевими жителями, чию поведінку вони не можуть передбачити. Дослідники виділяють велику кількість *параметрів*, від яких залежить сприятливість взаємодії представників різних культур і етносів:

- територія, яка може бути спільною або “своєю” лише для однієї з груп;
- тривалість взаємодії (постійна, довготривала, короткочасна);
- мета (спільна діяльність, сумісне проживання, навчання, дозвілля);
- тип залучення до життя суспільства (від участі до спостереження);
- частота і глибина контактів;
- відносна рівність статусу і прав;
- кількісне співвідношення (більшість – меншість);
- явні розпізнавальні ознаки (мова, релігія, раса).

Інтерес до проблем міжкультурної адаптації виник у світовій науці на початку ХХ ст. Довгий час дослідження проводилися лише етнологами, що вивчали акультурацію (Р. Редфілд, Р. Лінтон, М. Герсковіц).

Акультурація – це процес взаємовпливу культур, а також результат цього впливу, що полягає у сприйнятті однією з них (зазвичай менш розвинутою, хоча можливе й протилежне) елементів іншої культури або у виникненні нових культурних явищ. Уперше

⁴³ Орбан-Лембрик Л. Е. Психологічні засади спілкування : монографія / Л. Орбан-Лембрик, Ю. Подгурецький. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – С. 176.

проблему акультурації, або “культурних контактів”, почали вивчати в другій половині XIX ст. англійські етнографи, використовуючи термін “аккультурація” для позначення процесу уподібнення однієї культури іншій або передання елементів однієї культури іншій. Дослідження акультурації в сучасному значенні цього слова розпочались у 20–30-ті роки XX ст. у зв’язку з вивченням впливу “білої” американської культури на індіанців і афроамериканців (М. Вілсон, А. Лессер, Р. Лінтон, Р. Лоун, М. Мід, Л. Спаер, Р. Редфілд, М. Герсковіц). Учені розробили модель дослідження акультурації та визначили цей феномен як сукупність явищ, що виникають унаслідок безпосереднього і тривалого контакту, в якому відбуваються зміни в культурних патернах однієї чи двох груп. Тобто акультурація розглядається як двосторонній процес, що впливає на обидві контактні групи. Також підкреслювалася відмінність акультурації від культурних змін, котрі є лише одним її аспектом, а також від асиміляції – повного поглинання іншою культурою.

Із часом дослідники виокремили *донорську* і *реципієнтну групи* у культурному контакті, а також – поряд із процесом адаптації – процеси *акцептації* та *реакції*. Під донорською групою (від лат. dono – дарую) розуміють культурну групу, яка передає елементи своєї культури; відповідно реципієнтна група (від лат. recipere – сприймати, приймати) приймає, засвоює культуру. При цьому реципієнтна група може повністю “всмоктувати”, “поглинати” іншу культуру – цей процес дістав назву “акцептація” (від лат. accceptatio – ловити, приймати); тоді як “адаптація” (від лат. adaptatio – пристосування) в цій системі понять означає процес взаємного пристосування та узгодження двох культур. У тому ж разі, коли реципієнтна група повністю відкидає, заперечує донорську культуру, говорять про “реакцію” (від лат. reagere – протидіяти).

М. Герсковіц виявив, що реципієнтна культура здійснює відбір елементів культури в “культурному фокусі”, адаптуючи, відторгаючи або синкретизуючи їх. Р. Лінтон довів, що домінантне суспільство шляхом насильства викликає в підпорядкованому суспільстві “прямі культурні зміни”, тоді як непідпорядковані суспільства вільно обирають напрям культурного розвитку. Наприкінці 1930-х років було сформульовано три основні результати акультурації: а) *сприйняття* – засвоєння значної частини іншої культури,

прийняття її цінностей та стереотипів поведінки; б) *адаптація* – об'єднання власних і запозичених елементів у гармонійне ціле або збереження настановлень, що суперечать одні одним та взаємодіють відповідно до тих чи інших обставин; в) *реакція* – виникнення безлічі різних контракультураційних рухів і вихід на перший план психологічних чинників. Таким чином, успішність акультурації пов'язувалась із соціокультурною адаптацією, а її ефективність – безпосередньо зі складовими психічного здоров'я.

Спочатку акультурацію розглядали як феномен суто групового рівня, іншими словами – як зміни в культурі групи. Лише пізніше було введено поняття *психологічної акультурації*, під якою на Заході розуміють зміни у психології окремої людини. У цьому разі маються на увазі трансформації ціннісних орієнтацій, рольової поведінки, соціальних настановлень індивідів, чия група підпадає під дію загальної акультурації.

Від 1950-х років у психологів виник інтерес до міжкультурної адаптації переселенців, що стимулювався масовими міграційними процесами. Зростання міжетнічних і міжнаціональних міграцій, на думку західних спеціалістів, стало серйозним викликом світовій соціальній, економічній і політичній системі. Спочатку дослідження становища іммігрантів в іншокультурному середовищі торкалися передусім виникнення патологічних феноменів (невротичні й психосоматичні розлади, девіантна поведінка, злочинна поведінка тощо), оскільки першими звернули увагу на випадки неадаптованості людини в чужій культурі саме психіатри. Хворобливу тугу за батьківщиною, яку швейцарський лікар *І. Гофер* назвав ностальгією, вони почали вивчати ще в XVII ст. Основна увага в таких дослідженнях приділялася аналізу психологічного благополуччя, психічного і душевного здоров'я мігрантів, а успішність їхнього пристосування визначалася через відчуття згоди, гармонії з найближчим оточенням. Аналіз суто акультураційних змін, розпочатий у подальших дослідженнях, найбільш яскраво відображається у зверненні вчених до поняття "*культурний шок*" (шок переходу, або культурна стомлюваність).

Американський антрополог *Ф. Бок* дає таке визначення культури: "Культура в найширшому сенсі слова – це те, чому ти стаєш чужинцем, коли залишаєш свій дім. Культура містить у собі всі переконання та очікування, які висловлюють і демонструють люди..."

Коли ти у своїй групі, серед людей, з якими маєш спільну культуру, тобі не треба обмірковувати і проектувати власні висловлювання і вчинки, оскільки всі – і ти, і вони – бачите світ у принципі однаково, знаєте, чого чекати один від одного. Коли ж ви перебуваєте в чужому суспільстві, ви відчуваєте труднощі, безпорадність та дезорієнтованість, які можна назвати культурним шоком⁴⁴. Іншими словами, *культурний шок – це конфлікт двох культур на рівні індивідуальної свідомості*.

Багато дослідників намагались уточнити розуміння культурного шоку, підкреслюючи різні сторони перебування в іншій культурі. Для цього використовувались поняття “культурна втома”, “мовний шок”, “рольовий шок” тощо. Ф. Бок описав культурний шок як емоційну реакцію, що виникає внаслідок нездатності зрозуміти, проконтролювати та передбачити поведінку інших людей. Деякі автори пов’язували культурний шок з невизначеністю норм та очікувань і, тому, зі складністю контролю над ситуацією та її прогнозування. У зв’язку з цим виникають тривожність, апатія, доки не сформулюються нові когнітивні конструкти для розуміння іншої культури і вироблення відповідних моделей поведінки.

Саме поняття “культурний шок” було введено американським антропологом *К. Обергом*, котрий виокремив шість аспектів такого шоку:

- 1) напруження, до якого призводять зусилля, потрібні для досягнення необхідної психологічної адаптації;
- 2) почуття втрати (друзів, статусу, професії, майна, батьківщини);
- 3) почуття відторженості (неприйняття представниками нової культури) або відторгнення (неприйняття нової культури);
- 4) збій у рольовій структурі (ролях, очікуваннях), плутанина в цінностях, почуттях і самоідентифікації;
- 5) почуття тривоги, навіть відрази й обурення внаслідок усвідомлення культурних відмінностей;
- 6) почуття меншовартості через нездатність долати труднощі в новому середовищі.

⁴⁴ Цит. за: *Ионин Л. Г. Социология культуры / Л. Г. Ионин. – М. : Логос, 1996. – С. 17.*

К. Оберг зауважує, що кожна культура має велику кількість символів соціального оточення, вербальних і невербальних способів спілкування, за допомогою яких ми орієнтуємось і діємо в ситуаціях повсякденного життя. Наш душевний світ вельми залежить від цих символів, багато з яких ми навіть не усвідомлюємо. І коли вся ця система вільної орієнтації у світі раптом стає неадекватною в умовах нової культури, людина відчуває глибоке нервово потрясіння.

На думку А. Фернхема і С. Бочнера, основою гіпотези культурного шоку виступає те, що досвід нової культури є неприємним або шоківим почасти тому, що він несподіваний, а почасти тому, що він може призвести до негативної оцінки власної культури.

Частіше за все культурний шок має негативні наслідки, проте слід звернути увагу і на його позитивний бік для тих індивідів, кого початковий дискомфорт привів до прийняття нових цінностей, моделей поведінки і став важливим для саморозвитку та особистісного зростання. Виходячи з цього канадський психолог Дж. Беррі запропонував поняття "*стрес акультурації*": на думку вченого, слово "шок" асоціюється лише з негативним досвідом, а в результаті міжкультурного контакту можливим є й позитивний досвід – оцінювання проблем та їх подолання. Тому вельми доцільно розглядати культурний шок як початковий етап, як частину нормального процесу адаптації до іншого культурного середовища і як прояв прагнення до гармонізації, стабілізації, узгодженості з новими вимогами.

Г. У. Солдатова зазначає, що більшість дослідників культурного шоку намагалися з'ясувати труднощі, з якими стикаються мігранти, і їхні типові реакції на ті чи ті ситуації. Менше уваги приділялося особистісним аспектам культурного шоку, типам людей, які відчувають шок більшою або меншою мірою, детермінантам особистісних реакцій, тривалості стану шоку тощо. Звідси випливає, що міжкультурна адаптація має дві сторони: *зовнішню*, більш досліджену, що проявляється в участі індивіда в соціальному і культурному житті нової групи, і *внутрішню*, що стосується індивідуальних реакцій пристосування, особистісних чинників і виражається у почутті задоволеності повнотою життя.

Як правило, проблема культурного шоку розглядається у зв'язку з так званою *кривою процесу адаптації*. Відповідно до цього Г. Триандіс виокремлює п'ять етапів процесу адаптації мігрантів:

1) *"медовий місяць"* – характеризується ентузіазмом, піднесеним настроєм, великими сподіваннями; 2) *негативний вплив навколишнього середовища* – у будь-якій новій культурі на людину впливають і несприятливі психологічні чинники: почуття взаємного непорозуміння з місцевими мешканцями та неприйняття з їхнього боку, що може призводити до розчарування, фрустрації, депресії; 3) *симптоми культурного шоку можуть сягати критичної точки*, що, з одного боку, проявляється в серйозних хворобах і почутті цілковитої безпорадності, а з іншого, завдяки соціальній підтримці, є поштовхом до вивчення мови, ознайомлення з новою культурою; 4) *людина почувається більш пристосованою та інтегрованою в життя суспільства*, депресія змінюється оптимізмом, почуттям упевненості; 5) *повна адаптація*, взаємна відповідність середовища й індивіда. Таким чином, п'ять етапів адаптації формують U-подібну криву: добре, гірше, погано, краще, добре.

Враховуючи такий підхід до стадійності процесу адаптації, потрібно підкреслити внутрішню суперечливість успішної адаптації трудових мігрантів України: те, що для окремої людини є добром, стає проблемою українського суспільства, оскільки збільшує ризик перетворення непостійної трудової міграції на постійну, що призведе до незворотних втрат населення країни.

Також звернімо увагу ще на одну психологічну проблему. Сьогодні українським заробітчанами значно важче адаптуватися не за кордоном, а вдома, після повернення. На це є свої причини. По-перше, в нашому суспільстві відбувається дуже мало позитивних змін щодо професійної самореалізації та матеріального забезпечення, а за кордоном у мігрантів є налагоджена робота за пристойні гроші; дедалі частішають випадки, коли українські заробітчани відкривають власний бізнес і наймають на роботу місцеве населення. Годі й казати, як підвищуються їхня самооцінка, впевненість у собі, рівень домагань тощо. По-друге, за період відсутності трудових мігрантів їхні родинні стосунки нерідко порушуються. Це змушує їх повертатися за кордон, де, як здається, життя більш прийнятне.

Отже, при поверненні на батьківщину багатьом мігрантам доводиться переживати *період реадaptaції*, *"шок повернення"*. Спочатку вони перебувають у гарному настрої, радіють зустрічі з родичами і друзями, можливості спілкуватися рідною мовою і т. ін., а потім відчують, що особливості рідної культури сприй-

маються як незвичні й навіть дивні. На думку деяких дослідників, етапи реадаптації повторюють U-подібну криву, тому для всього циклу запропоновано концепцію W-подібної кривої адаптації.

Утім, численні емпіричні дослідження останніх років ставлять під сумнів універсальність U- та W-подібних кривих. Дійсно, люди в новому культурному середовищі зовсім не обов'язково проходять усі етапи адаптації та реадаптації. По-перше, культурний шок відчуває не кожен мігрант, оскільки дехто з них, наприклад ті, що виїждять за туристичними візами, повертаються додому ще до кінця першого етапу. По-друге, перебування в чужій країні не обов'язково починається з “медового місяця”, особливо якщо своя і чужа культури занадто відрізняються одна від одної. По-третє, багато мігрантів не завершують процес адаптації, оскільки вертаються додому тоді, коли тільки-но починають відчувати симптоми культурного шоку. По-четверте, повернення додому не завжди є травмою.

Отже, акультурацію трудових мігрантів слід розуміти як процес їхньої соціально-психологічної адаптації в країні працевлаштування у межах міжкультурної взаємодії. При цьому потрібно мати на увазі, що культура визначається як складний багаторівневий феномен, який виявляється на всіх рівнях – від особистості до етнокультурних особливостей суспільства, що приймає.

Основні теорії міжкультурної адаптації

Традиційні та сучасні теорії кроскультурної психології намагаються пояснити зв'язок між міграцією і успішністю адаптації в іншокультурному середовищі, враховуючи *психологічну* (що виражається в показниках психічного здоров'я) і *соціокультурну адаптацію*.

До традиційних теорій належать:

1. *Теорія страждання* (горя, втрати), розроблена в межах психоаналітичної традиції, яка розглядає міграцію як досвід утрати (соціальних зв'язків, близьких, майна, статусу тощо). “Страждання – це загальна стресогенна реакція на справжню або уявлювану втрату значущого об'єкта або ролі, котра може долатися у випадку

встановлення нового особистісного зв'язку або придбання нового об'єкта замість втраченого. Припускається, що можна провести аналогію між міграцією і втратою, яка викликає реакцію горя або страждання”, – зазначає Н. М. Лебедева⁴⁵.

Однак ця теорія не враховує індивідуальних відмінностей в адаптації, що зумовлені, по-перше, мотиваційними чинниками (наприклад, якщо людина просто мріє про поїздку за кордон, то вона не відчуває негативних реакцій); по-друге, особистісними рисами (існують різні психологічні типи людей, що страждають від втрати більшою або меншою мірою).

2. *Теорія, що ґрунтується на локусі контролю.* Люди з інтернальним локусом контролю, які вважають себе відповідальними за все, що з ними відбувається, адаптуються легше і швидше, ніж люди з фаталістичними схильностями, які вважають, що все на світі є результатом дії долі або волі інших людей.

3. *Теорія селективної міграції,* базована на неodarвіністській теорії природного добору, згідно з якою всі живі організми, котрі краще пристосовуються до середовища, стають домінуючим типом, тобто люди, “відібрані” для нового середовища, краще пристосовуються до нього. Наприклад, Ф. Б. Березін підкреслює наявність певних особистісних рис, які полегшують процес адаптації, і вважає, що до міграційного потоку прилучаються особистості переважно певних типів, зокрема ті, що мають акцентуйовані особистісні риси. Н. М. Лебедева з посиланням на праці *Р. Кочрейна* зауважує, що існують різні групи мігрантів з однієї культури: *стабільні*, економічно зацікавлені люди, які їдуть на нове місце роботи, і *нестабільні*, що мають потенційні проблеми і їдуть з надією їх вирішити, а не заради конкретних цілей. Тобто автор робить акцент на індивідуалізованості стратегій прийняття рішення щодо міграції та в процесі адаптації до нового середовища.

4. *Теорія цінності очікувань* ґрунтується на тому, що адекватні очікування мігрантів від умов життя і праці в іншій країні прямо

⁴⁵ *Лебедева Н. М.* Социально-психологические закономерности аккумуляции этнических групп / Н. М. Лебедева // Этническая психология и общество / под ред. Н. М. Лебедевой. – М. : Старый сад, 1997. – С. 193.

впливають на успішність їх адаптації. На основі аналізу цієї теорії Н. М. Лебедєва висуває низку важливих питань, що потребують наукового вирішення. Які очікування в яких аспектах життя в новій країні більш важливі для пристосування? Яким є механізм, за допомогою котрого нереалізовані очікування призводять до поганого пристосування? Яким чином і чи завжди нереалізовані й необґрунтовані очікування призводять до депресії, тривоги та страху? Чи дійсно наявність у мігрантів низьких очікувань є кращою для їх пристосування, але гіршою для соціальної мобільності?

Далі звернімося до теорій сучасних:

1. *Теорія негативних життєвих подій*. Вона виходить із двох основних положень: по-перше, великі зміни в умовах життя (як негативні, так і позитивні) є стресогенними і можуть призводити до психічних і фізичних захворювань; по-друге, одні й ті самі події в різних культурах і різними людьми сприймаються та оцінюються по-різному. Тому існують значні культурні відмінності у стресогенності найбільш значущих життєвих подій (до яких належить і міграція).

2. *Теорія ціннісних відмінностей* пояснює культурний шок зіткненням різних систем цінностей, причому вважається, що ступінь відмінностей у цінностях між країною виходу і країною поселення мігрантів прямо пропорційний обсягу труднощів, що переживаються людиною у процесі адаптації.

Щоб зрозуміти наслідки ціннісних відмінностей для мігрантів, на думку А. Фернхема і С. Бочнера, необхідно враховувати вплив трьох чинників: якість і кількість відмінностей у провідних цінностях між культурами виходу і поселення; терпимість до різних культурних ціннісних систем у суспільстві країни поселення; індивідуальна когнітивна складність, здатність до змінювання власної ціннісної системи (тобто міра “стійкості” системи цінностей мігрантів).

3. *Теорія соціальної підтримки* базується на положенні, що оскільки в процесі міграції людина, як правило, втрачає значущі соціальні зв'язки, це деструктивно впливає на її психічне здоров'я, тому підтримка інших людей перешкоджає психічним розладам і забезпечує комфорт особистості. Як вважають дослідники, під-

тримка може мати різні форми і, відповідно, містити емоційний, інструментальний (допомога у поведінці) та інформаційний компоненти.

Л. Е. Орбан-Лембрик зауважує, що існує певний зв'язок між соціальною підтримкою і зниженням стресу. “Під соціальною підтримкою розуміється дія однієї людини або групи людей стосовно іншої людини, котра спрямована на отримання в останньої почуття підтримки, – пише дослідниця. – Зазвичай соціальна підтримка містить п'ять компонентів: емоційний (впевненість у тому, що про людину турбуються, її люблять і високо цінують); комунікативний (задовольняється потреба у тому, щоб виговоритися); оцінний (відбувається ситуація соціального порівняння, у ході якої індивід отримує відповідь на питання про правильність свого ставлення до того чи іншого факту чи явища); інформаційний (має місце конкретна інформація про те, як сприймати ситуацію); інструментальний (отримання конкретної дієвої допомоги)”⁴⁶.

Різні напрямки соціальної підтримки є важливими для різних людей в різні періоди життя. Мігранти в іншій культурі спочатку потребують інформаційної підтримки, потім інструментальної, а потім – емоційної. Важливо визначити, яким чином тип соціальної підтримки впливає на їхню психологічну адаптацію, оскільки один тип підтримки може бути більш ефективним в одних варіантах стресу, а інший – в інших.

С. Бочнер, аналізуючи результати досліджень ролі соціальної підтримки в адаптації мігрантів, зазначає, що не існує однозначної відповіді на те, наскільки тісним має бути зв'язок із співвітчизниками. Деякі автори наголошують на тому, що мігрантам спочатку краще жити у великих групах співвітчизників, а потім, по певному часі, їх або їхніх дітей можна стимулювати до більш інтенсивного соціального, політичного і культурного інтегрування у приймальне суспільство. Однак практика показує, що служби, пов'язані з іммігрантами, часто намагаються забороняти їм

⁴⁶ Орбан-Лембрик Л. Е. Психологічні засади спілкування : монографія / Л. Орбан-Лембрик, Ю. Підгурецький. – Івано-Франківськ ; Нова зоря, 2005. – С. 94.

жити в гомогенних національних групах, оскільки впевнені, що це заважає адаптації та асиміляції і може бути причиною етнічних упереджень.

Індивідуальні та групові чинники адаптації

Прояв культурного шоку і тривалість міжкультурної адаптації визначаються багатьма чинниками, які можна розділити на *індивідуальні* та *групові*.

До чинників першого типу належать:

1. Соціально-демографічні особливості. На перебіг адаптації впливає насамперед вік. Швидко й успішно адаптуються маленькі діти, вже для школярів цей процес часто виявляється складним, оскільки вони повинні бути схожими на своїх однолітків – зовнішнім виглядом, мовою, манерами тощо. Найважче адаптуються люди похилого віку, які не бачать необхідності обов'язково засвоювати чужу культуру і мову, якщо до цього в них немає внутрішньої потреби.

Результати деяких досліджень свідчать, що жінки мають більше проблем з адаптацією, ніж чоловіки. Хоча слід зауважити, що об'єктом таких досліджень частіше були жінки із традиційних культур, на адаптацію яких впливали більш низькі, ніж у чоловіків-співвітчизників, рівень освіти і професійний досвід. Натомість у динамічних за способом життя американців статевих відмінностей, як правило, не спостерігається. Навіть є дані, що американки швидше пристосовуються до способу життя в інших країнах. Можливо, це пов'язано з тим, що вони більш зорієнтовані на міжособистісні стосунки з місцевим населенням і виявляють більшу зацікавленість до особливостей інших культур.

Освіта також впливає на успішність процесу адаптації: що вона вища, то меншою мірою проявляються симптоми культурного шоку. Загалом можна вважати доведеним, що краще адаптуються молоді, високоінтелектуальні й високоосвічені люди.

2. Особистісні характеристики, а саме:

– когнітивна складність. Когнітивно складні індивіди встановлюють коротшу дистанцію між собою і представниками інших культур, навіть якщо ці культури істотно відрізняються від їхньої власної. Ідеться про когнітивно простих і когнітивно складних людей. Когнітивна простота характеризується одномірним сприйманням світу – або в чорному, або в білому світлі без напівтонів і відтінків. Виходячи з цього когнітивно проста особистість жорсткіше поділяє людей на “своїх” і “чужих”. Інакше кажучи, хто не з нами, той проти нас. Водночас когнітивно складна особистість сприймає світ в усьому його розмаїтті;

– тенденція використовувати при категоризації більш великі категорії. Індивіди, що мають цю властивість, краще адаптуються до нового оточення, ніж ті, хто детальніше категоризує навколишній світ. Це можна пояснити тим, що індивіди, які укрупнюють категорії, поєднують досвід, отриманий ними в новій культурі, з досвідом, набутим на батьківщині;

– низькі оцінки за тестом авторитаризму. Встановлено, що авторитарні, ригідні, нетолерантні індивіди менш ефективно завоюють нові соціальні норми, цінності та мову.

Тобто для життя в чужій культурі найбільш придатною буде людина з таким набором якостей: професійна компетентність, висока самооцінка, комунікативність, екстраверсія, перевага загальнолюдських цінностей, відкритість до різних поглядів, зацікавленість навколишніми людьми, схильність до співробітництва.

Особливо варто підкреслити, що неможливо виділити якийсь універсальний набір особистісних характеристик, які сприяють адаптації в будь-якій країні й культурі. Особистісні характеристики обов'язково мають бути узгодженими з культурними нормами країни перебування. Тобто вплив індивідуальних чинників, зумовлених особистістю, та групових чинників, що враховують культурні особливості обох країн, має бути інтегрованим.

3. Життєвий досвід індивіда. Важливе значення має готовність мігрантів до змін, тобто мотивація адаптації. Наприклад, більша готовність характерна для добровільних переселенців, які прагнуть потрапити в чужу групу й будь-що пристосуватися до нового середовища. Процес адаптації біженців і вимушених мігрантів є менш успішним через недостатню мотивацію.

Адаптації мігрантів сприяє наявність доконтактного досвіду – знайомства з історією, культурою, умовами життя в певній країні. Першим кроком до успішної адаптації є знання мови, яке не лише зменшує почуття безпорадності й залежності, а й викликає повагу місцевого населення. Також позитивну роль відіграє такий міграційний досвід, як різні іншокультурні контакти, наприклад туристичні подорожі.

Важливим чинником процесу адаптації є встановлення дружніх стосунків з місцевими жителями, від яких можна дізнатися про неписані правила поведінки в новій культурі тощо. Крім того, нові друзі виконують функцію соціальної підтримки. Навпаки, обмеженість соціальної взаємодії з представниками країни перебування посилює почуття відчуження.

До **групових чинників** передусім належать характеристики взаємодіючих культур:

1. *Міра схожості або відмінності між культурами (культурна дистанція)*. Результати багатьох досліджень свідчать, що міра виразності культурного шоку позитивно корелює з культурною дистанцією. Тобто що більше нова культура схожа на рідну культуру, то менш травматичним буде процес адаптації. Для оцінювання міри схожості культур використовують індекс культурної дистанції, який охоплює мову, релігію, структуру сім'ї, рівень освіти, матеріальний комфорт, клімат, їжу, одяг і т. ін. *Т. М. Тутаренко* виділяє умови, за яких відбувається формування негативних настановлень у міжетнічній комунікації:

- втрата національної самобутності;
- ситуація становлення етнокультурної спільності;
- системна соціальна криза в суспільстві, яка призводить до втрати психологічної стійкості й формує почуття національної приниженості та ображеності.

Необхідно враховувати, що сприйняття міри схожості між культурами не завжди є адекватним. Крім об'єктивної культурної дистанції, тут діє й низка інших чинників: наявність або відсутність конфліктів в історії відносин між двома народами; знання особливостей культури країни перебування і компетентність у чужій мові; рівність або нерівність статусів і наявність або відсутність спільних цілей при міжкультурних контактах. Тобто процес адаптації буде

успішнішим, якщо культури сприймаються як схожі, що відображається в понятті суб'єктивної культурної дистанції.

2. *Особливості культури, до якої належать мігранти.* Дослідженнями доведено, що менш успішно адаптуються представники культур, де сильною є влада традицій, а поведінка – регламентована (громадяни Кореї, Японії). Часто погано адаптуються й представники “великих держав” через зарозумілість і впевненість, що навчатися повинні не вони, а інші.

3. *Особливості культури країни перебування.* Передусім це бажання чи небажання країни асимілювати мігрантів. Плюралістичним суспільствам властива більша толерантність щодо новоприбульців. Характеристики мігрантів і взаємодіючих культур взаємопов'язаним чином впливають на адаптацію. Наприклад, індивіди з готовністю до змін, потрапивши в мультикультурне суспільство, частіше контактуватимуть з місцевими жителями і тому менше переживатимуть культурний шок. Важливе значення має й такий параметр, як адекватність чи неадекватність сприйняття мігрантами нової культури. Як правило, у країнах, де на державному рівні проголошено політику, яка передбачає рівність, свободу вибору, партнерство, адаптація відбувається краще. Крім того, сила і тривалість переживання культурного шоку часто залежать від відповідності чи невідповідності природи й клімату своєї країни та країни-приймача.

Утім, потрібно зауважити, що набір як індивідуальних, так і групових чинників соціально-психологічної адаптації мігрантів значно ширший, ніж викладено вище. Більш повно і систематизовано їх представлено на рисунку 3.

Характеристика основних стратегій акультурації

Психологічний напрям дослідження адаптаційного процесу зосереджений не тільки на складностях його перебігу в іншоетнічному, іншокультурному середовищі, а й на практичних проблемах пошуку успішних стратегій пристосування мігрантів до нових життєвих умов.

Г. У. Солдатова, аналізуючи погляди канадського психолога Дж. Беррі, який зробив великий внесок у вивчення адаптації мігрантів, виокремлює два суттєві моменти: по-перше, якщо на рівні групи зміни відбуваються в соціальній структурі, політичній організації, економічних відносинах, культурних особливостях, то на рівні особистості трансформуються поведінка і феномени свідомості (ідентичність, цінності, настановлення); по-друге, акультурація кожної особистості – це унікальний процес, який може не збігатися з груповими змінами.

Із цього випливає важливий висновок. Розглядаючи та осмислюючи психологічні наслідки процесу акультурації для окремої особистості, потрібно враховувати співвідношення двох вимірів: 1) оцінювання змін, що відбуваються на груповому рівні; 2) участь у цих змінах окремих індивідів. Тобто слід розрізняти, з одного боку, міжкультурні контакти і зміни в обох культурах у результаті таких контактів, а з іншого боку – адаптацію мігранта, яка залежить від обраної ним *аккультураційної стратегії*.

Підхід Дж. Беррі до класифікації акультураційних стратегій широко представлений в етнопсихологічних працях. Акультурація, на думку вченого, торкається двох проблем: підтримки своєї культури (якою мірою зберігається власна культурна ідентичність) і участі в міжкультурних контактах (міра залученості до іншої культури). Тож для визначення індивідуальних орієнтацій на акультурацію треба з'ясувати позицію індивіда стосовно двох питань. Перше питання стосується ставлення індивіда до цінностей власної культури і необхідності її збереження для розвитку його етнокультурної ідентичності. Друге питання має визначити ставлення індивіда до групи контакту: наскільки взаємодія з членами цієї групи є цінною і бажаною для індивіда. Якщо обмежити відповіді на ці питання словами “так” або “ні”, отримаємо чотири варіанти потенційно можливих поєднань, кожне з яких відповідає певному типові акультураційної стратегії, а саме:

1) *асиміляція* (негативна відповідь на перше питання, позитивна – на друге). Мігрант зорієнтований на ідентифікацію з новою культурою, на засвоєння культурних цінностей і поступове заміщення ними колишніх цінностей. Тут можливі два варіанти – поглинання домінантною групою групи меншості або формування нового культурного варіанта, що містить елементи двох вихідних культур;

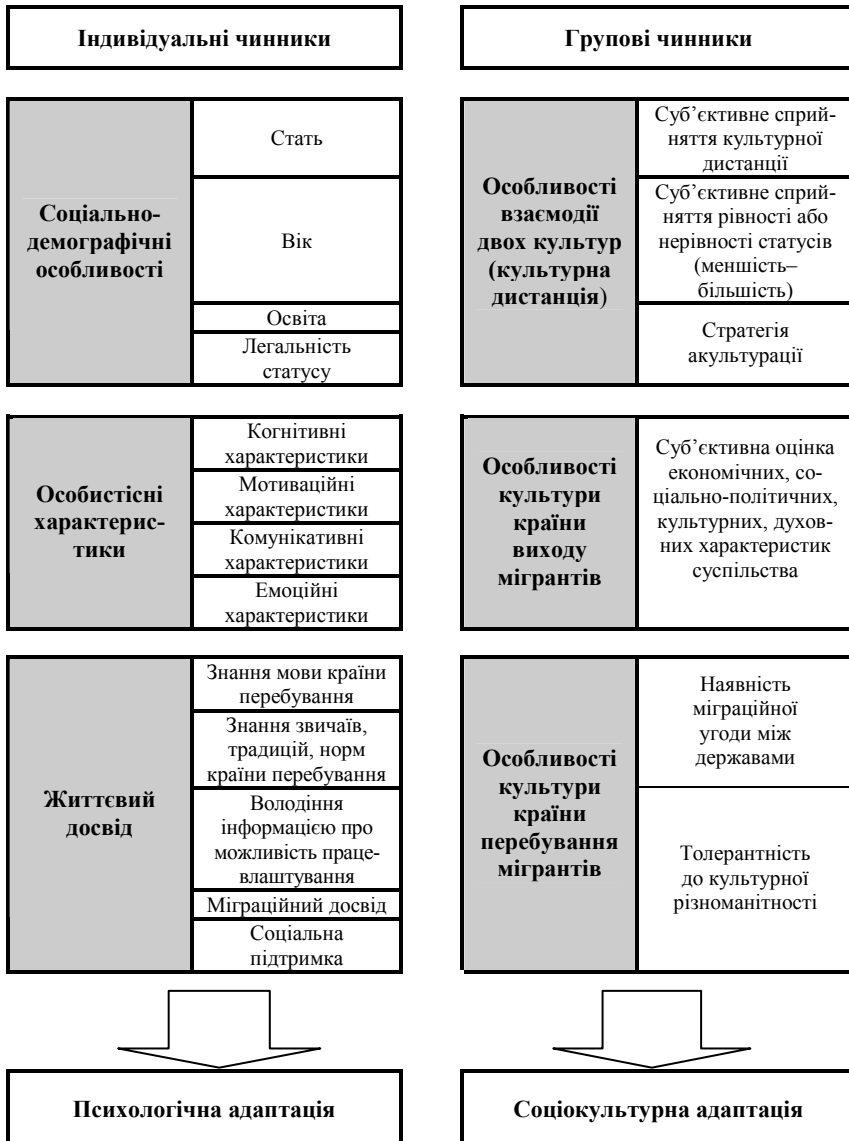

Рис. 3. Основні чинники адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі

2) *сепаратизм (сегрегація)* (позитивна відповідь на перше питання, негативна – на друге). Меншість відкидає культуру більшості й зберігає свої культурні особливості. Дж. Беррі підкреслює, що меншість не завжди вільна у виборі стратегії акультурації. Якщо вибір такої стратегії ініціюється меншістю, можна говорити про ізоляційні настановлення її представників та орієнтацію на сепаратизм. Якщо така стратегія пропонується меншості домінуючою групою, слід говорити про стратегію сегрегації.

З погляду психології сегрегація є значним прогресом у плані міжкультурної взаємодії. Етнокультурні групи психологічно “дозволяють” існування інших культурних та етнічних груп з іншим баченням світу, але на відстані. Це необхідно для збереження позитивного образу “Ми”, сумніви щодо якого не виникають завдяки віддаленню від інших “картин світу”;

3) *маргіналізація* (негативна відповідь на перше питання і негативна – на друге). Мігрант не ідентифікує себе з жодною культурою. Це може бути результатом неможливості підтримки власної культурної ідентичності й відсутності бажання встановлення позитивних відносин з групою культурної більшості (через відторгнення місцевою культурою або дискримінацію). Маргіналізація, на думку Дж. Беррі, рідко є результатом вільного вибору індивідів, частіше мігранти стають маргіналами внаслідок насильницької асиміляції (“прес, що давить”) у поєднанні з політикою сегрегації з боку більшості;

4) *інтеграція* (позитивна відповідь на перше питання і позитивна – на друге). За такої стратегії відбувається ідентифікація мігранта як зі старою, так і з новою культурою. Результат інтеграції – збереження власної культурної спадщини разом із доброзичливим ставленням до культури більшості. Прагнення зберегти власну культуру тривалий час розглядалось як дисфункційне. Проте вчені довели, що воно відіграє позитивну роль у зменшенні культурного шоку для мігрантів і підтримці їхньої позитивної самоідентифікації.

Подальші дослідження показали, що стосовно різних об’єктів і в різних сферах життєдіяльності мігранти можуть використовувати різні акультураційні стратегії. Наприклад, проявляти сепаратистські тенденції щодо одруження, асиміляційні тенденції – щодо одягу та інтеграційні – щодо преференцій в їжі. У межах моделі Дж. Беррі інтеграція визнається найбільш успішною стратегією

аккультурації як на індивідуальному і груповому рівнях, так і на рівні суспільства.

Інтеграцію розглядають як основний шлях до побудови суспільства, в якому зберігається широка палітра різних етнокультурних відтінків. Інтеграція обирається добровільно і є найбільш ефективною стратегією аккультурації для груп етнічних меншин, коли основними настановленнями домінуючої групи виступають відкритість і прийняття культурних відмінностей. Для досягнення інтеграції потребується взаємне пристосування, зокрема визнання права для всіх етнічних груп бути культурно відмінними. Ця стратегія вимагає від недомінантної групи адаптації до основних цінностей домінуючої більшості, а домінуюча більшість має бути готова адаптувати свої соціальні інституції до потреб усіх етнічних груп мультикультурного суспільства.

У зв'язку з цим подальша логіка досліджень стратегій аккультурації спрямовувалася на вивчення процесу інтеграції. Наприклад, В. М. Павленко та С. О. Таглін, посилаючись на дослідження *Ф. Мохеддема*, описують запропоновану ним *модель мобільності соціальної інтеграції іммігрантів*, яка містить різні варіанти стратегій, що використовуються ними для покращення свого становища в нових соціокультурних умовах. Модель Мохеддема базується на двох біполярних стратегіях такого покращення. Перша – стратегія асиміляції, яка передбачає відмову від власної культури на користь культури нової. Друга – стратегія культурного збереження. Причому автор вважає за потрібне наголосити, що асиміляція належить до індивідуальних стратегій, а культурне збереження – до колективних. Повна асиміляція, за *Ф. Мохеддемом*, означає, що мігрант дотримується норм і цінностей нової культури, а також прагне використовувати місцеву мову навіть у сфері приватного життя. Своєю чергою абсолютна підтримка стратегії культурного збереження передбачає використання рідної мови, норм і цінностей своєї культури навіть у громадських місцях.

Ф. Мохеддем увів також параметр нормативності/ненормативності інтеграційних стратегій, під яким розуміється ступінь їхньої відповідності реальному соціальному становищу групи меншості та її відносинам із більшістю, які встановилися на даний момент. Стратегії вважаються нормативними, якщо вони не порушують чинні правила; ж вони сприяють змінам міжгрупової ситуа-

ції, то вважаються ненормативними (бойкоти, демонстрації протесту і т. ін.). На основі розгляду інтеграційних стратегій за параметром нормативності/ненормативності виділяють чотири інтеграційні стратегії:

- “нормативність/асиміляція” (розчинення в культурі більшості);
- “нормативність/збереження культури” (мультикультуралізм);
- “ненормативність/асиміляція” (залежно від ситуації демонструється прихильність або своїй культурі, або культурі більшості);
- “ненормативність/збереження культури” (колективна стратегія групи меншості, спрямована на зміну свого статусу і збереження культурної спадщини). На думку дослідників, останній вид стратегії спостерігається зазвичай у тих випадках, коли індивідуальні форми адаптації є неефективними.

Далі слід наголосити на розмежуванні понять, що визначають кінцеві результати акультурації: *психологічна адаптація* і *соціокультурна адаптація*.

Психологічна адаптація належить до сукупності внутрішніх психологічних наслідків (почуття особистісної або культурної ідентичності, гарне психічне здоров'я, досягнення психологічної задоволеності в новому культурному контексті).

Соціокультурна адаптація належить до сукупності зовнішніх поведінкових наслідків зв'язку індивідів з новим середовищем, їхньої здатності вирішувати щоденні соціально-культурні проблеми (в родині, у побуті, на роботі, в школі). Соціокультурну адаптацію (за синоніми правлять терміни “міжкультурна адаптація” та “кроскультурна адаптація”) можна визначити як процес і результат активного пристосування етнічних груп (і окремих індивідів – їхніх представників) до умов іншого соціокультурного середовища.

Можна припустити, що за успішного завершення адаптації людина досягає відповідності з новим середовищем, приймаючи його цінності, традиції, норми і стандарти поведінки, тобто інтерналізуючи їх. Існує також категорія “*інкультурація*”, що означає процес вrostання індивіда чи соціальної групи в іншу культуру, засвоєння її атрибутів (тобто інкультурацію правомірно розглядати як контекст адаптивних процесів). Джерело актуалізації соціокультурної адаптації в іншоетнічному середовищі полягає в суперечно-

сті між звичними потребами, інтересами мігрантів, моделлю їхньої соціальної активності та новими суспільними умовами життєдіяльності і зміненими статусними характеристиками. Дисонанс соціальних запитів і фактичних можливостей мігрантів, що опинилися в новому соціокультурному середовищі, закономірно викликає їхнє активне прагнення комфортного існування та самореалізації, що й спонукає до початку адаптації.

М. О. Южанін виокремлює такі *функції соціокультурної адаптації*: *праксеологічну* (передбачає творче перетворення мігранта й адаптивного середовища в їхній взаємодії), *комунікативну, аксіологічну* (ціннісно-орієнтаційну), *нормативно-регулятивну*. Також можна виділити *соціалізаційну* функцію (оскільки соціокультурна адаптація фактично трансформується в ресоціалізацію і здатна привести до засвоєння нових атрибутів культури, нових соціальних ролей і поведінкового репертуару), *психокорекційну* (подолання психологічного дискомфорту в новому середовищі, досягнення позитивного психоемоційного стану мігрантів), *соціально-перцептивну* (формування способів сприйняття іншоетнічного оточення і самовідчуття в іншій культурі), *функцію соціальної мобільності* (забезпечення просування мігрантів у системі соціальної стратифікації, набуття ними певного соціального статусу в новому середовищі).

Задоволеність переміщенням, новим місцем проживання, працею, новим становищем, собою, реалізацією своїх потенційних можливостей виступає суб'єктивним індикатором статусної і рольової адаптації індивіда в іншоетнічному середовищі. І навпаки: незадоволеність усім переліченим указує на відсутність психологічної адаптації. У цьому разі можуть спрацювати психологічні захисні механізми, які за будь-яких умов і в будь-якій ситуації охороняють людину від зазіхань на її індивідуальність – від апатії, негативізму, маргіналізації, агресії, лінощів, мрійництва тощо. Процес індивідуалізації за нових умов і обставин (вияв власного “Я”, формування особистісних новоутворень, оптимальна реалізація потенційних можливостей) пов'язаний із самоактуалізацією особистості чи групи. Часті соціальні зміни спричиняють зміни особистісних вимог (відбувається або узгодження власних дій з діями групи, в яку потрапляє людина, або деформація вимог до

себе і оточення, або пошук іншої системи вимог, іншої групи, іншого місця роботи).

Аналіз чинників, що впливають на адаптацію, показує їхню взаємну доповнюваність: гарна психологічна адаптація залежить від особистісних характеристик, подій життя і соціальної підтримки, а гарна соціокультурна адаптація залежить від знання культури, ступеня інтенсивності контактів і міжгрупових настановлень. Своєю чергою обидва аспекти адаптації залежать від успішної стратегії інтеграції та мінімальної культурної дистанції.

Ще один важливий аспект адаптації мігрантів пов'язаний з тим, що всі вони тією чи іншою мірою переживають *стрес акультурації*, основним психологічним змістом якого є криза соціальної ідентичності (етнічної та громадянської). Психологічною сутністю кризи етнічної ідентичності є порушення тісного зв'язку (що має характер соціально-психологічного закону) між позитивною етнічною ідентичністю та етнічною толерантністю. Внаслідок соціально-політичних змін у суспільстві цей зв'язок може руйнуватися або ставати зворотним, активізуючи механізми психологічного захисту, що проявляється у збільшенні негативних гетеростереотипів, етнічній інтолерантності, етноцентризмі.

В основі інтолерантності лежить відсутність упевненості в позитивності “Ми-образу”, що в результаті дії механізмів психологічного захисту призводить до ненависті й агресії проти інших. Ця агресія через дію механізму каузальної атрибуції у свідомості її носіїв пояснюється “шляхетними мотивами” і в такий спосіб отримує статус легітимності на період її активного прояву. Тож кінцевою метою (неусвідомленою) і результатом поведінкових акультураційних стратегій є відновлення балансу між позитивною етнічною ідентичністю та етнічною толерантністю.

У дослідженнях *Дж. Беррі* і *М. Плізента*, присвячених проблемі етнічної толерантності в багатонаціональних суспільствах, встановлено, що впевненість у власній позитивній груповій ідентичності може давати підстави для поважання інших груп і готовності до обміну ідеями, поглядами або для участі у спільній діяльності. Тобто позитивна етнічна ідентичність веде до толерантності, а загроза цій ідентичності – до нетерпимості й етноцентризму.

Отже, соціально-психологічними показниками успішної акультурації є як позитивна етнічна ідентичність, так і етнічна то-

лерантність. Це цілком узгоджується із запропонованими Дж. Беррі моделями акультурації:

- інтеграції відповідають позитивна етнічна ідентичність і етнічна толерантність;
- асиміляції – негативна етнічна ідентичність і етнічна толерантність;
- сепарації – позитивна етнічна ідентичність та інтолерантність;
- маргіналізації – негативна етнічна ідентичність та інтолерантність (рис. 4).

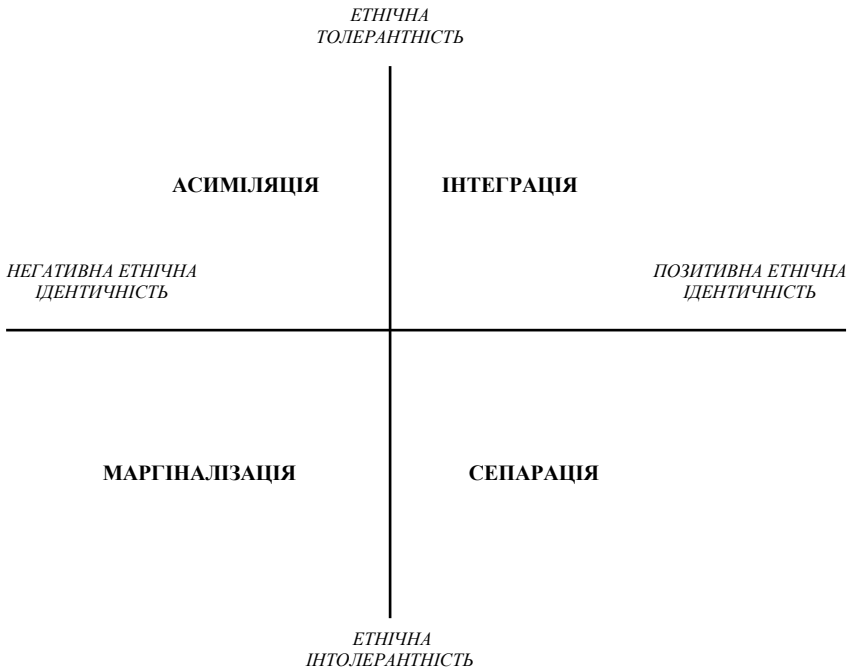

Рис. 4. Співвідношення моделей акультурації з етнічною ідентичністю та етнічною толерантністю мігрантів

Таким чином, можна виокремити низку закономірностей процесу адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі:

– мігранти, що прибувають на постійне місце проживання, більш схильні до асиміляції, ніж ті, що перебувають у країні тимчасово. Тобто трудових мігрантів стосуватиметься таке формулювання: що більше вираженим є настановлення на тривале перебування в країні, то більш вираженою є стратегія асиміляції;

– люди, які мігрують з метою знайти роботу та заробити гроші, асимілюються легше, тоді як вимушені мігранти психологічно опираються розриву зв'язків з батьківщиною і асимілюються з великими труднощами. Тобто якщо людина мігрує через безвихідь, з відчаю, оскільки у своїй країні не може матеріально забезпечити свою родину чи застосувати свої здібності, вона в психологічному плані буде більшою мірою прив'язана до власної культури;

– найбільш успішним варіантом культурної адаптації для етнічних меншин є бікультуралізм, що досягається в процесі інтеграції. Причому позитивна етнічна ідентичність сприяє зменшенню культурного шоку і підтриманню позитивної особистісної самоідентифікації;

– негативна етнічна ідентичність логічно призводить до настановлення на від'їзд за межі країни і навіть до відмови від етнічності (тобто до згоди на асиміляцію);

– трансформації ідентичності мігрантів відбуваються завдяки зближенню культурної дистанції з титульним етносом і формуванню на цій основі позитивної локальної ідентичності;

– механізм соціальної перцепції (сприймання) культурної дистанції з власною етнічною групою та з титульним етносом виконує роль побудови у свідомості мігранта нових ідентичностей, що адекватні новій етнокультурній і соціально-політичній реальності;

– психологічною основою бажання виїхати до іншої країни є втрата позитивної етнічної ідентичності та неможливість побудувати нову збалансовану і несуперечливу ідентичність, адекватну новій соціальній реальності;

– психологічне налаштування на міграцію – це пошук виходу із кризи соціальної (етнічної) ідентичності. Основною метою людини є не стільки еміграція як така, скільки відновлення позитивної ідентичності.

Проблеми міжкультурних відносин можуть бути вирішені лише тоді, коли буде загально визнано, що людські групи, які відрізняються своїми культурними параметрами, мають право зберігати

свої відмінні риси. Цей принцип повинен лягти в основу відносин як між державами, так і між культурними групами всередині суспільств. Моделлю найбільш ефективного виду контактів у поліетнічному суспільстві слугує інтеграція. Це такий принцип сумісності, коли різні групи зберігають свої культурні індивідуальності, хоча водночас поєднуються в єдине суспільство на інших, більш значущих засадах. У психологічному плані – це найбільш позитивний вид культурної взаємодії, за якої члени етнічних (культурних) груп повністю долають труднощі прийняття іншого способу життя, іншої картини світу і знаходять позитивні моменти в такому співіснуванні.

Особистісні характеристики мігрантів та їхній вплив на адаптацію

Питання про вплив особистісних характеристик на адаптацію мігрантів ускладнюється тим, що для визначення цих характеристик слід враховувати цілу низку чинників. Наприклад, тип міграції (добровільна чи вимушена), час перебування за кордоном (тимчасова трудова міграція чи переселення на постійне проживання), загальна політика країни, що приймає мігрантів, тощо. Виходячи з цього розглянемо заявлену проблематику, спираючись на результати нашого дослідження 2010 р., в якому взяли участь трудові мігранти з України, котрі працювали в країнах Європи (Італії, Іспанії, Португалії, Польщі та ін.).

Як засвідчили отримані дані, серед мігрантів переважають особи продуктивного віку, що збіднює трудовий потенціал України. Крім того, більше половини з них одружені (заміжні) та мають дітей, що викликає проблеми збереження родини та повноцінного виховання дітей.

Значна частина наших заробітчан виїжджають за кордон за туристичною або гостьовою візою, не оформлюючи трудової угоди, а це суттєво зменшує можливості їх правового та психологічного захисту в країні працевлаштування, підвищує небезпеку стати жертвою торгівлі людьми.

Наслідки трудової міграції для своєї батьківщини заробітчани здебільшого оцінюють як погані, зауважуючи, що хоча завдяки праці за кордоном є реальна можливість заробити гроші, але ціною руйнування сімей та суттєвої втрати професійної кваліфікації. Тут дається взнаки гостра суперечність: трудовий мігрант їде за кордон заради родини – і, зрештою, ризикує втратити цю родину через розрив сімейних зв'язків.

Переважає більшість українських трудових мігрантів за кордоном знижує свій соціальний статус, виконує низькокваліфіковану непрестижну роботу, яка оплачується нижче, ніж аналогічна робота, виконувана місцевими. Значна частина мігрантів приймає таку ситуацію як щось належне, неминуче. Це дає підстави говорити про вимушеність прийняття ними рішення працювати за межами своєї країни, зумовлену блокуванням базових людських потреб.

Основними критеріями *психологічної адаптації* мігрантів виступають такі: фізичне й психологічне благополуччя, задоволеність міжособистісними стосунками; а критеріями *соціально-психологічної адаптації* – наявність постійної стабільної роботи, яка задовольняє особистість за своїм змістом, умовами та оплатою; матеріальний добробут і можливість забезпечити для себе гідний рівень життя та допомагати своїй сім'ї; участь у соціальному та культурному житті країни перебування.

Показниками *психологічного благополуччя*, які можуть свідчити про успішну адаптованість у країні працевлаштування, є нормальний емоційний стан і настрій; здатність долати стресові, проблемні ситуації; усвідомлення наявності життєвих і професійних перспектив та шляхів їх досягнення.

Причини зниження самопочуття, настрою, тону, виникнення стомленості, депресивності мігранти пов'язують не з об'єктивними характеристиками іншої країни (клімат, їжа, екологія тощо), а саме з власним моральним станом, пригніченим напруженою працею, підлеглим становищем, відірваністю від рідних і близьких, самотністю. Негативний емоційний стан мігрантів, прояви тривоги, розгубленості спричинюються не тільки проблемами працевлаштування, а й самим фактом їх перебування в іншому соціальному та культурному оточенні (саме це і зветься культурним шоком).

Для частини мігрантів характерною є психологічна дезадаптованість, що проявляється у відчутті власної меншовартості, не-

впевненості в собі, у втраті контролю над ситуацією, а також у ворожості, недовірі до місцевого населення. Респонденти зізнавалися в тому, що почуваються мовби не в своїй тарілці, проживають якесь не те життя, не спроможні щось змінити. Майже всі опитувані зазначали труднощі спілкування і взаємодії (“не завжди впевнено знаю, як треба поводитися”), що викликало в них постійне хвилювання та навіть роздратування.

Відповіді мігрантів на запитання “Чого за кордоном Вам не вистачає найбільшою мірою: рідних, друзів, власного будинку, української природи, українських страв, домашніх милих дрібничок, можливості працювати за своєю спеціальністю?” показали переважання варіанта “рідних та близьких людей”. Заробітчани підкреслювали своє побоювання “стати не людиною (матір’ю, батьком), а джерелом доходів”, сумували, що не бачать, як дорослішають їхні діти, тощо. А деякі навіть констатували початки певного емоційного охолодження щодо залишених на батьківщині рідних...

Доцільно ще раз наголосити на тому, що наявність соціальної підтримки на різних рівнях – інформаційної, емоційної, інструментальної – сприяє кращій адаптованості мігранта, причому для психологічного благополуччя найбільш важливою є *емоційна підтримка*.

Чинниками як психологічної, так і соціально-психологічної адаптації є демографічні показники – *вік, стать, рівень освіти*.

Згідно з даними нашого дослідження, старші за віком мігранти виявляються меншою мірою здатними долати стресові ситуації та життєві труднощі, до того ж мають нижчий показник емоційної стабільності. Водночас у них доволі високий показник особистісної ідентичності, але це не означає, що з віком мігрант досягає більш повноцінної самореалізації. Скоріше це своєрідне самозаспокоєння: мовляв, власні життєві перспективи вже будувати запізно – залишається вдовольнятися малим.

Усвідомлення своєї здатності розв’язувати складні життєві проблеми та значний рівень емоційної стабільності більшою мірою притаманні чоловікам, а також особам із вищою освітою. Такі люди швидше оволодівають мовою, а звідси – різноманітною культурною інформацією, завдяки чому стають спроможними правильно будувати стратегію власної поведінки.

Чоловіки знов-таки більшою мірою задоволені стосунками з керівництвом та колегами, що підтверджує інструментальну спрямованість діяльності та прагнення до реалізації в діловій сфері. Жінки своєю чергою виказують задоволеність стосунками у неформальній сфері, частіше мають дружні взаємини не тільки з українцями-мігрантами, а й із місцевими мешканцями, що й зумовлює, крім інформаційної та поведінкової, ще й емоційну підтримку.

Знання звичаїв, традицій, правил і норм поведінки в іншій культурі суттєво покращує емоційний стан трудового мігранта та підвищує рівень його емоційної стабільності. Також позитивно впливає на показники психічного здоров'я міграційний досвід досліджуваних, зменшуючи відчуття тривоги в іншокультурному середовищі.

Особистісні характеристики, які детермінують успішність адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі, доцільно розділити на такі групи:

1) *когнітивні характеристики* (толерантність до невизначеності, відкритість до новизни, когнітивна складність);

2) *мотиваційні* (визначеність цілей та життєвих перспектив, інтернальність);

3) *комунікативні* (екстраверсія, схильність до згоди, доброзичливість, соціальна підтримка);

4) *емоційні* (самоконтроль – імпульсивність, нейротизм – емоційна стабільність, напруженість).

Наші дані підтверджують, що наявність роботи, задоволеність її змістом та оплатою позитивно впливають на психологічне благополуччя мігрантів, забезпечують більш високий рівень упевненості в міжкультурних комунікаціях, надають можливість побудови професійних перспектив та усвідомлення життєвих цілей. Крім того, гідна робота за кордоном, що відповідає інтересам та очікуванням людини, із стабільним фінансовим прибутком та моральним кліматом істотно сприяє збереженню цілісності та інтегрованості особистості.

Можливість спілкування з дітьми, із членами своєї родини, з близькими людьми, позитивне оцінювання мігранта тими, з ким він працює разом, наявність друзів, які надають соціальну підтримку в різних її формах і насамперед – емоційну підтримку, є найвагомими чинниками, що забезпечують мігрантові можливість успіш-

ної адаптації. Показник “Задоволеність спілкуванням із близькими” має позитивні взаємозв’язки з такими ознаками психологічної адаптації: “Самооцінка фізичного стану”, “Психологічне благополуччя”, “Впевненість у міжкультурних комунікаціях”. На самооцінку фізичного стану мігрантів найбільшою мірою впливають “Схильність до згоди, доброзичливість” та “Емоційна стабільність”, тобто більш високі оцінки свого фізичного здоров’я дають дружелюбні, довірливі люди, схильні до співчуття та ті досліджувані, що характеризуються високим рівнем стресостійкості. Також більша пристосованість до нових умов життя притаманна особам з високим рівнем *відкритості до нового досвіду*, високим рівнем *екстраверсії* та *самоконтролю*. Це пов’язано із гнучкістю поведінки, здатністю знаходити багато варіантів розв’язання проблеми, у тому числі застосовуючи свої дружні, партнерські, сусідські взаємини.

Результати “Тесту смисложиттєвих орієнтацій” (Д. О. Леонтьєв) показали, що здатність людини брати на себе відповідальність за всі події свого життя є найвпливовішим чинником успішної психологічної адаптації в середовищі країни працевлаштування. Людина, яка ставиться до себе як до сильної особистості, здатної самостійно будувати своє життя, вважає себе більш психологічно благополучною, вище оцінює стан свого здоров’я, має змогу долати складні ситуації, зберігаючи при цьому цілісність особистості, тобто особистісну ідентичність.

Мігранти, працевлаштовані за своєю спеціальністю (це, на наш погляд, є важливим показником збереження *професійної ідентичності*), відчувають задоволення від пройденого життєвого шляху та вважають його продуктивним. При цьому постійну роботу (на відміну від сезонної або тимчасової) частіше отримують люди, які мають визначені цілі в житті, вірять у власні сили в досягненні цих цілей, характеризуються організованістю та внутрішньою дисципліною.

Вищий рівень задоволеності життям та працею за кордоном притаманний *екстравертам*, людям, схильним до *конформного способу реагування*. З іншого боку, відособлені, *інтровертовані* люди здебільшого не мають соціальної підтримки ні на офіційному, ані на дружньому рівні. Своєю роботою вони рідко задоволені й узагалі вважають своє життя тяжким та безрадісним.

Отримані нами результати наочно показали, що період життя трудових мігрантів, пов'язаний із працею за кордоном, майже не впливає на збереження або становлення професійної ідентичності. Професійна ідентифікація трудового мігранта ґрунтується або на минулому досвіді, якщо він був вдалим, або її становлення відкладається на майбутнє. У роботі трудового мігранта насамперед цікавить її оплата. Такі речі, як змістовність праці, її престижність, суспільна значущість, можливість поваги інших людей тощо, майже не беруться до уваги.

Для збереження (або підтвердження) професійної ідентичності трудового мігранта потребується ціла низка особистісних характеристик: *когнітивних* (відкритість до нового досвіду), *емоційних* (оптимістичність), *регуляційних* (самоконтроль та локус контролю). Тобто людина є здатною до набуття зрілої професійної ідентичності, якщо вона бачить багатоваріантність шляхів вирішення проблеми, якщо приймає рішення, враховуючи якомога більше чинників.

Критерій соціально-психологічної адаптації *“Участь у соціальному та культурному житті країни перебування”* охоплює діяльність мігрантів у суспільних, політичних, культурних, волонтерських рухах, громадських організаціях. Сюди ж належать відвідування концертів, театрів, виставок, спілкування із сусідами, друзями, добрими знайомими, в тому числі серед місцевих жителів, і т. ін. Наші дані свідчать, що до участі в різних заходах та організаціях, до активного спілкування з різними людьми на офіційному та неформальному рівні більшою мірою схильні мігранти, які розцінюють теперішній етап свого життя як цікавий та емоційно насичений, відчувають соціальну підтримку інших людей, вірять у власні ресурси й можливості.

Отже, за результатами нашого дослідження можна зробити декілька висновків.

Більш високі показники психологічної адаптації спостерігаються в людей середньої вікової групи, у чоловіків, а також осіб з високим рівнем освіти. Саме ці категорії трудових мігрантів відчувають психологічне благополуччя та вважають себе здатними долати життєві труднощі. У мігрантів старшої вікової групи наявна тенденція до більш зрілої позитивної особистісної ідентичності, але, мабуть, це не прояв цілісності, узгодженості та інтегрованості

особистості, а скоріше свідчення так званої життєвої зупинки, коли треба цінити те, що вже маєш.

Заробітчани з більш високою освітою добре поінформовані щодо прав мігрантів, обізнані зі звичаями, традиціями, нормами поведінки в країні перебування, що своєю чергою позитивно впливає на їхню впевненість у міжкультурних комунікаціях, підвищує рівень емоційної стабільності та психологічного благополуччя в цілому. Знання мови країни працевлаштування, попередній міграційний досвід також поліпшують показники соціально-психологічної адаптації, а саме можливість отримати постійну роботу, задоволеність працею та її оплатою, бачення професійних перспектив тощо. Проте це не сприяє збереженню професійної ідентичності трудових мігрантів із більш високою освітою. Відтак їм притаманні спроби подолання когнітивного дисонансу: дещо завищені оцінки праці за кордоном виправдовують добровільний вибір малокваліфікованої роботи.

Найбільш впливовим чинником успішності психологічної адаптації трудового мігранта є наявність постійної роботи, яка збігається з його фахом, забезпечує стабільний фінансовий прибуток, повагу оточення, відповідає власним інтересам та очікуванням особистості. Саме такий збіг сприяє збереженню зрілої позитивної особистісної ідентичності. Проте оскільки переважна більшість українських трудових мігрантів працюють не за фахом, виконуючи низькокваліфіковані види робіт, спостерігається зміщення “точки опертя” щодо самоповаги або на минуле (задоволеність продуктивністю колишньої самореалізації), або на майбутнє (основна мета – заробити гроші, які з часом стануть засобом самореалізації).

Позитивно впливає на всі показники психологічної адаптації відчуття соціальної підтримки (офіційної та неофіційної) з боку співробітників, друзів, знайомих, сусідів. Водночас збереження близьких емоційних стосунків із членами родини, які залишилися в Україні (позитивна сімейна ідентичність), є скоріше перешкодою для успішної адаптації в інших соціокультурних умовах, породжуючи гострий внутрішньоособистісний конфлікт та виштовхуючи людину в маргінальний стан.

Благополуччя в емоційній сфері, а саме емоційна стабільність, низькі показники емоційної напруженості та прояву негативних емоцій, добре впливає на фізичне та психічне здоров'я

трудовах мігрантів, пов'язується з більшою впевненістю в різних ситуаціях міжкультурної взаємодії, позитивно позначається на збереженні цілісності та інтегрованості особистості.

Психологічна адаптація трудових мігрантів забезпечується високим рівнем відкритості досвіду, екстраверсії, самоконтролю; ці характеристики виявляють позитивний взаємозв'язок з особистісною ідентичністю.

Істотно впливає на успішність психологічної адаптації інтернальний локус контролю трудових мігрантів. Маючи його, людина вважає себе здатною свідомо і відповідально будувати своє життя, виявляє узгодженість та інтегрованість особистісних характеристик, тобто більш зрілу особистісну ідентичність.

У ході дослідження нами з'ясовано, що комплекс особистісних характеристик мігрантів зумовлює певну стратегію їх адаптації в іншокультурному середовищі.

Ми вже згадували три стратегії адаптації мігрантів: *інтеграцію, асиміляцію, маргіналізацію*.

Під інтеграцією розуміють рівноправне, паритетне залучення до нових соціокультурних умов при збереженні позитивних оцінок власної культурної та етнічної своєрідності й при повазі до традицій, звичаїв та норм країни працевлаштування. Саме інтеграція створює умови для внутрішньої гармонізації, узгодженості, збалансованої цілісності особистісних характеристик і відтак для збереження професійної та особистісної ідентичності.

Асиміляція полягає в розчиненні в іншій культурі, майже цілковитій втраті етнічної своєрідності, що в крайніх випадках може проявлятися у прагненні навіть у побутових умовах використовувати мову країни працевлаштування, одягатися, спілкуватися, святкувати так, як це прийнято в країні перебування. Можна припустити, що асиміляція не сприяє збереженню (або становленню) позитивної професійної ідентичності та притаманна особам, які не мають спеціальної освіти, не працювали за фахом, тому й погоджуються на будь-яку низькокваліфіковану важку роботу.

Стратегія маргіналізації (людина між двох світів) призводить до загострення кризи ідентичності, що проявляється у психологічному неблагополуччі, незадоволеності власним соціальним статусом, працею, сімейним станом та загалом своєю особистістю.

Стратегію інтеграції визначають дві змінні: *характер роботи за кордоном* (постійна чи сезонна) та *міра збігу професії, посади і змісту роботи*. Інакше кажучи, успішно адаптуються до нових соціокультурних умов мігранти, які працюють за своєю професією і на постійній роботі. До цього фактора входить *позитивна зріла професійна ідентичність*: мігрант, який добре усвідомлює себе як представника певної професійної групи, який працює за своєю спеціальністю, має можливість повніше реалізувати свої професійні цілі; він не втрачає професійної самоповаги та вважає, що обмін досвідом між Україною і країнами Європи є цілком реальним. Такий мігрант зазвичай має й *позитивну етнічну ідентичність*, тобто зберігає позитивне ставлення до своєї належності до українства, високу оцінку України як держави та перспектив її розвитку. Ця сукупність чинників забезпечує впевненість мігранта в ситуаціях міжкультурної комунікації та – за високого рівня професійної та етнічної ідентичності – *позитивну зрілу особистісну ідентичність*.

Для трудових мігрантів, які обирають стратегію асиміляції, властива *постійна робота*, але її зміст *не збігається* зі спеціальністю людини, тобто переважно йдеться про низькокваліфіковану роботу. Такий особистісний чинник, як *схильність до згоди*, свідчить про конформні способи реагування та пристосування людини, про її доброзичливість, уміння працювати в групі тощо, надає їй можливості стати “як усі”, “розчинитись у спільноті”, набути спільних рис та способів поведінки. Високе факторне навантаження має *підтримка*: мігрант швидше асимілюється, якщо має друзів, добрих знайомих, у тому числі серед місцевих жителів, налагоджує гарні стосунки із сусідами, співробітниками, роботодавцями тощо, тобто має змогу діставати різноманітну підтримку – інформаційну, емоційну, інструментальну. До стратегії асиміляції також входить *самоконтроль*, під яким розуміється сумлінність, відповідальність, надійність, ретельність. Ця змінна відображає міру організованості й мотивованості людини в діяльності: вона прагне не отримувати докорів, виконувати свою роботу якнайкраще, щоб заробити гроші та не привертати до себе зайвої уваги. До цього слід додати високе факторне навантаження змінної “*Етнічна толерантність*” при низькому факторному навантаженні змінної “*Етнічна ідентичність*”, що цілком узгоджується із запропонованою Дж. Беррі моделлю визначення стратегій адаптації людини в іншокультурному

середовищі. Таке співвідношення етнічної ідентичності та етнічної толерантності характеризує саме асиміляцію.

У змісті маргінальності головну роль відіграє *сімейна ідентичність*, що підкреслює актуальність і значущість сімейної належності та цінність сім'ї для мігранта. Водночас високе, але негативне факторне навантаження має змінна *“Задоволеність спілкуванням із близькими”*, що підтверджує конфліктність цієї особистісної сфери для мігранта (суперечність між прагненням допомогти своїй родині матеріально, але для цього треба розлучитися з нею, та прагненням бути разом з родиною). Оскільки психологічне благополуччя є критерієм успішності психологічної адаптації, це дає підстави говорити про стан *психологічної дезадаптації*, який супроводжується емоційними порушеннями. Маргінальне становище мігранта підсилюється його думками про фатальність людської долі загалом, про неспроможність людини керувати подіями власного життя. Крім того, до маргінальності зі знаком мінус входить змінна *“Етнічна ідентичність”*, що може відображати переважно негативну оцінку мігрантом своєї української належності.

Отже, українські трудові мігранти застосовують різні стратегії адаптації. Проте аналіз отриманих нами даних показав, що ситуацію праці за кордоном як змістовну, наповнену смыслом, цікаву та емоційно насичену не розцінюють ані ті трудові мігранти, що інтегруються, ані ті, що асимілюються до нової культури. Тим паче ті, котрі перебувають у маргінальному становищі.

Контрольні запитання

- √ Розкрийте сутність психологічної та соціально-психологічної адаптації мігрантів.
- √ Яким чином можна визначити акультурацію? Основні теоретичні підходи до дослідження акультурації.
- √ Як акультурація пов'язана із соціальним стресом і соціальним напруженням?
- √ Коли і ким розпочато дослідження акультурації?
- √ “Культурний шок”: основні підходи до аналізу феномена.
- √ Динаміка процесу адаптації мігрантів до іншого культурного середовища.

- ✓ Основні теорії міжкультурної адаптації.
- ✓ Від яких індивідуальних та групових чинників залежить успішність адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі?
- ✓ Пригадайте основні стратегії акультурації.
- ✓ Назвіть критерії успішності адаптації мігрантів у країні, що приймає.

Рекомендована література

Головаха Е. И. Национальная толерантность и идентичность в Украине: опыт применения шкалы социальной дистанции в мониторинговом социологическом исследовании // Е. И. Головаха, Н. В. Панина / Социологический журнал. – 2006. – № 3. – С. 17–24.

Гусева О. Ю. Особенности развития этнической идентичности в процессе межкультурного взаимодействия и в ситуации моноэтнической среды / О. Ю. Гусева // Журнал прикладной психологии. – 2003. – № 6. – С. 38–43.

Дробижева Л. М. Проблемы межэтнических отношений в постсоветской России / Л. М. Дробижева // Социальные трансформации в России: теории, практики, сравнительный анализ / под ред. В. А. Ядова. – М. : Флинт, 2005. – С. 194–222.

Етносоціологія: терміни та поняття : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трощинський, К. Ю. Галушко та ін. – К. : Фенікс, 2003. – 280 с.

Ионин Л. Г. Социология культуры: путь в новое тысячелетие : [учеб. пособие для студ. вузов] / Л. Г. Ионин. – М. : Логос, 2000. – 431 с.

Кайгер В. И. Об исследовании проблем психологической адаптации немцев-переселенцев в Украине в 1993–1998 гг. из стран бывшего СССР / В. И. Кайгер // Психологія на перетині тисячоліть : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України : в 3 т. – К. : Гнозис, 1999. – Т. 1. – С. 539–543.

Лебедева Н. М. “Синдром навязаной этничности” и способы его преодоления / Н. М. Лебедева // Этническая психология и общество / под ред. Н. М. Лебедевой. – М. : Старый сад, 1997. – С. 104–115.

Лебедева Н. М. Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп / Н. М. Лебедева // Этническая психология и общество / под ред. Н. М. Лебедевой. – М. : Старый сад, 1997. – С. 271–289.

Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс ; пер. с англ. В. Гаврилов и др. – Изд. 2-е, испр. – СПб. : Питер, 1999. – 688 с.

Мацумото Д. Психология и культура / Дэвид Мацумото. – СПб. : Питер, 2003. – 603 с. – (Серия “Мастера психологии”).

Налчаджян А. А. Этнопсихологическая самозащита и агрессия : учеб. пособие для вузов / Альберт Налчаджян. – Ереван : Огебан, 2000. – 408 с.

Налчаджян А. А. Этнопсихология : учебник для вузов [для студ. высш. учеб. завед., обуч. по направл. и спец. психологии] / Альберт Налчаджян. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 381 с.

Орбан-Лембрик Л. Е. Психологічні засади спілкування : монографія / Л. Орбан-Лембрик, Ю. Подгурецький. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 416 с.

Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник [для студ. вищ. навч. закл.] : у 2 кн. Кн. 2: Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2006. – 560 с.

Орбан-Лембрик Л. Е. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі / Л. Е. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2008. – № 4(30). – С. 73–85.

Павленко В. М. Етнопсихологія : навч. посіб. / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К. : Сфера, 1999. – 408 с.

Петров В. Н. Этнические мигранты и полиэтничная принимающая среда: проблемы толерантности / В. Н. Петров // Социологические исследования. – 2003. – № 7. – С. 84–91.

Пірен М. І. Основи етнопсихології : підручник / М. І. Пірен. – Вид. 2-ге доповн. – К. : [б. в.], 1998. – 436 с.

Солдатова Г. У. О методологических проблемах этнопсихологического исследования / Г. У. Солдатова // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13, № 4. – С. 33–45.

Солдатова Г. У. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности : учеб. пособие [для студ. высш. учеб. завед., обуч. по направл. и спец. психологии] / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, В. К. Калиненко, О. А. Кравцова. – М. : Смысл, 2002. – 479 с. – (Теория и практика психологической помощи).

Стефаненко Т. Г. Методы подготовки к межкультурному взаимодействию / Т. Г. Стефаненко // Методы этнопсихологического исследования / Т. Г. Стефаненко, Е. И. Шлягина, С. Н. Ениколопов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1993. – С. 55–78.

Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : учеб. для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2008. – 368 с.

Татаренко Т. Етнічні кордони і міжетнічна толерантність / Т. Татаренко // Політичний менеджмент. – 2004. – № 5(8). – С. 31–39.

Фернхем А. Культурный шок / А. Фернхем, С. Бочнер // Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / Солдатова Г. У. и др. – М. : Смысл, 2002. – С. 193–200.

Фрейнкман-Хрусталева Н. С. Эмиграция и эмигранты: История и психология / Н. С. Фрейнкман-Хрусталева, А. И. Новиков. – СПб. : Гос. акад. культуры, 1995. – 153 с.

Хьелл Л. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Ларри Хьелл, Дэниел Зиглер ; пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова. – Изд. 2-е, испр. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 608 с. – (Серия “Мастера психологии”).

Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Г. Г. Шпет. – 2-е изд. – М. : ЛКИ, 2010. – 160 с.

Южанин М. А. О социокультурной адаптации в иноэтнической среде: концептуальные подходы к анализу / М. А. Южанин // Социологические исследования. – 2007. – № 5. – С. 70–77.

Berry J. W. Immigration, acculturation and adaptation / J. W. Berry // Applied psychology: An international review. – 1997. – Vol. 46(1). – P. 5–34.

Berry J. W. Cross-cultural psychology: Research and applications / Berry J.W. et al. – Cambridge etc. : Cambridge University Press, 1992. – 459 p.

Bochner S. The social psychology of cross-cultural relations / S. Bochner // Cultures in contact. – Oxford, 1982. – P. 5–44.

Розділ 6

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА МІГРАНТАМ

- Психологічні основи профілактики і подолання негативних наслідків міграції. Психічне здоров'я мігрантів
- Методи діагностики психологічного благополуччя мігрантів
- Навчальні програми з підвищення соціокультурної компетентності мігрантів
- Організація психологічної та соціальної допомоги трудовим мігрантам
- Соціально-психологічний супровід сімей трудових мігрантів

Психологічні основи профілактики і подолання негативних наслідків міграції. Психічне здоров'я мігрантів

Як уже зазначалося, в останні десятиліття міграція перетворилась на одну з найважливіших світових проблем. Особливо це стосується міграції вимушеної, яка, на відміну від добровільної, спрямованої на покращення життєвих умов, є таким видом переміщень, коли люди, рятуючись від загрози для життя та інших пере-

слідувать, залишають місця постійного проживання і шукають притулку в інших регіонах своєї держави або за її межами.

За даними Управління Верховного комісара у справах біженців ООН, на початку XXI ст. у світі було 11,5 млн біженців, більшість яких змінили місце проживання через трагічні події на батьківщині. Ці люди, як правило, мають значні проблеми із психічним здоров'ям. У них розвивається посттравматичний стресовий розлад, виникають різні психосоматичні симптоми й захворювання. Психічне здоров'я вимушених мігрантів погіршується внаслідок воєнних дій, репресій, морального тиску, втрати близьких, майна тощо. Проте ще більшою мірою на нього впливають перші роки перебування на новому місці. Культурний шок, стрес, пов'язані з адаптацією, поглиблюють психологічні проблеми вимушених мігрантів. Потрапляння особистості в інше соціокультурне середовище, крім загального погіршення психічного здоров'я, призводить до серйозних негативних змін ідентичності, що своєю чергою стає перешкодою для психологічної адаптації.

Вимушені мігранти – це така група населення, яка найбільшою мірою потребує захисту і всебічної допомоги. Дослідження психологів у цьому напрямі (Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова та ін.) привернули увагу державних і недержавних установ до психологічних проблем вимушених мігрантів та до усвідомлення необхідності підтримки програм психологічної допомоги переселенцям і біженцям.

Ситуацію вимушеної міграції слід розглядати як один із видів екстремального впливу на особистість. Екстремальність такої ситуації визначається, з одного боку, високим рівнем стресогенності подій, які є причинами міграції, а з іншого – тривалістю процесу адаптації до нових умов. Зіткнення з іншою культурою викликає у мігрантів ідентифікаційну плутанину, неприйняття, почуття власної меншовартості. Внаслідок цього, як пише Л. А. Шайгерова, у них руйнуються базові структури особистості, зокрема загальна картина світу і образ “Я”, стираються межі між внутрішнім і зовнішнім світом, між життям і смертю, кардинально змінюються цін-

нісні системи, ставлення до інших людей⁴⁷. Депривація та ізоляція вимушених мігрантів знижують почуття власної значущості, розвивають соціальну дезінтеграцію, зменшують адаптивні можливості особистості.

Навіть за сприятливих умов адаптація до іншого середовища є складним стресогенним процесом. Адаптація – один із основних критеріїв розмежування норми і патології у психічній діяльності людини. В ситуації вимушеної міграції межа між нормою та патологією стає менш визначеною, розмитою. Те, що у звичайних життєвих умовах вважається порушенням психічного здоров'я, в неординарній ситуації вимушеної міграції може бути нормальною реакцією на ненормальні обставини.

Труднощі виживання в нових умовах формують специфічний психотравматичний досвід мігрантів. Зокрема, їхні стосунки з місцевим населенням далеко не завжди є теплими і привітними. За даними Г. У. Солдатової, вимушені мігранти переважно характеризують місцевих жителів як байдужих, лицемірних, брутальних, неуважних. Лише дехто зазначає позитивні риси: чуйність, добродушність, порядність. Так само з погляду місцевих жителів мігранти є агресивними, роздратованими, знервованими, недоброчливими, нахабними. Такі уявлення відображають високу міру взаємного неприйняття обох сторін і, відповідно, ускладнюють психосоціальну адаптацію прибульців, які почуваються відчуженими й непотрібними.

Соціально-стресові умови, в яких змушені перебувати мігранти, набувають зтяжнього характеру, при цьому непатологічні порушення психічної адаптації визначають підвищений ризик розвитку клінічно значущих розладів. Порушення психічної адаптації можна схарактеризувати як хронічну психічну напруженість, яка може призводити до дезадаптації, коли людина стикається з неможливістю реалізації мотивів, цінностей, прагнень тощо. Психофізіологія описує таку ситуацію як емоційний стрес і фрустрацію, а психологія – як конфлікт або психологічну кризу.

⁴⁷ Шайгерова Л. А. Кризис идентичности в ситуации вынужденной миграции / Л. А. Шайгерова // Психологи о мигрантах и миграции : инф.-аналит. бюл. Рос. об-ва Красного Креста. – 2001. – № 2. – С. 75–76.

Основними проявами цього є підвищена емоційність, переосмислення людиною свого місця в житті, внутрішня розгубленість, підвищена вразливість.

Услід за В. В. Козловим можна вважати, що порушення психічної адаптації підпорядковується загальним закономірностям особистісного реагування на кризові ситуації, а саме:

- позитивні зміни психологічного або фізіологічного функціонування виникають лише на перших фазах стресової ситуації (підвищення загальної активності системи за рахунок внутрішніх ресурсів, або стадія мобілізації та активності);

- за високої інтенсивності або тривалості травмальної ситуації можливий зрив адаптаційних механізмів особистості;

- висока ймовірність “застрягання” в ситуації без зовнішньої енергетичної підтримки;

- психічна дезадаптація супроводжується втратою життєвих сил, а також порушенням соціального функціонування;

- особистість фіксується на негативному аспекті досвіду, що супроводжується втратою перспективних цілей життя й може призвести до депресії, апатії, тривожності тощо.

Як показують клінічні спостереження, розлади психічної адаптації найчастіше мають *аномічну* (апатія, безініціативність, відособленість) або *диссоціальну* (деструктивна агресивність, афективна нестійкість, зниження толерантності до психологічних чинників) форму.

Виникнення психічних розладів у вимушених мігрантів провокують як зовнішні умови, які порушують звичну життєдіяльність людини, так і внутрішні особистісні схильності. Життєві обставини можуть бути поштовхом до виникнення розладу, а особистісні характеристики виконують роль “патогенного ґрунту” для перетворення тимчасових розладів на хронічні порушення. Прикладом є загострення акцентуацій (неклінічних форм психопатій), коли виразність певних рис у структурі характеру під впливом психічних травм або складних ситуацій стає серйозною психологічною проблемою.

Поняття “психічне здоров’я” за багатьма показниками збігається з поняттям “суб’єктивне благополуччя”. І те, й те передбачають реалізацію фізичних і духовних потенцій людини, що неможливо без збереження її психологічної стійкості. Отже,

неможливі й задоволення від процесу самореалізації, і відчуття розумового та соціального благополуччя. Прояви здоров'я або нездоров'я особистості пов'язані не лише з нормальним функціонуванням організму, а й із психосоціальним благополуччям, ефективною соціально-психологічною адаптацією, реалізацією в навколишньому світі. Не випадково, згідно з визначенням ВООЗ, здоров'я – це не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів, це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя.

Психічне здоров'я людини ототожнюється з духовним і розглядається як найбільш адекватна міра індивідуального та суспільного добробуту. Це поняття стосується особистості в цілому й перебуває в тісному зв'язку з вищими проявами людського духу.

У гуманістичній психології психічне здоров'я потрактовується як продукт творчої самореалізації, самовираження. А. Маслоу стверджує, що в людській істоті існує тенденція до руху в напрямку того, що називається психічним здоров'ям. Серед критеріїв психічного здоров'я дослідники називають: позитивне ставлення до діяльності; наявність позитивно орієнтованих життєвих планів; критичність, здатність правильно оцінювати інших; самокритичність, самоконтроль, самоаналіз; здатність до співчуття, емпатію; готовність до подолання життєвих випробувань, уміння адекватно використовувати особистісні психічні ресурси; позитивний вектор ставлення до життя.

За багатьма позиціями стан психічного здоров'я визначають за тими самими критеріями, що й успішність психологічної та соціально-психологічної адаптації. Уже в перші роки ХХ ст. у США була виявлена така закономірність міждержавної міграції: нервово-психічне здоров'я мігрантів є гіршим, ніж у стаціонарного населення. Водночас обстеження на робочих місцях, навпаки, показали кращий стан нервово-психічного здоров'я мігрантів порівняно з іншими працівниками (феномен “здорового мігранта”). Це пояснюється дією чинника селекції: мігранти з високим рівнем нервово-психічного здоров'я демонструють достатню адаптацію до нового соціокультурного оточення.

Проблема суб'єктивного благополуччя мігрантів передбачає врахування того, яким чином особистість переживає задоволеність від результатів своєї діяльності та соціальної активності, які психічні стани є характерними для неї, наскільки вони є позитивними,

і т. ін. Позаяк переживання суб'єктивного благополуччя становить одну з основних засад психічного здоров'я людини, важливо з'ясувати специфіку й динаміку змін, які відбуваються з нею у процесі адаптації, що дозволяє прогнозувати її поведінку в новому середовищі.

Порушення психічної адаптації мігрантів представлені різноманітними малодиференційованими проявами фізичного та емоційного дискомфорту, емоційної напруженості, зниженої працездатності, нестабільності самопочуття. Мають місце також прояви соціальної фрустрованості, порушення особистісно-середовищної взаємодії, незадоволеність актуальним станом. Зонами найбільшої тривожності є матеріальний стан і сфера міжособистісних стосунків. Існує тісний взаємозв'язок між наявністю неврозподібної симптоматики і рівнем соціальної фрустрованості. До факторів ризику порушень психічної адаптації мігрантів належать такі особистісні характеристики: інтровертована спрямованість, яка обмежує можливості звертання по соціальну підтримку; високий рівень нейротизму як сукупність індивідуально-типологічних характеристик, пов'язаних з емоційною нестабільністю і зниженою фрустраційною толерантністю.

Зміни ідентичності особистості вимушених мігрантів мають комплексний характер і торкаються всіх основних сфер: мотиваційної, емоційної, когнітивної, поведінкової. У *мотиваційній* сфері складності в задоволенні базових потреб призводять до зниження рівня домагань, до виникнення екзистенційних проблем – аж до втрати сенсу життя. Порушення в *емоційній* сфері виявляються в широкому діапазоні – від байдужості, пригніченості, апатії, депресивності до агресивності, дратівливості. Проблеми в *когнітивній* сфері – це розлади всіх основних пізнавальних процесів: пам'яті, уваги, сприйняття, мислення. У *поведінковій* сфері виникають перепони зі встановленням продуктивних контактів. Усе це загалом призводить до найсуттєвіших проблем особистості, центральною з яких є *криза ідентичності*, про яку було вже чимало сказано в попередніх розділах.

У ситуації вимушеної міграції яскраво проявляються захисні психологічні механізми і формуються стратегії подолання кризи, спрямовані на підтримку позитивної ідентичності. Активізація захисних механізмів веде до формування специфічних захисних ком-

плексів. “Агресивний” комплекс є відповіддю на постійну фрустрацію життєво важливих потреб і негативне ставлення оточення до мігрантів. “Утриманський” комплекс виникає під впливом звички оцінювати себе як нездатного самостійно долати життєві труднощі. “Транзитний” комплекс властивий біженцям із далекого зарубіжжя і пов’язаний зі ставленням до країни перебування як до тимчасового явища. Виявлення індивідуальних захисних механізмів і стратегій подолання кризи дозволяє при наданні психологічної допомоги мігрантам орієнтуватися на адекватні способи психологічного захисту та адаптивні стратегії.

Криза ідентичності у вимушених мігрантів нерідко сягає такої глибини, коли власних ресурсів особистості недостатньо і для подолання кризи потрібна психологічна допомога. До цих питань ми ще повернемося трохи нижче.

Методи діагностики психологічного благополуччя мігрантів

Для діагностики стану психологічного благополуччя мігрантів можна рекомендувати застосування таких методів:

– для отримання соціально-біографічної інформації, анамnestичних відомостей медичного характеру і психологічної інформації про актуальне самопочуття, настроїв і працездатність – *клініко-психологічне інтерв’ю*;

– для оцінювання порушень психічної адаптації в системі соціально значущих відношень особистості – *опитувальник невротичних і неврозоподібних розладів (ОНР)* (Л. І. Вассерман, О. Ю. Щелкова), а також *шкала “Рівень соціальної фрустрованості”* (Б. Д. Карвасарський);

– для оцінювання особистісних характеристик мігрантів як можливих чинників порушень психічної адаптації – *особистісний опитувальник Айзенка (EPI)*;

– для визначення емоційного, соціального і фізичного компонентів суб’єктивного благополуччя особистості – *метод шкалування за методикою Н. П. Фетискіна, В. В. Козлова, Г. М. Мануйлова за семибальною шкалою оцінювання*;

– *п'ятифакторний особистісний опитувальник* (“*Велика п'ятірка*”), розроблення якого пов'язане з іменами таких учених, як *Р. МакКрей* і *П. Коста*. Опитувальник “*Велика п'ятірка*” був адаптований *В. Є. Орлом* у співавторстві з *О. О. Рукавишниковим*, відомою є адаптація *О. Б. Хромова*; також рекомендовано до застосування варіант адаптації *Л. Ф. Бурлачука* та *Д. К. Корольова*.

Фактори “*Великої п'ятірки*” такі:

1) *відкритість до нового досвіду* (або просто відкритість чи експресивність). Пов'язана з активним пошуком такого досвіду і визнанням його цінності, з терпимістю до чужого, незвичного та дослідницьким інтересом до нього (толерантність до невизначеності). Проявляється у сприйнятливості до будь-якого виду знань, в активності щодо нових ідей або ситуацій. На протилежному полюсі цього чинника – обмеженість інтересів, консерватизм, практицизм, схильність до стереотипів і традиційних способів дії;

2) *сумлінність* (або усвідомлюваність чи самоконтроль). Відображає міру організованості, наполегливості та мотивованості індивіда у цілеспрямованій поведінці. Протиставляє людей надійних, пунктуальних, вимогливих тим, хто апатичний і неретельний у роботі. Ще одна протилежна риса – імпульсивність;

3) *екстраверсія* характеризує широту й інтенсивність міжособистісних взаємодій, рівень активності, потребу в зовнішній стимуляції, здатність радіти життю. Це спрямованість на зовнішній світ, інтерес до зовнішніх подій та інших людей, товариськість, чутливість до зовнішньої стимуляції. Антонім – інтроверсія: схильність до незалежності, самостійності, індивідуалізму;

4) *схильність до згоди* (або доброзичливість, прихильність, поступливість, конформність). Представлена готовністю підкорювати власні інтереси інтересам групи, довірливістю, дружелюбністю. Протилежні якості – протиставлення власних інтересів груповим нормам, підозрливість, відособленість аж до відкритого виклику суспільству;

5) *нейротизм* (або негативна емоційність). Традиційно цей термін відображає емоційну нестабільність; ідентифікує індивідів, схильних до неприємних хвилювань (дистресів), до надмірних пристрастей і поривань, до далеких від реальності ідей та до неадек-

ватних реакцій на дійсність. Автори методики розуміли під ним чутливість індивіда до стресогенних ситуацій, що проявляється у мірі легкості виникнення негативних емоцій. На одному полюсі – стабільність, стійкість, низький рівень тривожності, на другому – протилежні показники.

Крім перелічених вище, у процесі діагностики психологічного благополуччя мігрантів можуть успішно використовуватись і такі методи:

– *тест смисложиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтьєва (СЖО)*. Представлений п'ятьма шкалами. Шкала 1 (Цілі) характеризує наявність або відсутність у досліджуваного цілей життя; шкала 2 (Процес) відображає цікавість та емоційну насиченість самого процесу життя; шкала 3 (Результат) показує задоволеність прожитим життям; шкала 4 (Локус контролю – Я) відображає впевненість досліджуваного у своїй спроможності контролювати власне життя; шкала 5 (Локус контролю – життя) характеризує впевненість у тому, що людина може керувати життям;

– *оцінювання задоволеності якістю життя (Н. Є. Водоп'янова)*. Переживання психологічного комфорту (благополуччя) – важливий показник динаміки здоров'я, оскільки він є індикатором перехідних станів від здоров'я до хвороби. У зарубіжній психології при визначенні психологічного (душевного) благополуччя широко використовують поняття “якість життя”, що відображає суб'єктивне переживання задоволеності власним життям, яке співвідноситься із задоволеністю самореалізацією особистості та її психічним здоров'ям. Опитувальник містить 36 питань, які стосуються таких категорій індивідуального життя: робота, особисті досягнення, здоров'я, спілкування з близькими людьми, підтримка (внутрішня та зовнішня), оптимістичність, напруженість (фізичний та психологічний дискомфорт), самоконтроль, негативні емоції (настрій). Це дає змогу отримати інформацію щодо міри загальної задоволеності якістю індивідуального життя та виявити сфери життєдіяльності, що викликають найбільший дискомфорт або незадоволеність.

Навчальні програми з підвищення соціокультурної компетентності мігрантів

Подолання труднощів адаптації до іншої культури надає людині цінний життєвий досвід і сприяє її духовному збагаченню. Завдання психологів полягає в тому, щоб полегшити міжкультурне спілкування та позбавити особистість негативних наслідків культурного шоку. Успішність виконання цього завдання залежить від того, наскільки добре ми розуміємо причини, механізми, сфери прояву цього феномена. Тому доволі корисною є підготовка спеціальних програм, спрямованих на розвиток настановлень міжкультурної толерантності, а також спеціалізованих тренінгів міжкультурної взаємодії, які забезпечують ефективне психологічне супроводження ситуацій, пов'язаних із культурним шоком.

Моделі культурного навчання і кроскультурні тренінги

У сучасній прикладній психології, як вказує Т. Г. Стефаненко, існує кілька способів підготовки індивідів до міжкультурної взаємодії. Ці моделі відрізняються одна від одної за трьома параметрами:

- за *методом навчання*: дидактичні та емпіричні;
- за *змістом навчання*: загальнокультурні та культурно-специфічні;
- за *сферою, в якій очікується досягнення основних результатів*: когнітивні, емоційні, поведінкові.

Класифікація основних типів навчальних програм:

Просвіта. *Мета:* набуття знань про культуру країни перебування. Проте цього недостатньо: отримані знання не завжди пом'якшують культурний шок, а інформація часто не відповідає характерові безпосередніх контактів з місцевими мешканцями.

Орієнтування. *Мета:* швидке ознайомлення з новим оточенням, основними нормами, цінностями, переконаннями іншопольованої групи. Для цього використовуються різноманітні посібники.

Інструктаж. *Мета*: формування широкого погляду на можливі проблеми або фокусування на окремих аспектах адаптації до нового оточення.

Тренінг. *Мета*: набуття практичних навичок, необхідних для міжособистісних контактів у новому оточенні та для оволодіння цінностями, нормами і рольовими структурами тамтешньої культури.

Завданнями цих навчальних програм є знайомство з міжкультурними відмінностями у міжособистісних стосунках. Це передбачає програвання ситуацій, у яких те чи інше відбувається у двох культурах по-різному, та формування навичок перенесення знань на нові ситуації, коли людина оволодіває найхарактернішими особливостями чужої культури.

Типи тренінгових програм (за Т. Г. Стефаненко):

Загальнокультурний тренінг, або тренінг самосвідомості. *Мета*: усвідомити себе представником культури і цінностей цієї культури; навчитися помічати культурні відмінності для підвищення ефективності взаємодії. Прикладом може бути тренінг, коли учасник і підставна особа програють конфліктні ситуації, які знімають відеокамерою. Потім тренер пояснює учаснику, яким чином на його поведінку вплинула та чи та культура.

Когнітивний тренінг. Проведення такого тренінгу передбачає реальні міжкультурні контакти. Проте таке навчання не завжди досягає мети через сильний етноцентризм учасників, який заважає позбутися упереджень під час занять.

Атрибутивний тренінг. Акцент робиться на усвідомленні відмінностей інтерпретації представниками різних народів і культур причин поведінки і результатів діяльності. Це украй важливо, бо однією з основних проблем спілкування носіїв різних культур є нерозуміння причин поведінки одне одного, а звідси – поява хибних атрибуцій.

Слід зауважити, що жодний тип тренінгу не є ідеальним, тому доцільно використовувати можливості кількох тренінгових підходів, поєднуючи їх із традиційними дидактичними методами. Не менш важливими є такі завдання: навчити способів психорегуляції, зняття нервового напруження, допомогти знизити тривожність, не-

впевненість, подолати недовіру до світу, яка виникає при потрап-лянні в інше середовище.

Культурний асимілятор

Культурний асимілятор – одна із кроскультурних технік, яка дістала поширення у багатьох країнах світу. *Мета:* навчити людину бачити ті чи ті ситуації очима членів іншої групи, розуміти їхню картину світу. Тому цей метод ще називають технікою підвищення міжкультурної сенситивності (Ю. П. Платонов).

Виокремлюють такі завдання культурного асимілятора: 1) засвоєння ізоморфних атрибутів, тобто способів інтерпретації поведінки людей представниками інших культур; 2) переживання своїх емоційних реакцій у ситуації міжкультурної взаємодії та їх коригування; 3) формування настановлень на толерантну взаємодію в іншокультурному середовищі.

Перші зразки культурного асимілятора були призначені для американців, які взаємодіяли з арабами, іранцями, греками, а також для білих і темношкірих американців. Піонерами розроблення цієї техніки вважаються психологи університету штату Іллінойс під керівництвом Г. Тріандіса. Маючи на меті за короткий час надати людині інформацію про відмінності між двома культурами, вони створили програмований посібник із зворотним зв'язком, який дозволяє зробити читача активним учасником процесу навчання.

Культурні асимілятори складаються з опису ситуацій (до 100), у яких взаємодіють представники двох культур, і чотирьох інтерпретацій поведінки персонажів кожної ситуації (каузальні атрибуції поведінки, яку вони спостерігали). При доборі ситуацій урахувуються взаємні стереотипи, відмінності в рольових очікуваннях, звичаї, особливості невербальної поведінки і т. ін. Особлива увага приділяється орієнтованості культури на колективізм або індивідуалізм.

З роками було створено багато варіантів культурних асиміляторів, призначених для вузького кола осіб (наприклад, студенти-араби, вчителі, що працюють з іспаномовними школярами, тощо). Тож виникло закономірне питання: чи взагалі можливий універсальний культурний асимілятор, який допомагав би людям адаптуватися до будь-якої культури? Роботу зі створення такого

асимілятора було розпочато у 1983 р. Універсальним він є передусім для американців, які спілкуються з представниками різних націй, сьогодні його застосовують і в інших англомовних країнах. Багаторічний досвід застосування культурних асиміляторів підтвердив їхню спроможність суттєво зменшувати негативні стереотипи, дохідливо інформувати про відмінності між культурами, полегшувати міжособистісні контакти у мультикультурному середовищі.

Етапи роботи з культурним асимілятором

1. *Добір ситуацій*. Інформація добирається таким чином, щоб представити ситуації, в яких виявляються значущі, ключові відмінності між культурами. Ідеальною можна вважати ситуацію, яка, поперше, описує випадок взаємодії між членами двох культур; по-друге, видається людині конфліктною і хибно нею інтерпретується; по-третє, дає змогу отримати важливі відомості про чужу культуру. При доборі ситуацій ураховуються взаємні стереотипи, відмінності в рольових очікуваннях, звичаї, особливості невербальної поведінки тощо. Усього дослідники виокремили 18 основних проблем, з якими стикаються індивіди в ситуації міжкультурної взаємодії. Ці ситуації групуються у три блоки:

– *інтенсивні емоційні реакції* (тривожність, очікування, брак емоційної підтримки місцевих мешканців, невизначеність стосунків з ними, боротьба з власними упередженнями і етноцентризмом);

– *сфера знань, важливих для розуміння міжкультурних відмінностей* (соціальні настановлення на працю та власність; просторово-часова організація спілкування; ставлення до іноземних мов; рольові структури; індивідуалізм / колективізм; ритуали і забобони; ієрархічні структури – класові й статусні; особистісні та соціальні цінності);

– *когнітивні психологічні процеси і явища, що лежать в основі міжгрупових відмінностей* (категоризація, диференціація, етноцентризм, атрибуція, стиль набуття знань).

Приклади потенційно конфліктних ситуацій можуть бути знайдені в етнографічній та історичній літературі, пресі, а також у життєвих спостереженнях розробників методики. Використовуєть-

ся метод незакінчених речень, коли досліджувані формулюють можливі причини і наслідки подій.

Також можна запропонувати інтерв'ю із застосуванням методики *критичного інциденту*: респондентів просять згадати події, які різко – позитивно або негативно – змінили їхню думку щодо представників іншої культури.

2. *Побудова епізодів* (внесення поправок у “сирі” ситуації). Будуються конкретні епізоди, в яких діють персонажі, що мають імена і прізвища; тобто ситуація максимально наближується до реального життя.

3. *Виокремлення атрибуцій* (добір питань щодо поведінки персонажів, їхніх когнітивних та емоційних реакцій тощо).

4. *Добір атрибуцій* (комплектування набору альтернативних пояснень). Якщо асимілятор призначений для підготовки представників культури *A* до взаємодії з представниками культури *B*, то необхідно підібрати – за допомогою експертів із двох культур – три інтерпретації поведінки персонажів, серед яких є: 1) імовірні з погляду членів культури *A*; 2) такі, що мало використовуються в обох культурах; 3) ті, які частіше застосовують представники культури *B*. Лише відповіді, характерні для членів культури *B*, вважаються правильними. Якщо людина обирає неправильну відповідь, її просять ще раз повернутися до ситуації та вибрати інше пояснення поведінки персонажів. При виборі правильної відповіді докладно описуються особливості культури (цінності, норми, звичаї, віра), відповідно до яких діяли досліджувані.

Недопустимим вважається включення у набір атрибуцій, здатних активізувати упередження, наприклад: “*X* поводить у такий спосіб, оскільки він не приймає всіх представників народу *Y*”. З іншого боку, не повинно бути таких пояснень: “*X* поводить відповідно до традицій власної культури”, котрі в ситуації міжкультурної взаємодії сприймаються як однозначно правильні й не сприяють самостійним пошукам ізоморфних атрибуцій.

Культурний асимілятор є методом когнітивного орієнтування, проте його часто використовують у тренінгових програмах: обговорюються і порівнюються результати учасників групи, проводяться рольові ігри із застосуванням ситуацій культурного

асимілятора. У цьому разі він є основою програми *атрибутивного тренінгу*. Якщо учасник тренінгу зробив правильний вибір, він переходить до наступного епізоду, якщо ж припустився помилки, то інструктор пояснює йому, чому його вибір є хибним, пропонує ще раз вивчити даний випадок і вибрати іншу інтерпретацію. Після вивчення певної кількості ситуацій учасники тренінгу здатні засвоїти норми, які допоможуть їм орієнтуватися в іншій культурі без порівняння зі стандартами своєї країни.

Приклад ситуації культурного асимілятора

Віктор працював у відділі реклами великої міжнародної компанії зі штаб-квартирою у Шеньжені, Китай. Його колега Шенг Фенг, на 10–15 років старший за Віктора, був людиною акуратною та дружелюбною. Одного разу Шенг Фенг зібрався піти у видавничий відділ, розташований у сусідній будівлі. Віктор, який давно мав передати туди рукопис, простягнув йому солідний пакет і попросив віднести його у видавничий відділ. Шенг Фенг спочатку відсмикнув руку, а потім усе ж мовчки взяв пакет та пішов. Пакет він передав, але протягом цілого дня не розмовляв з Віктором. Хлопець аж ніяк не міг пояснити причини зміни настрою колеги. Варіанти:

- а) Шенг Фенг думав зайнятися у видавництві особистими справами, проте неочікуване прохання Віктора змусило його скоригувати свої плани;
- б) Шенг Фенг побоювався відповідальності, тому й не хотів брати пакет;
- в) пакет був занадто важкий, а у Шенг Фенга були зайняті руки;
- г) Віктор порушив неписане правило китайської службової етики.

Правильна відповідь – “д”. Віктор не знав, що в Китаї не прийнято звертатися з такими проханнями до співробітників, рівних за суспільним станом, а тим паче до старших за віком або статусом. Перша реакція китайського колеги була різко негативною, але він зрозумів, що Віктор як іноземець міг не знати цього правила. Тому він виконав прохання Віктора.

Організація психологічної та соціальної допомоги трудовим мігрантам

Міграція населення орієнтує органи державної влади на створення системи соціально-психологічної та соціокультурної адаптації людей, які беруть участь у цьому процесі. До того ж виникає важлива практична проблема пошуку ефективних технологій адаптації іммігрантів до нових умов життєдіяльності.

Ситуація вимушеної міграції вимагає від індивіда зусиль, які перебувають на межі його адаптивних можливостей, тому він потребує професійної психологічної допомоги. Крім того, соціальною і психологічною проблемою, зокрема для нашої держави, є нелегальна міграція українців задля працевлаштування й заробітку, оскільки в цьому випадку людина є вразливою з правової та психологічної точки зору. Ситуацію загострює те, що феномени “трудова міграція” і “торгівля людьми” можуть збігатися у своїх проявах, наприклад, певною мірою розглядатися як причина і наслідок: людина планує добровільний виїзд за кордон з метою працевлаштування, але, не враховуючи можливих ризиків, може потрапити у велику скруту.

Психологічна профілактика нелегальної трудової міграції. Міграція за своєю суттю – це соціальні відносини, які виникають та розвиваються в результаті налагодження чи порушення різнобічних зв’язків між особистістю, групою, колективом, суспільством або між державою, нацією та суспільством.

У концепції про зловживання в галузі міграції та про забезпечення працівникам-мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення, яка прийнята Генеральною конференцією Міжнародної організації праці та відображена в документах урядів багатьох країн, підкреслюється, що для подолання низького економічного розвитку, а також структурного і хронічного безробіття треба заохочувати переміщення капіталу і передання технологій, а не пересування трудящих. Це більшою мірою відповідатиме взаємним інтересам країн, які постачають робочу силу, і країн, які надають роботу.

Некерованість міграційних процесів створює значну небезпеку для національних інтересів України, тому вони потребують ефективного регулювання з боку держави задля максимального збереження її трудового та демографічного потенціалу. 2007 року завершено роботу із приєднання України до Європейської конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів. Слід також згадати ініціативу Міністерства соціальної політики України щодо розробки програми “Повернення висококваліфікованих українських трудових мігрантів з країн Європи”. Для розв’язання проблеми легального працевлаштування громадян України на території інших держав та забезпечення їх соціального захисту укладаються двосторонні угоди з іншими державами у сфері працевлаштування, зайнятості та соціального забезпечення.

2008 року в Києві відбулася 8-ма Європейська міністерська конференція Ради Європи з питань міграції “Економічна міграція, розвиток та соціальна єдність: комплексний підхід”. На конференції наголошувалося, що в останні роки міграційні процеси стали глобальним викликом перспективам дальшого розвитку людства у XXI ст., і саме тому основні завдання міграційної політики зводяться до управління міграційними процесами виходячи з національних інтересів держави і вдосконалення законодавчих механізмів регулювання міграції. У рамках конференції було проведено Європейський парламентський форум з питань економічної міграції, соціального сприяння та розвитку, організований Парламентською асамблеєю Ради Європи спільно з Європейським парламентом та Верховною Радою України. У центрі уваги форуму стояло питання створення в Україні єдиного державного органу, що опікується справами міграції.

Комплексний підхід, необхідність котрого було проголошено на конференції, спрямований на запобігання негативним наслідкам трудової міграції, серед яких:

- втрата Україною висококваліфікованих фахівців;
- суттєва втрата заробітчанами професійних умінь та навичок;
- негативні демографічні наслідки для України через вплив молоді;
- неможливість отримання заробітчанами кваліфікованої медичної допомоги через відсутність медичного страхування;

- правова небезпека (загроза депортації, відсутність гарантій отримання зароблених грошей; залежність від злочинних елементів);

- поширені психологічні проблеми (депресії, кризові стани, емоційні розлади) та проблеми зі здоров'ям;

- розрив (іноді цілковите руйнування) сімейних зв'язків;

- бездоглядність дітей трудових мігрантів;

- небезпека для мігранта з неврегульованим статусом стати жертвою торгівлі людьми;

- зниження престижу України.

Комплексний підхід охоплює різноманітні сфери: вдосконалення законодавства, укладання міжнародних угод, поліпшення ефективності роботи правоохоронних органів, державних установ та відомств, формування системи превентивних заходів, а також заходів соціальної та психологічної реабілітації громадян, які повернулися в Україну.

Сучасна трудова еміграція українців має на меті покращення добробуту родини, тому в плануванні профілактичної роботи слід орієнтуватися на підвищення загального рівня життя та соціального статусу наших громадян. У такій роботі виокремлюють первинну, вторинну і третинну профілактику, які стосуються різних цільових груп та мають різні завдання.

До основних напрямів *первинної профілактики* негативних наслідків трудової еміграції належать:

- інформаційні програми для широкої громадськості, роз'яснювальна діяльність;

- ведення просвітницької роботи серед молоді з проблем прав людини; лекції для молоді, школярів, студентів, батьків, соціальних працівників, учителів із цієї проблематики;

- робота із засобами масової комунікації, поширення інформації з проблем праці українців за кордоном; відповідні інтерв'ю, статті, прес-конференції;

- видання друкованих матеріалів з проблем нелегальної трудової міграції українців та запобігання торгівлі людьми; публікації на цю тему в наукових виданнях України та країн близького і далекого зарубіжжя.

Інформаційно-роз'яснювальна робота серед населення проводиться у вигляді лекцій, бесід, зустрічей, виступів тощо за тема-

ми: “Нелегальне переправлення мігрантів”, “Кримінальна відповідальність за торгівлю людьми в Україні”, “Якщо ви збираєтеся за кордон...” тощо. Відбуваються засідання молодіжних правових клубів на теми: “Заміж за іноземця”, “Життя крізь рожеві окуляри”, “Першочергові дії у випадку зникнення громадянина за межами України”.

Служби зайнятості населення опікуються проблемами безробіття, зокрема серед молоді. Тут головною метою є орієнтування випускників шкіл на свідомий вибір професії, що користується попитом на ринку праці. Вживаються конкретні заходи, спрямовані на підвищення мотивації до праці, особливо за робітничими професіями, на популяризацію переваг та перспектив національного ринку праці. Професійна орієнтація є пріоритетним напрямом формування активної політики зайнятості та досягнення продуктивної зайнятості населення, особливо економічно неактивних груп працездатного віку та соціально незахищених категорій. У зв’язку з цим у базових центрах зайнятості надається широкий спектр профорієнтаційних послуг:

– *інформаційні*: щодо стану ринку праці, потреб підприємств, установ і організацій у кваліфікованих кадрах, щодо змісту професій (спеціальностей), умов праці та вимог до працівників, щодо можливостей відкриття власної справи;

– *профконсультаційні*: з використанням психодіагностичних методик щодо професійного самовизначення та реалізації профнамірів на основі вивчення інтересів, нахилів, індивідуальних характеристик та здібностей особистості з урахуванням потреб ринку праці;

– *професійний відбір* до певних видів діяльності або *професійне навчання* та підбір працівників відповідно до вимог роботодавців;

– *проведення навчальних семінарів* з проблем самостійного пошуку роботи;

– *психологічна допомога*: індивідуальні профконсультації та тематичні семінари для соціально незахищених верств населення, в тому числі із сільської місцевості, – щодо підвищення впевненості у власних можливостях та посилення позитивної мотивації до власної зайнятості.

Цільовою аудиторією *вторинної профілактики* є потенційні мігранти, тобто особи, які активно цікавляться можливостями працевлаштування за кордоном або вже планують виїзд за межі України. Багато людей не мають належної інформації про реальні умови переправлення, роботи, життя за кордоном. Тому вони вважають, що їм немає чого втрачати, а тільки є що набути. Інші неусвідомлено затягуються в потоки мігрантів, які переправляються нелегально. Навіть ті мігранти, котрі знають, на що вони йдуть, можуть опинитися в несприятливому становищі, якщо умови їхнього життя чи перспективи законної міграції є досить поганими. Цей складний взаємозв'язок між економікою, соціальною політикою, політикою у сфері безпеки і уявленнями про них широкого загалу лежить в основі нелегальної міграції в цілому. Йдеться про небезпеку такої міграції, зокрема про торгівлю людьми, а також про можливості та вимоги до законної міграції, про ситуацію із зайнятістю в країнах призначення та можливі розміри заробітку. Усе це треба роз'яснити потенційним мігрантам, аби дати їм орієнтири для оцінювання вигідності запропонованої роботи. В Україні діє спеціальна державна інспекція, що відповідає за видачу ліцензій фірмам, які пропонують роботу за кордоном, вона ж може призупинити дію таких ліцензій, якщо виявить порушення закону. Через цю інспекцію потенційні мігранти мають можливість перевірити, чи зареєстрована фірма, що пропонує роботу за кордоном, чи має вона ліцензію на цю діяльність.

Існують два основні напрями вторинної профілактики. До *першого напрямку* можна віднести різноманітні *превентивні заходи* щодо запобігання ризикам нелегального працевлаштування за кордоном громадян України:

- проведення наукових досліджень з питань нелегальної трудової міграції та торгівлі людьми;

- розроблення та впровадження навчально-методичних рекомендацій, посібників та інших матеріалів для вчителів, вихователів, практичних психологів і соціальних педагогів у вищих навчальних закладах та закладах післядипломної освіти щодо виховної роботи серед дітей і молоді, спрямованої на запобігання та викорінення найгірших форм праці;

- робота з підвищення кваліфікації працівників освіти у питаннях безпеки нелегального працевлаштування за кордоном;

- підвищення кваліфікації осіб, що працюють із потенційними трудовими мігрантами;
- проведення семінарів, конференцій, круглих столів тощо з проблем трудової еміграції українських громадян;
- профілактичні програми для потенційних груп ризику щодо нелегальної еміграції та торгівлі людьми;
- співпраця з урядовими та неурядовими організаціями в Україні і за кордоном з метою запобігання нелегальному переправленню мігрантів та торгівлі людьми.

Громадські організації, які також активно залучаються до цієї роботи, пропонують відповідні програми різноманітних тренінгів соціального та соціально-психологічного спрямування і розробляють інформаційні матеріали, які спонукають людину замислитися над деякими гострими моментами праці українців за кордоном. Наприклад, запропоновано пам'ятку для людей, які планують виїзд за межі країни задля працевлаштування, де крок за кроком описуються всі необхідні дії потенційного трудового мігранта для уникнення можливих небезпек (*див. Додаток у кінці книжки*).

Проте слід зазначити, що, за даними офіційної статистики, лише 10% українських трудових мігрантів виїжджають за кордон за робочими візами, тобто оформлюють трудові угоди. Це пов'язано з кількома чинниками: недостатньою поінформованістю громадян України щодо легального працевлаштування за кордоном, складністю процедури та високою вартістю оформлення офіційних документів, небажанням зарубіжних працедавців займатися складною офіційною процедурою оформлення на роботу іноземних громадян (значно простіше та дешевше брати мігрантів із нерегульованим статусом). Тобто суто інформаційна роз'яснювальна кампанія не може вирішити всіх проблем.

Другим напрямом вторинної профілактики негативних наслідків заробітчанства є *сприяння зайнятості потенційних трудових мігрантів в Україні*. У процесі роботи з такими особами особлива увага звертається на:

- високу вартість життя за кордоном, яка може “з’їсти” значну частину хай і більш високої, ніж в Україні, заробітної платні;
- як правило, значно інтенсивніший, ніж в Україні, темп праці;

- соціальну незахищеність мігрантів, відсутність допомоги в разі хвороби, каліцтва або травмування; неврахування періоду лікування при обчисленні пенсійного стажу;
- низький соціальний статус заробітчан;
- правову незахищеність, значні ризики постраждати від несутимливих дій роботодавців, підступів шахраїв, торгівців людьми;
- втрату кваліфікації за основною професією;
- бездоглядність дітей, розлуку із сім'єю;
- можливість та переваги внутрішньої міграції: наявність усередині країни високооплачуваних вакансій.

Професійне навчання безробітних проводиться службою зайнятості з урахуванням вимог ринку праці та перспектив розвитку регіону. Відповідно до Закону України “Про зайнятість населення” професійна підготовка, підвищення кваліфікації та перепідготовка осіб, що зареєстровані в службі зайнятості як безробітні, провадиться в разі: 1) неможливості підібрати роботу через відсутність професійної кваліфікації у безробітного; 2) необхідності змінити кваліфікацію у зв'язку з відсутністю роботи, що відповідає професійним навичкам особи; 3) втрати здатності виконання роботи за попередньою професією; 4) пошуку роботи вперше за відсутності професії (спеціальності). Громадські організації проводять семінари на теми: “Сприяння працевлаштуванню з урахуванням гендерних аспектів”; “Особливості зайнятості жінок”; “Запобігання нелегальній трудовій міграції та торгівлі людьми”; “Працевлаштування для цільової групи населення”; “Сприяння працевлаштуванню, в тому числі через пропаганду здорового способу життя”.

Третинна профілактика зорієнтована на тих, хто вже працює за кордоном (наприклад, у плані соціальної підтримки родини трудового емігранта, яка залишилася в Україні), та на тих, хто повернувся, тобто перебуває на етапі реадаптації, реінтеграції в суспільство. Третинна профілактика передбачає надання соціальної, медичної, юридичної, психологічної допомоги постраждалим унаслідок невдалого нелегального працевлаштування та жертвам торгівлі людьми.

Основні напрями третинної профілактики:

- освітні програми для спеціалістів, що працюють з мігрантами на етапі реадаптації;

- юридична допомога, спрямована на підвищення здатності людини обстоювати свої права;
- консультації по “телефону довіри”, індивідуальні психологічні консультації, психотерапевтичні програми;
- групи підтримки;
- “гаряча лінія”;
- надання роботи та можливості навчання (перенавчання);
- реінтеграція та реабілітація потерпілих від торгівлі людьми.

У кількох областях України (наприклад у Херсонській) за фінансової підтримки Міжнародної організації з міграції відкрито транзитно-реінтеграційний центр для потерпілих від торгівлі людьми. Організовано надання їм відповідної допомоги, зокрема медичної, психологічної, юридичної, фінансової, проведення професійних тренінгів, арт-тренінгів. Ураховуються психологічні особливості потерпілих, які перебувають у депресивному чи кризовому стані. До того ж ті, хто повернувся, нерідко мають серйозні проблеми із фізичним здоров'ям. Для цієї категорії осіб надаються консультації та забезпечується супровід психолога і соціального працівника.

Проведення третинної профілактики спирається на низку офіційних міждержавних угод з питань захисту прав трудових мігрантів та на інші міжнародні документи. ООН зобов'язує держави гарантувати людині повний комплекс прав, зокрема:

- право на роботу, що передбачає можливість для кожної людини заробляти собі на життя за допомогою праці, яку вона собі вільно обирає або на яку вільно погоджується (для реалізації цього права держава має проводити програми професійно-технічного навчання);
- право на соціальне забезпечення, у тому числі соціальне страхування;
- право на достатній життєвий рівень, достатнє харчування, одяг та житло;
- право на найвищий рівень фізичного та психічного здоров'я.

Протокол ООН про торгівлю людьми зобов'язує країни походження та призначення мігрантів розглянути ряд заходів щодо забезпечення фізичної, психологічної та соціальної реабілітації жертв нелегальної трудової міграції та торгівлі людьми. Держави

також повинні розглянути можливості щодо працевлаштування, освіти та професійної підготовки цих осіб.

На офіційному рівні до роботи із захисту прав трудових мігрантів та членів їхніх сімей залучається чимало урядових та неурядових організацій України.

Міністерство молоді та спорту України. Практична діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді здійснюється за такими напрямами: соціальна підтримка сім'ї, профілактика негативних явищ у дитячому та молодіжному середовищі, сприяння працевлаштуванню та вторинній зайнятості молоді, соціальна робота з призовною молоддю та військовослужбовцями, підготовка молоді до сімейного життя, соціальна робота з малозабезпеченими та багатодітними сім'ями, соціальний захист жіночої молоді, просвітницька робота щодо профілактики ВІЛ/СНІД, торгівлі людьми тощо. Провідними формами роботи є культурно-масові заходи, тренінгово-лекційні заняття, соціальний та психологічний супровід ("телефон довіри", психологічна та юридична допомога потерпілим, організація медичної допомоги).

Роль *Міністерства соціальної політики України* полягає в наданні профорієнтаційних послуг та організації професійного навчання безробітних, особливо молоді, професій, які користуються попитом на ринку праці, з урахуванням особливостей регіону; у вирішенні питань зайнятості випускників професійно-технічних училищ та вищих навчальних закладів; у сприянні працевлаштуванню молоді; у здійсненні контролю за посередницькою діяльністю суб'єктів підприємницької діяльності з працевлаштування за кордоном, за роботою туристичних фірм, шлюбних агенцій тощо.

Підпорядкована Мінсоцполітики *Державна служба зайнятості* відповідає за такі напрями роботи: інформування про вакансії; професійне навчання; стажування на підприємствах; забезпечення можливості займатися підприємницькою діяльністю; перепідготовка безробітних. Ці напрями реалізують, зокрема, державні центри зайнятості населення, що перебувають у віданні служби. Навчальні плани та програми в центрах зайнятості доповнено курсом основ господарського права, що сприяє оволодінню навичками підприємницької діяльності.

Міністерство охорони здоров'я України як один із найважливіших державних органів із надання соціальної допомоги потерпілим створює реінтеграційні й антикризові центри та притулки для осіб, які постраждали від злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми.

Міністерство освіти і науки України займається переважно превентивною роботою серед молоді. Проте це міністерство може залучатися до соціальної роботи з потерпілими у випадках торгівлі дітьми, на нього також покладається відповідальність за дітей, що залишилися без опіки батьків. Основні напрями та форми діяльності:

- семінари з проблем нелегальної трудової міграції та торгівлі людьми, підготовка інформаційних та методичних матеріалів, просвітницька робота;

- профілактично-консультативна робота: основні категорії – молодь із неблагополучних чи багатодітних родин (раннє виявлення та супровід таких сімей);

- створення банку даних дітей, чії батьки виїхали на заробітки за кордон, які перебувають на утриманні родичів або взагалі залишилися самі під наглядом сусідів (проводиться індивідуальна консультативна, а також соціально-психологічна робота). Проблема дітей трудових мігрантів потребує особливої уваги з боку держави, оскільки становить серйозний виклик для національної безпеки, причому з позицій не лише сьогодення, а й майбутнього.

Суттєві можливості у проведенні профілактичної роботи мають *засоби масової комунікації*. Державними телерадіокомпаніями та державними друкованими періодичними виданнями започатковано відповідні програми, рубрики й тематичні сторінки з метою інформування населення про потенційний ризик експлуатації, насильства та зловживань щодо нелегальних мігрантів: “Східний кордон – останній рубіж”, “Хто сприяє незаконній міграції”, “Нелегальній міграції – надійний заслін”, “Біле рабство”, “XXI століття – особливості сучасної работоргівлі” тощо.

Значущою є також роль *неурядових, громадських організацій*. Зокрема, за підтримки Міжнародної організації міграції, Бюро демократичних інститутів і прав людини в Україні, Міжнародного

жіночого правозахисного центру Ла Страда, Фонду сприяння демократії Посольства США в Україні проводяться соціально-психологічні тренінги за такими напрямками:

I. Розуміння явища неврегульованої трудової міграції.

1. *Інтерактивний тренінг* “Запобігання небезпеці нелегального працевлаштування за кордоном” (група ризику – безробітні, молодь, яка націлена шукати роботу або шлюбний союз за кордоном).

Мета: розширення поінформованості про небезпеку нелегальної еміграції, підвищення рівня правових знань учасників тренінгу, ознайомлення з правилами безпечної поведінки та шляхами виходу із кризових ситуацій.

2. *Інтерактивний тренінг* “Життя за кордоном: міфи і реальність”.

Мета: формування уявлень про причини небезпеки нелегальної еміграції, про можливості вирішення економічних проблем на батьківщині; розвиток критичного мислення, навичок прийняття рішень та роботи в групі; усвідомлений вибір роботи, вдосконалення навичок реалізації та захисту своїх прав, підвищення самооцінки, усвідомлення своїх можливостей та обмежень тощо.

II. Розширення поінформованості щодо працевлаштування за кордоном.

1. *Виїзд за кордон: міфи і реальність.*
2. *Робота за кордоном: міфи і факти.*
3. *Робота за кордоном: надії і реалії.*

Мета: ознайомлення з реальними можливостями та легальною процедурою працевлаштування за кордоном, висвітлення проблеми торгівлі людьми та можливих шляхів запобігання кризовим ситуаціям за кордоном, інформування про організації, що надають допомогу мігрантам у кризових ситуаціях.

III. Надання допомоги постраждалим від негативних наслідків нелегального працевлаштування за кордоном у період реадaptaції.

1. *Психічне здоров'я українських трудових мігрантів у період реадaptaції.*

2. Кризове консультування.

3. Принципи роботи з постраждалими від торгівлі людьми.

Стандарти психосоціальної підтримки та ефективної організації роботи (реінтеграція, ресоціалізація).

IV. Запобігання негативним наслідкам нелегальної міграції та ресоціалізація через забезпечення економічної незалежності.

1. Підтримка професійної реалізації молоді.

Мета: розвиток чутливості до ризиків, що супроводжують процес пошуку роботи за кордоном; підвищення впевненості молодих людей у власних здібностях та навичках, що є необхідною для реалістичної оцінки своїх якостей та для успішного професійного розвитку на батьківщині.

2. Навчання основ підприємницької діяльності.

3. Стратегії ефективного пошуку роботи.

V. Освітні програми для спеціалістів, що працюють із трудовими мігрантами.

Тренінги для співробітників організацій, які надають допомогу постраждалим під час нелегального перебування за кордоном (міліціонери, держслужбовці, соціальні працівники, вчителі, лікарі, психологи, журналісти, представники громадських організацій, співробітники “гарячих ліній”, “телефонів довіри”).

VI. Встановлення зв'язку між небезпечними наслідками нелегального працевлаштування за кордоном та іншими су-міжними проблемами.

1. Інтерактивний тренінг “Ефективна комунікація”.

Мета: інформування про різні типи комунікації, демонстрування переваг ефективного спілкування за допомогою рольових ігор, роботи в групах.

2. Інтерактивний тренінг “Упевнена поведінка”.

Мета: надання можливості змінити ставлення до власних проблем, підсилити впевненість у прийнятті рішень, усвідомити свій негативний досвід та навчитися брати відповідальність за своє життя, розширити діапазон спілкування з іншими людьми.

Виходячи з того, що найбільш дієвими шляхами запобігання негативним наслідкам трудової міграції українців за кордоном є інформаційна робота й надання реальної допомоги у працевлаштуванні на батьківщині, можна рекомендувати проведення таких заходів:

- семінари для працівників центрів соціальних служб для молоді;
- семінари для консультантів “телефонів довіри”;
- семінари для представників регіональних засобів масової комунікації;
- семінари для працівників органів освіти;
- семінари-тренінги для молодіжних та жіночих неурядових організацій;
- “круглі столи” неурядових організацій та органів влади “Механізм упровадження в життя програми запобігання торгівлі жінками та дітьми в Україні”;
- семінари для журналістів освітянської преси і фахівців інститутів післядипломної педагогічної освіти з метою проведення превентивної роботи серед учнівської молоді;
- навчальні тренінги для спеціалістів базових центрів зайнятості з питань запобігання неврегульованій трудовій міграції та протидії торгівлі людьми;
- підготовка і видання інформаційних та методичних матеріалів з питань трудової міграції та протидії торгівлі людьми для розповсюдження серед працівників служб зайнятості різних рівнів, відділів, секторів у справах молоді та спорту райдержадміністрацій, міськвиконкомів;
- інформаційні семінари для безробітних із загальних питань зайнятості, стану ринку праці й методів пошуку роботи;
- програми соціальної та психологічної підтримки дітей трудових мігрантів і реабілітації дітей, які постраждали від торгівлі людьми.

Соціально-психологічний супровід сімей трудових мігрантів

Позитивна сімейна рольова ідентичність, усвідомлення значущості сімейних стосунків у власному житті, беззастережне прийняття відповідальності за добробут сім'ї, коли психологічно комфортні сімейні взаємини розглядаються особистістю як найважливіша умова власного благополуччя, можуть виступати стримувальним чинником щодо рішення нелегально працевлаштуватися за межами України.

Сім'я є не просто соціальною групою, а й соціальним інститутом, тобто сукупністю ролей та статусів, що призначені для задоволення певної соціальної потреби; це місце та умова постійної реалізації власного досвіду, знань, без яких неможливі наступність поколінь і, як наслідок, гармонійне існування й розвиток людської спільноти. У сім'ї людина набуває необхідних соціальних навичок, засвоює базові стереотипи поведінки та культурні норми, дістає психологічну підтримку і захист у стресових ситуаціях, що виникають у контактах з навколишнім середовищем. Тобто сім'я виконує цілу низку психологічних та соціально-культурних функцій.

Психологічні функції: сім'я забезпечує своїм членам почуття безпеки, належності до групи, емоційні зв'язки, можливості самоствердження, іншими словами, створює базу для самоактуалізації та реалізації творчого потенціалу.

Соціально-культурні функції охоплюють різноманітну діяльність із соціалізації та формування особистості: засвоєння нею норм і цінностей культури, навичок поведінки і спілкування, підготовку до виконання важливих соціальних ролей. Таким чином – за аналогією з формуванням базових психологічних потреб особистості – сім'я закладає базові культурні цінності, що регулюють майбутню поведінку людини в різних сферах діяльності, формують сценарії всіх можливих ролей, які людина має виконати.

Сім'я може не справлятися зі своєю соціокультурною функцією внаслідок низького культурного рівня або порушення життєво важливих внутрішньосімейних зв'язків. Основи сімейного благополуччя можуть бути різними: матеріальна незабезпеченість, ал-

коголізм, наркоманія, злочинність, відчуження. Перехідне суспільство, в якому ми живемо, характеризується значною кількістю таких сімей. Вони найбільшою мірою потребують спеціальної допомоги – матеріальної, правової, соціально-психологічної, медичної.

Із розпадом СРСР сім'я трансформується під впливом потужної хвилі соціально-економічних негараздів (безробіття, мізерні зарплати, агресивні соціальні впливи тощо), які зумовили в її життєвому просторі домінування проблем фізичного виживання, нівелювання духовності. Стійкість сім'ї як духовного осередку особистості істотно зменшилася через дефіцит відповідального ставлення до сімейних обов'язків та внаслідок багатьох інших чинників, серед яких і виїзд батьків за кордон на заробітки.

Проблеми сім'ї сьогодні загострилися настільки, що деякі актуальні питання, зокрема захищеність дітей у сім'ї, набули загальнонаціональних масштабів. Сучасна сім'я перебуває в екстремальних умовах, які характеризуються посиленням соціально-психологічної напруженості (недоброзичливість, озлобленість, надмірна прагматичність тощо), поширенням песимістичних настроїв, нестабільністю соціальних очікувань, втратою або знеціненням життєвих орієнтирів, зниженням впливу ціннісно-мотиваційних чинників до праці тощо. Як наслідок, проблеми корекції внутрішньосімейного середовища вийшли за межі цього середовища та стали проблемами державної значущості.

Матеріальне зубожіння деморалізує батьків, які, постійно займаючись пошуками засобів до існування, мало уваги приділяють дітям, а ті, не знаходячи відповіді на гострі питання, звертаються до інших, часто асоціальних, осіб. За таких умов у дітей помітно деформується становлення світогляду, що рівнозначне глибокій психічній травмі. Безробіття, соціальне і майнове розшарування посилюють ці тенденції. Загалом є підстави говорити про кризу духовності українського суспільства, яка спричинила втрату моральних ідеалів та деформацію сімейних цінностей. Несприятливі наслідки затяжних процесів суспільних трансформацій іще більше загострили проблеми сімейного виховання: у дітей прогресують світоглядна індиферентність, пасивність до навчання та агресивність у побуті тощо. Зростає кількість дітей, котрі вдома зазнають

фізичного та морального насилля. Поширеними явищами стали безпритульність, дитяча проституція, злочинність.

Виходячи з даних Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України можна виділити найприкметнішу ознаку сучасної української сім'ї: це *послаблення її основних функцій – економічної, виховної, репродуктивної*.

Причиною послаблення економічної функції сім'ї є бідність. Вимушена неповна зайнятість, низькі стандарти оплати праці та недосконалість соціального забезпечення призвели до погіршення добробуту значного числа сімей. Тож економічна функція на сучасному етапі виконується українською сім'єю далеко не в повному обсязі, що потребує цілеспрямованої соціальної політики держави. Що ж до виховної функції сучасної української сім'ї, то вона істотно знижується через несформованість загальноприйнятих стратегій сімейного виховання, безвідповідальність батьків, недостатню підготовку молоді до сімейного життя. Усе це призводить до поширення явища соціального сирітства та бездоглядності дітей. Діти трудових мігрантів, залишені батьками на досить тривалий термін, є наочним прикладом явища соціального сирітства, яке серед інших суспільних вад (у тому числі суттєвого зниження народжуваності) є ознакою порушення репродуктивної функції сім'ї. Зниження народжуваності також пов'язується з набуттям сучасним суспільством рис егоїзму, коли народження дітей сприймається як перешкода на шляху до власного благополуччя.

Робота з дітьми трудових мігрантів потребує перегляду звичних відносин і стереотипів, оскільки їхні батьки одночасно і є, і відсутні. Перед нами – специфічний вид соціального сирітства й специфічний вид дистантної родини. Така ситуація суттєво ускладнює виховний процес.

У дітей трудових мігрантів назагал спостерігаються такі самі проблеми, що і в однолітків, – проблеми соціалізації, дорослішання, проблеми навчання, стосунків із друзями, з особами протилежної статі. Однак можуть виникати й додаткові проблеми, оскільки дитина позбувається впливу найбільш значущих для неї дорослих – батьків. Звичайно, багатьох негараздів можна було б уникнути, якби батьки були поруч (шкідливі звички, зниження успішності в школі, стреси, неадекватна самооцінка, замкнутість, нерішучість, брак любові, емоційного тепла тощо). Усі ці негаразди є проявом

внутрішнього протесту дитини проти розлуки з батьками. Крім того, загальновідомо, що дитина може переносити модель батьківської сім'ї на свою майбутню родину, тобто відтворювати ті самі проблеми вже через своїх дітей.

У найбільш узагальненому вигляді виокремлюють такі *основні проблеми дітей трудових мігрантів*:

Проблеми психологічного характеру. Розлука з батьками для дитини будь-якого віку є психотравмою, оскільки не задовольняються її основні потреби: у стабільності й безпеці, емоційному спілкуванні та прихильності, в беззастережному прийнятті й любові. Дитина має відчувати, що вона є безумовною цінністю для батьків, і те, що батьки її залишають, підриває цю впевненість; крім того, неможливість звернутися за порадою і допомогою до батьків викликає пригноблений, іноді депресивний стан. Цілком можлива агресивна поведінка – бійки, хуліганство, дрібні крадіжки, порушення громадського порядку; група дітей трудових мігрантів є групою ризику – алкоголь, паління, наркотики, бродяжництво. Психологічними причинами таких змін у поведінці та емоційному стані дитини є суб'єктивне почуття всездозволеності, поява хибних життєвих цінностей.

Проблеми спілкування з родичами. Переважно це несумісність поглядів обох сторін, а також побутові проблеми. Опікуни не здатні повноцінно замінити батьків, отже, вони або надто жорстко контролюють дитину, або ж, навпаки, виявляють неувважність до її потреб. Відсутність взаєморозуміння – це не завжди свідчення невихованості дитини, це й прояв браку педагогічної культури дорослих, що пояснюється відмінностями у світогляді, життєвому досвіді, наявністю власних проблем. Крім цього, деякі опікуни не дуже бажають контактувати із вчителями, психологами, соціальними педагогами.

Проблеми з навчанням: через ослаблення контролю з боку родини – прогулювання уроків, небажання виконувати домашні завдання, зниження успішності.

Усе це свідчить про те, що діти трудових мігрантів конче потребують психологічної та педагогічної допомоги, хоча дуже часто причини їхніх психологічних труднощів не усвідомлюються і не пов'язуються з відсутністю батьків.

Основні напрями роботи із запобігання виникненню проблем дітей трудових мігрантів:

1. *Первинна профілактика* проблем дистантних сімей (інформація про проблеми дітей, посилення відповідальності батьків за дитину, формування сімейних цінностей).

2. *Вторинна профілактика*: батьки вже планують виїзд за кордон на заробітки і прагнуть пом'якшити вплив своєї відсутності на дитину. Це можливо, якщо батьки довіряють педагогам і психологам та вчасно повідомляють про свій від'їзд.

3. *Третинна профілактика*: дитина залишилася без батьків, тож виникає необхідність ізолювати її від дії негативних чинників, зберегти позитивні зв'язки з батьками, залучити дитину до навчання та діяльності.

4. *Супровід*: спільна робота школи та інших інстанцій, які захищають права дитини у розв'язанні її проблем.

5. *Реабілітація дитини та родини в цілому після повернення батьків*: налагодження взаєморозуміння, відновлення почуттів, вирішення тих проблем, які можуть бути вирішені тільки батьками.

Отже, робота з дітьми трудових мігрантів є компенсаторною реакцією на ту соціальну ситуацію в державі, яка виштовхує людей на заробітки за кордон і призводить до появи дистантних родин.

Під *соціально-психологічним супроводом* розуміється різноманітна робота, яку проводять на різних рівнях та з різними категоріями осіб і сімей: інформування, просвітництво, профілактика, діагностика, корекція, розвиток, реабілітація тощо. Сім'ю трудових мігрантів слід розглядати як таку, що перебуває в складних життєвих обставинах. Надання соціальних послуг таким сім'ям регулюється Законами України "Про соціальні послуги", "Про соціальну роботу з дітьми та молоддю", "Про попередження насильства в сім'ї" та іншими нормативно-правовими документами.

На підставі статті 1 Закону України "Про соціальні послуги" під складними життєвими обставинами розуміють такі обставини, коли людина об'єктивно потребує сторонньої допомоги, в тому числі від держави, суспільства, громадян, від найближчого оточення. Зауважимо, що серед складних життєвих обставин називають бідність, малозабезпеченість, безробіття одного чи обох батьків, низький рівень виховного потенціалу сім'ї, бездоглядність дітей, психологічні обставини (стреси, депресії, конфлікти, фізичне та

психологічне насильство). Усе це може бути як чинниками, так і наслідками вимушеної трудової міграції одного чи кількох членів сім'ї.

Родина, яка перебуває в складних життєвих обставинах, переживає життєву кризу, тобто перехідний період, коли відбувається ламання й активна зміна життєвих ролей особистості (професійних, сімейних, міжособистісних тощо), якісний перехід з одного стану в інший. За П. П. Горностаєм, трудова міграція визначається як *криза значущих стосунків*, оскільки відбувається вимушена розлука із близькими людьми, та найголовніше – як *криза самореалізації*, тобто неможливість нормальної, звичної або такої, що планується, самореалізації людини⁴⁸.

Відповідно до Закону України “Про соціальні послуги” зазначені послуги являють собою комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги, з метою поліпшення або відтворення їхньої життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя. Стаття 5 даного Закону визначає такі види соціальних послуг:

психологічні – надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин із соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад;

соціально-педагогічні – виявлення та сприяння розвитку різнобічних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, організація індивідуального навчального, виховного та корекційного процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності тощо, а також залучення до цієї роботи різноманітних закладів, громадських організацій, зацікавлених осіб;

⁴⁸ Див.: Психологія життєвої кризи / відп. ред. Т. М. Титаренко. – К. : Агропромвидав України, 1998. – С. 83–84.

соціально-медичні – консультації щодо запобігання виникненню та розвитку можливих органічних розладів особи, збереження, підтримка та охорона її здоров'я, здійснення профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів;

соціально-економічні – задоволення матеріальних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, сприяння застосуванню державного примусу і реалізації юридичної відповідальності щодо тих, хто вдається до протиправних дій стосовно цих осіб (оформлення правових документів, адвокатська допомога, захист прав та інтересів клієнта тощо);

послуги з працевлаштування – пошук роботи, сприяння у працевлаштуванні та соціальний супровід працевлаштованої особи;

послуги із професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями – комплекс медичних, психологічних, інформаційних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації права на професійну орієнтацію та підготовку, освіту, зайнятість;

інформаційні послуги – надання інформації, необхідної для розв'язання складних життєвих ситуацій (довідкові послуги); поширення просвітницьких і культурно-освітніх знань (просвітницькі послуги); поширення об'єктивної інформації про споживчі властивості та види соціальних послуг, формування певних уявлень та ставлення суспільства до соціальних проблем (рекламно-пропагандистські послуги).

Соціальні послуги можуть надаватися на рівнях:

– *громади* (акції, рекламно-інформаційні кампанії, масові освітньо-виховні та профілактичні заходи тощо);

– *групи* (школа усвідомленого батьківства, тренінги, волонтерські групи тощо);

– *клієнта* (консультації, бесіди, інформування).

Реалізація соціально-психологічного супроводу сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, безпосередньо здійснюється спеціалістами центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і регулюється на підставі таких документів:

1. Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 31.03.2008 р. № 1278 “Про затвердження порядку здійснення соціального інспектування центрами соціальних служб для сім'ї,

дітей та молоді сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах”.

2. Наказ Міністерства України у справах сім’ї, молоді та спорту від 25.04.2008 р. № 1795 “Про затвердження порядку здійснення соціального супроводу центрами соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах”.

3. Наказ Державної соціальної служби для сім’ї, дітей та молоді від 18.06.2008 р. № 35 “Про затвердження Інструкції щодо здійснення та обліку соціального супроводу сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, центрами соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді”.

У межах реалізації державної програми протидії торгівлі людьми на колегіях обласних управлінь освіти і науки, міськвиконкомів розглядаються питання “Про стан виконання спільного наказу щодо соціального супроводу дітей із кризових сімей”, “Забезпечення психологічного впливу на дітей із сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, схильних до правопорушень”, “Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорстокому поводженню з дітьми”. Громадськими організаціями спільно з центрами соціальних служб для дітей, сім’ї та молоді проводяться профілактичні рейди з метою виявлення та обліку кризових сімей. Фахівці психологічних служб проводять семінари “Інформаційні технології для поліпшення ефективності виховної роботи з питань запобігання торгівлі людьми”, “Запобігання насильству в сім’ї”, “Особливості роботи з проблемними родинami”. У загальноосвітніх навчальних закладах проводяться класні години та години спілкування на теми: “Як не стати жертвою злочину”, “Запобігання насильству в сім’ї”, а також батьківські збори “Наслідки дитячої бездоглядності та безпритульності”, “Морально-етичне виховання дітей – запорука формування повноцінної особистості”, до участі в яких запрошуюються психологи, медичні працівники, представники служб у справах неповнолітніх, правоохоронних органів.

Отже, запобігання негативним наслідкам трудової міграції та їх подолання є складною і багатоплановою проблемою державного значення. Головним сенсом профілактичної роботи серед населення має бути не залякування поїздкою за кордон, а надання необхід-

ної достовірної інформації для того, щоб людина самостійно змогла зробити свідомий вибір, прийняти виважене рішення. Реальним інструментом стримування нелегальної трудової еміграції покликана бути глибоко продумана державна програма зайнятості населення. Що ж до членів сімей трудових мігрантів, залишених на батьківщині, особливо дітей, а також тих заробітчани, які повернулися додому та проходять етап реадаптації, то всі вони мають бути охоплені дійовим та ефективним соціально-психологічним супроводом.

Контрольні запитання

- ✓ Визначення поняття “суб’єктивне благополуччя мігранта”.
- ✓ Чинники, що впливають на психічне здоров’я вимушених мігрантів.
- ✓ Форми і види порушень психологічної та соціокультурної адаптації вимушених мігрантів.
- ✓ Криза ідентичності вимушених мігрантів: чинники і форми прояву.
- ✓ Основні методи діагностики суб’єктивного благополуччя мігрантів.
- ✓ Види навчальних програм соціокультурної компетентності.
- ✓ Особливості побудови і застосування культурного асимілятора.
- ✓ Специфіка організації психологічної допомоги трудовим мігрантам на різних етапах міграційної поведінки.
- ✓ Форми надання соціально-психологічної допомоги сім’ям трудових мігрантів.

Рекомендована література

Асмолов А. Г. Как встроить мигранта в общество / А. Г. Асмолов // Психологи о мигрантах и миграции в России : инф.-аналит. бюл. № 2. – М. : Смысл, 2001. – С. 12–20.

Берри Дж. У. Аккультурация и психологическая адаптация: обзор проблемы / Дж. У. Берри // Развитие личности. – 2001. – № 3–4. – С. 183–193.

Блинова О. Є. Трудова міграція населення України у соціально-психологічному вимірі : [монографія] / О. Є. Блинова. – Херсон : РІПО, 2011. – 488 с.

Гуляева А. Н. Социокультурная адаптация детей мигрантов // [Электронный ресурс] / А. Н. Гуляева // Психологическая наука и образование. – 2010. – № 5. – Режим доступа до журн. : [http:// PSYEDU.ru](http://PSYEDU.ru).

Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей : навч.-метод. посіб. / К. Б. Левченко, О. А. Удалова, І. М. Трубавіна та ін. ; заг. ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової. – К. : Міленіум, 2005. – 210 с.

Козлов В. В. Работа с кризисной личностью : метод. пособие / В. В. Козлов. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2003. – 302 с.

Константинов В. В. Социально-психологические характеристики адаптации мигрантов в современных условиях / В. В. Константинов. – Пенза : ПГПУ им. В. Г. Белинского, 2007. – 188 с.

Лебедева Н. М. Социально-психологические закономерности аккультурации этнических групп / Н. М. Лебедева // Этническая психология и общество / под ред. Н. М. Лебедевой. – М. : Старый сад, 1997. – С. 271–289.

Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс ; пер. с англ. В. Гаврилов и др. – Изд. 2-е, испр. – СПб. : Питер, 1999. – 688 с.

Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу ; [пер с англ. А. М. Татлыбаевой]. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.

Максименко С. Д. Експериментальна психологія : [підручник] / С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко. – К. : Центр навч. л-ри, 2008. – 360 с.

Мацумото Д. Психология и культура / Дэвид Мацумото. – СПб. : Питер, 2003. – 603 с. – (Серия “Мастера психологии”).

Межкультурный диалог: Тренинг этнокультурной компетентности / Н. М. Лебедева, О. В. Лунева, Т. Г. Стефаненко, М. Ю. Мартынова. – М. : РУДН, 2003. – 268 с.

Налчаджян А. А. Этнопсихологическая самозащита и агрессия : учеб. пособие для вузов / Альберт Налчаджян. – Ереван : Огебан, 2000. – 408 с.

Налчаджян А. А. Этнопсихология : учеб. для вузов [для студ. высш. учеб. завед., обуч. по направл. и спец. психологии] / Альберт Налчаджян. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 381 с.

Орел В. Е. Личностный опросник NEO PI-R: Руководство по применению / В. Е. Орел, И. Г. Сенин. – Ярославль : Психодиагностика, 2004. – 38 с.

Петров В. Н. Этнические мигранты и полиэтничная принимающая среда: проблемы толерантности / В. Н. Петров // Социологические исследования. – 2003. – № 7. – С. 84–91.

Практическая психодиагностика. Методики и тесты / под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара : Бахрах-М, 2003. – 672 с.

Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности : [учеб. пособие для вузов] / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, В. К. Калинин, О. А. Кравцова. – М. : Смысл, 2002. – 479 с. – (Теория и практика психологической помощи).

Психологія життєвої кризи / відп. ред. Т. М. Титаренко. – К. : Агрпромоввидав України, 1998. – 348 с.

Работа с беженцами и перемещенными лицами : [пер. с англ.] / под ред. Л. И. Черкасской. – М. : Ин-т проблем гуманизма и милосердия, 1992. – 156 с.

Робочий зошит для ефективного консультування з питань запобігання нерегульованій трудовій міграції та торгівлі людьми / В. Копчак, О. Микитась. – Херсон : ГО ХОЦ “Успішна жінка”, 2007. – 59 с.

Собчик Л. М. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики / Л. М. Собчик. – СПб. : Речь, 2003. – 624 с.

Соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах : навч.-тренінг. модуль із підготовки спеціалістів центрів соц. служб для сім’ї, дітей та молоді / [за ред. І. Д. Звереві, Ж. В. Петрочко]. – К. : Держсоцслужба, 2008. – 300 с.

Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів : навч.-метод посіб. / [за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка]. – К. : Чальцев, 2008. – 384 с.

Стефаненко Т. Г. Методы подготовки к межкультурному взаимодействию / Т. Г. Стефаненко // Методы этнопсихологического исследования / Т. Г. Стефаненко, Е. И. Шлягина, С. Н. Ениколопов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1993. – С. 55–78.

Стефаненко Т. Г. Этнопсихология : учеб. для вузов / Т. Г. Стефаненко. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2008. – 368 с.

Фернхем А. Культурный шок / А. Фернхем, С. Бочнер // Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, В. К. Калинин, О. А. Кравцова. – М. : Смысл, 2002. – С. 193–200.

Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. – 490 с.

Фрейнкман-Хрусталева Н. С. Эмиграция и эмигранты: История и психология / Н. С. Фрейнкман-Хрусталева, А. И. Новиков. – СПб. : С.-Петербург. гос. акад. культуры, 1995. – 153 с.

Хармз В. Психологическая адаптация эмигрантов (на материалах исследования иракских эмигрантов в Швеции) / В. Хармз. – СПб. : Речь. – 2002. – 240 с.

Хромов А. Б. Пятифакторный опросник личности : учеб.-метод. пособие / А. Б. Хромов. – Курган : Изд-во Курган. гос. ун-та, 2000. – 23 с.

Шайгерова Л. А. Кризис идентичности в ситуации вынужденной миграции / Л. А. Шайгерова // Психологи о мигрантах и миграции : инф.-аналит. бюл. Рос. об-ва Красного Креста. – 2001. – № 2. – С. 75–85.

Шамяионов Р. М. Психологические аспекты социальных рисков и проблема субъективного благополучия личности / Р. М. Шамяионов // Ученые записки. Серия Психология. Педагогика. – Саратов. гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. – 2011. – Т. 4, № 2(14). – С. 3–8.

Шмелев А. Г. Психодиагностика личностных черт / А. Г. Шмелев. – СПб. : Речь, 2002. – 480 с.

Южанин М. А. О социокультурной адаптации в иноэтнической среде: концептуальные подходы к анализу / М. А. Южанин // Социологические исследования. – 2007. – № 5. – С. 70–77.

Redfield R. Memorandum on the study of acculturation / R. Redfield, R. Linton, V. J. Herskovits // American Anthropologist. – 1936. – Vol. 38. – № 1. – P. 149–152.

Курьер. Финансы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://courier.com.ru>.

Австралия. Штрихи к портрету [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://wals.narod.ru/about11.html>.

Страны мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.countries.ru/>.

ПАМ'ЯТКА ТРУДОВОМУ МІГРАНТОВІ⁴⁹

Якщо Ви збираєтесь працювати за кордоном...

Перевірте, чи має фірма ліцензію на такий вид діяльності, як посередництво у працевлаштуванні за кордоном, видану Міністерством соціальної політики України, та **копію дозволу на працевлаштування громадян України**, виданого іноземному роботодавцю уповноваженим органом країни працевлаштування, або **копію ліцензії на здійснення посередницької діяльності у працевлаштуванні громадян України**, виданої уповноваженим органом країни працевлаштування іноземному посереднику. Зазначені документи мають бути засвідчені згідно із законодавством країни їх видачі та легалізовані в консульській установі України (можуть бути також засвідчені у посольстві відповідної держави в Україні та легалізовані в МЗС України, якщо міжнародними документами, в яких бере участь Україна, не передбачене інше).

Перевірити достовірність ліцензії можна, звернувшись до регіонального центру зайнятості Державної інспекції України з питань праці Міністерства соціальної політики.

Перебуваючи на фірмі, Ви маєте право ознайомитися з такими документами:

- копія свідоцтва про державну реєстрацію;
- оригінал ліцензії;

⁴⁹ Пам'ятка друкується за виданням: Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: Навч.-метод. посібник / К.Б. Левченко, О.А. Удалова, І.М. Трубавіна та ін.; Заг. ред. К.Б. Левченко та О.А. Удалової. – К. : Міленіум, 2005. – 210 с.

- інформація про повне найменування посередника (адреса, номери телефонів, ПІБ керівника і власників);
- номери телефонів місцевого органу державної служби зайнятості України;
- нормативно-правові акти, яких повинен дотримуватися посередник при наданні послуг із працевлаштування українських громадян за кордоном;
- витяги із Закону “Про захист прав споживачів” (у частині надання послуг).

Якщо фірма-посередник є регіональним представником (філією) фірми, яка зареєстрована в іншому місці, то на філію має бути видана завірена Міністерством соціальної політики України копія ліцензії тієї фірми. Поцікавтеся, чи є у фірми позитивний досвід працевлаштування українських громадян за кордоном.

Фірма-посередник має надати проект трудового договору (контракту) з іноземним роботодавцем, завірений роботодавцем. Зверніть увагу, що, згідно із законодавством України, фірма, яка пропонує посередництво у працевлаштуванні за кордоном, не має права брати передоплату за надання послуг до укладання трудового договору з іноземним роботодавцем.

Якщо Ви вирішили скористатися послугами фірми-посередника, необхідно обов’язково оформити обопільні відносини у вигляді письмового договору на надання посередником послуг із працевлаштування за кордоном, зазначивши:

- номер, дату, місце укладання договору;
- назву та адресу посередника, номер видачі ліцензії на посередництво у працевлаштуванні на роботу за кордоном;
- дані клієнта (ПІБ, адреса тощо);
- предмет договору: які послуги з працевлаштування пропонуються;
- місце підписання трудового договору (контракту) з роботодавцем;
- права, обов’язки та відповідальність сторін;

- умови зміни, розриву та анулювання договору;
- порядок вирішення спірних питань;
- визначення форс-мажорних обставин та дій сторін у разі їх виникнення;
- перелік додаткових платних послуг;
- строк дії договору;
- реквізити сторін договору.

Цей договір складається у двох примірниках – один видається клієнту, а другий залишається у посередника.

Підписання трудового договору (контракту) є обов'язковою умовою легального працевлаштування. Трудовий договір (контракт) повинен бути написаний зрозумілою для Вас мовою (українською або російською) у двох примірниках. У трудовому договорі (контракті) має міститися найбільш повна інформація про умови роботи: тривалість робочого дня, вихідні дні, оплата праці, умови проживання, страхування (у тому числі від нещасного випадку, хвороби, медичне), повне ім'я та адреса роботодавця, умови розірвання контракту. Уникайте використання фраз типу *“та інші види робіт”*, *“всі роботи на вимогу роботодавця”*.

Погоджуйтесь на сприяння у працевлаштуванні лише за умови оформлення спеціальної робочої візи: службова, туристична та гостьова візи не дають права на легальну роботу за кордоном.

Пам'ятайте: наявність копії закордонного паспорта чи копії довідки про присвоєння ідентифікаційного номера значно полегшить процедуру відновлення документів у разі необхідності.

Зателефонуйте до посольства тієї країни, в яку плануєте їхати працювати, та уточніть, чи відкриваються на даний момент робочі візи для громадян України за даною спеціальністю, а також які документи треба надати для відкриття робочої візи і скільки вона коштуватиме.

